حضرت محمد ﷺ

جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟

ڊاڪٽر الطاف جاويد

سنڌيڪار
احمد الدين شر

Sindhica
سنڌيڪا
sindhica.org

حضرت محمد ﷺ
جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟

ليکڪ

ڊاڪٽر الطاف جاويد

سنڌيڪار

احمد الدين شر

ڊجيٽل ايڊيشن :

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

پهريون ڇاپو: 2016ع
ڪتاب جو نالو : حضرت محمد ﷺ جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟
ليکڪ: ڊاڪٽر الطاف جاويد
سنڌيڪار: احمدالدين شر
لي آئوٽ: نديم احمد سولنگي
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڇپائيندڙ : سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
قيمت : 100 /= رپيا

"HAZRAT MUHAMMAD JO INQLAB ASAL MEN CHHA HO? "
By: Altaf Javed
Translated by: Ahmed Din Shar
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road, Karachi-74400
website: www.sindhica.org, Email:sindhica_academy@yahoo.com

اسٽاڪسٽ

سنڌيڪا اڪيڊمي B_24 ، **نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي** 74400. **فون:** 021_32737290
سنڌيڪا بوڪ شاپ: شاپ نمبر 5، **ميزنائين فلور، حيدرآباد ٽريڊ سينٽر، حيدر چوڪ،** 03133692150-
سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 **بلديه پلازه گھنٽا گھر چوڪ سکر فون:** 03352233803 - 03013431537
سنڌيڪا بوڪ شاپ، اقراءَ سينٽر، جي پي او روڊ، لاڙڪاڻو فون: 0331_3480039
العماد بوڪ سيلرز، اردو بازار، ڪراچي فون: 0212214521، 0300_343115
ڪاٺياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي - افضل بوڪ اسٽال، ماروئڙا ڳوٺ ڪراچي 03333509236 ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، عزيز ڪتاب گھر بئراج روڊ، بخاري ڪتاب گھر، قادري بوڪ اسٽور، مهراڻ بوڪ اسٽور، سنڌ ڪتاب گھر، مجاهد بوڪ اسٽور نيم ڪي چاڙهي سکر - سلمان ڪتاب گھر پنوعاقل - پٽائي بوڪ هائوس
حيدرآباد03223011560 - سنڌي ادبي بورڊ بوڪ شاپ، تلڪ چاڙهي حيدرآباد - شير يزدان بوڪ شاپ، درگاهه پٽ شاهه - عثمانيه لائبريري، چنيهاٽي ڪنڊيارو، فون:0306-3665563، - نيشنل بوڪ اسٽور، نوراني بوڪ ڊپو بندر روڊ، رابيل ڪتاب گھر اسٽيشن روڊ، رهبربوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ لاڙڪاڻو - مدني اسلامي ڪتبخانو، نئون چوڪ دادو - حافظ بوڪ اسٽور، خيرپور بوڪ اسٽور مسجد روڊ، خيرپور ميرس - مشعل ڪتاب گھر پڊعيدن 03063291657 - المهراڻ ڪتاب گھر، زاهد بوڪ ڊپو، سانگھڙ - سيد ماس ميگا اسٽور، جيڪب آباد - ميمڻ بوڪ اسٽور، شاهي بازار نوشهروفيروز - حافظ اينڊ ڪمپني، لياقت مارڪيٽ، نواب شاهه - ديدار بوڪ ڊپو، ٽنڊوالهيار - مرچو لال پريمي، بدين - مڪتبه يوسفيه، ميرپورخاص. فون. 0300-3319565، عطار ڪتاب گھر، بدين، مهراڻ ڪتاب گھر، عمرڪوٽ، حافظ ڪتاب گھر، ڪپرو، سنڌ ڪتاب گھر، مورو، سعيد بوڪ اسٽور، شڪارپور. سومرا بوڪ اسٽور ميهڙ،
ساحر ڪتاب گھر، ڪوندي ميهڙ 0346-8948535 ، مڪتبه امام العصر گھوٽڪي، 03033695037

لکپڙهه لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24، نيشنل آٽو پلازا مارسٽن روڊ ڪراچي 74400

فون: 021-32737290، ويب سائيٽ: www.sindhica.org

اي ميل:sindhicaacademy@gmail.com

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو نئون ڪتاب **”حضرت محمد صہ جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟“** اوهان اڳيان حاضر آهي. ڪتاب جو ليکڪ ڊاڪٽر الطاف جاويد ۽ سنڌيڪار احمد الدين شر صاحب آهي.

نور احمد ميمڻ لکي ٿو:

”هي ڪتاب حضرت محمدﷺ جي آندل مکي واري انقلاب جي طبقاتي پهلوءَ تي روشني وجهي ٿو. حقيقت ۾ اهو انقلاب موجوده جديد دور کي تخليق ڪندڙ هو. هن ڪتاب ۾ ڏنل مواد ٿن مختلف جاين تان سهيڙي شامل ڪيو ويو آهي ته جيئن مختصر طرح اسان ان مان استفادو حاصل ڪري سگهون. مون کي اميد آهي ته هن ڪتاب جا پڙهندڙ پيغمبر اسلام جي برپا ڪيل انقلاب جي طبقاتي حقيقتن کي هن ڪتاب مان کي قدر سمجهي وٺندا ۽ ان سان منجهن هي امنگ ضرور پيدا ٿيندي ته هو ان انقلاب جي بين پهلوئن کي به تفصيل سان اجا وڌيڪ پڙهن، حضرت محمدﷺ جو امتي ۽ پوئلڳ هئڻ تي فخر ڪن ۽ ان جي آندل انقلاب جا پرچارڪ بڻجن.“

هي ڪتاب 2016ع ۾ **سنڌيڪا اڪيڊمي** پاران ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سنڌيڪا اڪيڊمي جي سرواڻ نور احمد ميمڻ ۽ فضل الرحمان ميمڻ جا جن ڪتاب جي سافٽ ڪاپي موڪلي سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ پيش ڪرڻ جي اجازت ڏني.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

فهرست

مهاڳ: مڪي وارو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟ نور احمد ميمڻ 8

مڪي جهڙو انقلاب وري ڪڏهن ۽ ڪيئن ممڪن آهي؟ 26

نئين سيرت طيبہ لکڻ جي ضرورت 30

حضرت محمد ﷺ جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟ 38

حجاز: 38

نبوت کان اڳ 40

ٻولي ۽ بيان جي تعليم: 40

عرب جو ادبي ماحول: 41

عبدالمطلب ۽ ابو طالب جي ڪفالت: 42

شام جو سفر: 42

حج جا ميلا: 44

مذهبي اهميت: 44

حرب الفجار: 46

حلف الفضول: 47

مڪي جي تعمير: 47

بين الاقوامي تعليم: 48

حضرت خديجہ سان نڪاح: 48

پاڻ دنيا ڪي ڪيئن ڏٺائون: 49

حق جا ڳولائو: 50

نبوت ۽ ان کان پوءِ 53

غار حرا ۾ ويچار: 53

ٻهرين وحيءَ جو نازل ٿيڻ: 54
وجود ڇا آهي؟ 55
علم ڇا آهي؟ : 57
ٻهرين وحيءَ جي لفظن جي تحقيق: 58
زندگي ۽ ڪائنات بابت اسلامي نظريي جا بنيادي اصول ۽ انهن جي قرآني تشريح: 60
ٻهرين وحي جو فلسفو ۽ ان جي مختصر تشريح 61
توحيد خداوندي جو تصور نہ رڳو عادلاڻو پر رحمت ڀريو پڻ آهي: 64
مشرڪن سان خطاب: 65
عيسائي عقيدا: 65
يهودين سان خطاب: 66
مجوسي عقيدا: 66
خدا جي هستيءَ کي مڃڻ جو ڪهڙو مقصد آهي؟ 66
خدا کي مڃڻ جو مطلب ڇا آهي؟ : 67
خدا بابت قرآن جو تصور: 71
خدا کي مڃڻ جو مقصد: 72
علم ڇا آهي؟ 73
هن دوءِر جون ڪي خاصيتون 83
سيرت پاڪ جو تت 96
اسلامي انقلاب جي پهرين منزل 100
ڳجهي دعوت: 100
اسلامي انقلاب جي ٻِين منزل 101
اعلانيہ دعوت: 101
اسلامي انقلاب جي ٽِين منزل 104
رحمان پرستن سان دوستي: 104
اسلامي انقلاب جي چوٿين منزل 106

بائيڪاٽ ۽ يهودين ڏانهن ڌيان: 106
اسلامي انقلاب جي پنجين منزل 106
مختلف قبيلن ۾ خدائي قانون (دين) جي تبليغ: 106
الله تعاليٰ جنهن لاءِ گهري ان تي وحي نازل ڪري سگهي ٿو: 109
مڪي تعليم جو تت 109
مديني جي هجرت ڪان پوءِ 113
اسلامي انقلاب جي ڇهين منزل 114
قومن جي سرداري: 114
خوني ويڙه جو مقصد: 114
اسلامي انقلاب جي ستين منزل 114
خوني ويڙهه جي انسان دوست ڪردار تي وڌيڪ روشني: 114
قومن جو اتحاد: 115
عيسائين ڏانهن پيهر ڌيان: 116
اسلامي انقلاب جي اٺين منزل 116
گذريل نبين جي تصديق ۽ نبوت جو خاتمو: 116
اسلامي انقلاب جي نائين منزل 118
موت تي بيعت ڪرڻ وارن انقلابين جي جماعت: 118
اسلامي انقلاب جي ڏهين منزل 121
اسلامي انقلاب جو بين الاقوامي پروگرام: 121
ڪلام جو تت: 124
مديني ۾ قائم ٿيل معاشري ۽ رياست جو نقشو 125

مڪي وارو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟

اسلام هڪ ڪامل ۽ آخري دين ڪري انسانيت کي ڏنو ويو تہ ان جي پويان گهٽ ۾ گهٽ ڏهن هزارن سالن جي انساني تاريخ جا تجربا ۽ حالتون موجود هيون. انهن ڏهن هزارن سالن ۾ انسانن جي مٿان غلامي، جبر ۽ ڏاڍ مڙسيءَ سان تاقيل ظلمن جون ڪڙيون وارتائون بہ موجود هيون تہ وري ان غلامي، جبر ۽ ڏاڍ کي ختم ڪرڻ لاءِ لکين نبين ۽ سڌارڪن جون ڪوششون ۽ انهن جو نتيجو بہ پسمنظر ۾ هو. پيغمبرن ۽ سڌارڪن وري وري انسانيت کي جهالتن، شرڪ ۽ ظلم جي ان ڏيڻ مان ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي پر وسيلن ۽ اقتدار جي حاصل سگهہ تي وري وري ماڻهن کي انڌيري ۽ ظلم هيٺ رکڻ جو ورجاءُ ٿيندو آيو. ان وقت انسان بين الاقواميت ۾ داخل ٿي چڪو هو ۽ ڏهن هزارن سالن جي تاريخ جا تجربا، نظريا ۽ انساني غلامين ۽ آزادين جا سلسلا ان جي پويان هئا. ان ميچوئر انسان کي اعليٰ ۽ فطري اصولن تي آڌاريل هڪ وڏي ڪتاب ۽ هڪ آخري بين الاقوامي پيغمبر جي ذريعي هڪ وڏي تبديلي ۽ انقلاب مان گذاريو ويو.

حضرت محمدﷺ جو آندل اهو انقلاب انسانيت لاءِ هڪ وڏو موڙ (Diversion) هو ۽ اتان کان اسلام موجوده نئين دور جو خالق بڻيو.

اسلام جي پيغمبرﷺ قرآن ۾ مليل اصولن تي انسانذات کي منظم ڪيو ۽ ان وقت توڙي گذريل تاريخ ۾ جيڪي بہ انسانذات جا دشمن طبقا ۽ انسانيت کي نهوڙيندڙ ڳالهيون هيون، انهن کان آجپو عطا ڪري امن، سلامتي ۽ فلاح جي اصولن تي انسانذات کي منظم ڪيو. هُن وڏي جدوجهد سان هڪ سگهاري قومي سماجوادي رياست جو بنياد وجهي امن، سلامتي ۽ فلاح جي اڳيان آيل سيني رڪاوٽن کي بہ ختم ڪري ڇڏيو.

پيغمبر اسلامﷺ جي آندل ان انقلاب ذريعي انساني آزادين، سلامتي ۽ فلاح جون صورتون انسانذات جو عالمي ۽ آفاقي ورثو بڻجي ويون ۽ اهي جيئن جيئن دنيا ۾ متعارف ٿينديون ويون، تيئن تيئن انسانذات انهن اصولن کي

پنهنجائيندي وئي. انسانذات فڪر جي آزاديءَ کي بہ پنهنجايو. نسلي فرق جي خاتمي کي بہ پنهنجايو. مواخات ۽ ڀائپيءَ کي پلو قدر سمجهيو. طبقاتي فرق کي بچڙائي قرار ڏنو. محنت ۽ پورهئي کي سرمائي جو اصل بنياد مڃيو ۽ ماڻهوءَ جا چڱا عمل ۽ نيڪوڪاري ئي اصل ماڻهپو ۽ تقويٰ شمار ڪيا ويا. اهي سڀ اصول ۽ قدر حضرت محمدﷺ انسانيت جو ازلي ورثو ٻڌائي ڇڏيا ۽ پنيان ڇڏيل دنيا ۾ جتي بہ انسانذات جي سلامتي، فلاح ۽ آجپي جون تحريڪون هليون تہ اهي ان ازلي ورثي جي حاصلات جو ئي تسلسل هيون.

پر تاريخ ۾ ٿيندو ائين پئي آيو تہ جيئن اڳين پيغمبرن جي تعليم ۽ جدوجهد کي پوئيرن پنهنجي تڪڙن مفادن لاءِ مسخ پئي ڪيو ۽ ڏاڍ، جبر ۽ استحصال جي قوتن پنهنجي مفادن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ انحراف جي واٽ پئي ورتي، تيئن حضرت محمدﷺ جي تعليم، جدوجهد ۽ ان جي آندل انقلاب سان بہ ساڳيون وارتائون ٿيون. ويتر پيغمبر اسلام جي تعليمات سان يهودي سوچ جهڙي طرح اسلام جي لُبادي ۾ اچي مخالف وارتائون ڪيون، سي اڃا بہ وڌيڪ خطرناڪ هيون. اسلام جي اُڀار کي دنيا مٿان يهودين پنهنجي غلبي واري سوچ لاءِ چئلينج سمجهيو. جڏهن هنن ڏٺو تہ اسلام سان فڪري بنيادن تي ٽڪر کائڻ ممڪن نہ آهي تہ پوءِ هنن منافقت سان مسلمانيءَ جي لبادي ۾ قرآن جي اصل تعليم ۽ اسلام جي اصل فڪر کي مسخ ڪري فرقيوارانہ ۽ پيشہ ور مذهبيت جون ڀانت ڀانت جون شڪليون متعارف ڪرايون. عرب دنيا کان ٻاهر منتقل ٿيندڙ مسخ ٿيل اسلام ۾ ايراني اثرن بنيادي اصولن ۾ بگاڙ پيدا ڪندڙ خرابيون پئي متعارف ڪرايون. ڪسريٰ جي سلطنت عربن کان شڪست کاڌي هئي، جنهن جو بدلو چڪائڻ لاءِ اها يهودي منافقت واري لبادي جو آماجگاهہ بڻجي وئي. پوءِ اتي ايران ۾ اسلام جو جيئن اصل روح زخمبو ويو تيئن اُتي اسلام جي سچي تاريخ کي بہ مسخ ڪري هٿ ٺوڪين واقعن ۽ قصن سان مدون ڪيو ويو. اهي بگڙيل شڪليون آهستي آهستي مذهب بڻبيون ويون ۽ اسلامي ملڪن ۾ پڙهيل طبقو ۽ نوجوان نسل ان مسخ ٿيل مذهبيت تي سوال اُٿاري بيهي رهيو.

جيئن تہ اسلام جو اصل منشور قرآن مجيد جيئن جو تيئن محفوظ رهيو، ان ڪري ان جا ٻڌايل اصول، سلامتي ۽ آجپي جو فڪر انسانيت کي اتساهيندا رهيا. وري جڏهن علمن جي ترقي ٿي ۽ ٻين علمن وانگر خودبخود تاريخ ۽ انقلابن کي

سائنسي طرح جاچڻ جون روايتون پيون ته حقيقتن جي مٿان چڙهيل غلاف لهندا ويا. جڏهن تاريخدانن ۽ نظرئي دان عالمن انسانذات جي ترقيءَ لاءِ ڪيل ڪوشش کي غيرجانبداراڻن علمي طريقن سان جاچيو ته اتي اسلام جي پيغمبر جي انسانذات جي سلامتي ۽ فلاح واسطي ڪيل جدوجهد سچي انسانيت جي ورثي طور مشهود ٿي. پيغمبرن جي ڏکي تاريخ جي پسمنظر ۾ انسانذات لاءِ منشور بڻايل آخري ڪتاب قرآن مجيد جا ٻڌايل اصول، اهڙي طرح خود آخري پيغمبر حضرت محمدﷺ اعليٰ انسانيت جي قيام لاءِ جيڪي غيرمعمولي ڪوششون ورتيون، انهن کي پڙهيو ۽ سمجهيو ويو ته حقيقتون آشڪار ٿي اڳيان اچي بيٺيون. جتي علمي رويا آهن ۽ جتي سچ ۽ حقيقت جي تلاش جو رجحان آهي ۽ جتي جاهلاڻو بغض ڪونهي، اتي علمي طرح انهن حقيقتن جي روشنيءَ ۾ ئي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

اسان ان جو هتي رڳو هڪ مثال پيش ڪريون ته جڳ مشهور ليکڪ مائيڪل ايڇ هارٽ جڏهن دنيا تي سڀ کان وڌيڪ اثرانداز ٿيندڙ هڪ سؤ شخصيتن جي ڪردار، ڪارنامن ۽ حاصلات کي اجاگر ڪرڻ لاءِ درجي بندي ڪئي ته ان ۾ حضرت محمدﷺ کي دنيا جي سڀ کان مؤثر ترين شخصيت ڄاڻائي سڀ کان پهرين نمبر تي آندو ۽ ڪين دنيا جي سڀ کان وڌيڪ اثرائتي شخصيت قرار ڏيڻ جي لاءِ هُن تفصيل سان ان جا سبب به ٻڌايا. هارٽ کي ان تفصيل ڏيڻ جي ضرورت انهيءَ ڪري محسوس ٿي ته حضرت عيسيٰؑ جي مڃيندڙن جو تعداد هيئنر به دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ آهي ته پوءِ حضرت محمدﷺ کي سڀ کان وڌيڪ اثرائتي شخصيت قرار ڏيڻ لاءِ توجيهه هر حال ۾ گهربل آهي. اها ڳالهه ڳڻيندي هُن پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو ته واقعي دنيا ۾ حضرت عيسيٰؑ جي مڃيندڙن (عيسائين) جو تعداد وڌيڪ آهي پر تاريخ تي مذهبي توڙي دنيائي معاملن ۾ اثر انگيزي حضرت محمدﷺ جي سڀ کان مٿاهين آهي. هُن لکيو آهي ته: ”محمدﷺ غريب گهراڻي مان هو، ان هوندي به هُن دنيا جي وڏن مذهبن مان هڪ جو بنياد وڌو، ان کي پکيڙيو ۽ بيحد اثرائتو سياسي اڳواڻ به بڻيو. هُن کي وفات ڪئي تيرهن (هاڻي چوڏهن) صديون گذري ويون آهن، تنهن هوندي به اڄ تائين سندس اثر نه صرف قائم دائم آهي، پر ماڻهن جي رڳ رڳ ۾ سمايل آهي.“

هُن وڌيڪ لکيو آهي ته: ”تاريخ جا ٻيا وڏا ماڻهو تهذيبي مرڪزن ۾ ڄاوا پنا ۽ سندن تعلق مرڪزي اهميت رکندڙ انتهائي مهذب قومن سان هو. سندن ابتڙ

محمدﷺ 570ع ۾ ڏاري ڏاکڻين عربستان جي شهر مڪي ۾ ڄائو هو. انهيءَ زماني ۾ اهو علائقو دنيا جو پوئتي پيل علائقو ليکبو هو ۽ علمي، هنري توڙي واپاري مرڪزن کان گهڻو پري هو. هو ڇهن سالن جي ڄمار ۾ مڪمل يتيم ٿي ويو هو ۽ سندس پالنا بہ وچولي طبقي ۾ ٿي هئي. هو اُمي (ڪنهن بہ استاد وٽ نہ پڙهيل) هو ۽ هُن جي مالي حالت بہ تڏهن سڌري سگهي جڏهن پنجويهن سالن جي ڄمار ۾ هڪ مالدار بيواهہ سان شادي ڪئي ڪيائين. هو چاليهن سالن جو ٿيڻ وارو هو تڏهن بہ ڪو اهڙو اهڃاڻ نظر نہ ٿي آيو جنهن مان ڪو اندازو لڳائي سگهجي تہ هو سموري تاريخ جي عظيم ترين هستي ٿي اڀرندو. ٻين لفظن ۾ تہ ڪيس پاڻ مڃائڻ لاءِ تمام ٿورو وقت مليو سگهيو هو. مطلب تہ ٻين نامور ماڻهن جي ڀيٽ ۾ محمدﷺ کي ڏاڍيون ڏکيون حالتون مليون هيون.“

مائيڪل ايچ هارٽ پنهنجي پنجن صفحن واري مضمون ۾ پيغمبر اسلامﷺ جي زندگي، ڪارنامن ۽ حاصلات جو جيڪو مختصر خاڪو بيان ڪيو آهي سو بيحد معلوماتي ۽ حيرت ۾ وجهندڙ آهي ۽ پيغمبر اسلام جي انساني تاريخ ۾ آندل وڏي تبديليءَ کي سمجهڻ ۾ بيحد سولي ۽ چِٽي رهنمائي ڪري ٿو. هو لکي ٿو تہ:

”عربن جي اڪثريت بت پرست هوندي هئي ۽ گهڻن خدائن (سردارن، پروهتن ۽ ديوتائن) کي مڃيندي هئي. مڪي ۾ ٿورڙا يهودي ۽ عيسائي بہ رهندا هئا، جيڪي هڪ خدا کي مڃيندا هئا. پاڻ سڳورا انساني فطرت جي تقاضا موجب ڄمڻ کان ئي توحيد تي قائم هئا. محمد صہ جڏهن چاليهن سالن جو ٿيو تہ کيس يقين ٿي ويو تہ اهو واحد خدا (وحي وسيلي) ساڻس ڳالهائي رهيو هو ۽ پنهنجي سچي مذهب پکيڙڻ لاءِ کيس چونڊيو هئائين.

ٽن سالن تائين محمد صہ فقط پنهنجي ويجهن دوستن ۽ ساٿين ۾ تبليغ ڪندو رهيو. تنهن کانپوءِ اٽڪل 613ع ڌاري عوام ۾ تبليغ شروع ڪيائين. آهستي آهستي سندس پوئلڳن جو انگ وڌڻ لڳو، جنهن ڪري مڪي جا حاڪم کيس خطرو سمجهڻ لڳا. محمد صہ پنهنجي سلامتي خاطر 622ع ۾ مديني ڏانهن هجرت ڪئي. (اهو شهر مڪي جي اتر ۾ 200 ميل ڪن پري آهي) مديني مان کيس ڪجھ سياسي طاقت ملڻ جي آڇ ٿي هئي.

هجرت پيغمبر صہ جي حياتيءَ ۾ هڪ نئون سفر ثابت ٿي. مڪي ۾ سندس پوئلڳن جو تعداد ٿورو هو. مديني ۾ کيس ٻيا بہ ڪيترائي پوئلڳ ملي ويا، جنهن

ڪري جلد ئي ايترو اثرائتو ٿي ويو، جو ڪنهن جي مجال نہ هئي جو سندس حڪمن جي ڀڃڪڙي ڪري سگهي. ايندڙ ڪجھ سالن ۾ محمد صہ جي پوئلڳن جو انگ تيزيءَ سان وڌيو جنهن ڪري مڪي جي حاڪمن مديني تي ڪاھ ڪئي. انهيءَ ڪان پوءِ لڙاين جو هڪ سلسلو شروع ٿي ويو، جن جي پڄاڻي تڏهن ٿي جڏهن محمد صہ 630ع ۾ مڪو فتح ڪيو. هن جي زندگيءَ جي پوئين اڌائي سالن اندر عرب قبيلا تيزيءَ سان مسلمان ٿيندا ويا. محمد صہ 632ع ۾ پنهنجي وفات تائين سڄي ڏاکڻين عربستان جو اثرائتو حاڪم ٿي چڪو هو.

عربستان جا بدو قبائلي، چِتا ويڙهاڪ ليکبا هئا، پر اهي پنهنجين اترئين مهذب پاڙيسري سلطنت جي ڀيٽ ۾ ڪمزور هوندا هئا. چو تہ اهي سلطنتون زرخيز ملڪن تي ٻڌل هيون ۽ وٽن وڏا وڏا لشڪر هئا. ان جي ابتڙ هڪ تہ بدو مختلف قبيلن ۾ ورهايل هئا ۽ اهي قبيلا لڳاتار پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا. ٻيو تہ سندن تعداد بہ گهٽ هو. محمد صہ تاريخ ۾ پهريون ڀيرو کين متحد ڪيو ۽ منجهن هڪ سچي خدا تي ايمان رکڻ سيکاريو. انهيءَ ايمان سببان انهن ۾ اهڙو تہ جوش ولولو پيدا ٿيو، جنهن اڳيان اهي وڏيون وڏيون سلطنتون بہ بيهي نہ سگهيون. عربن جي ننڍڙن ننڍڙن لشڪرن جيڪي اچرج ۾ وجهڻ جهڙيو فتحون ماڻيون، تن جو مثال انساني تاريخ ۾ ملڻ محال آهي. عربستان جي اتر اوڀر ۾ ساسانين جي ٿاهيل وسيع ايراني سلطنت هئي ۽ سندس اتر اولھ ۾ بازنطيني يا اوڀرندي رومي سلطنت هئي، جنهن جي گادي قسطنطنيہ ۾ هئي. تعداد جي لحاظ کان عربن جو پنهنجن دشمنن سان ڪو مقابلو ئي ڪو نہ هو، تنهن هوندي بہ اتساهيل عربن تيزيءَ سان سڄو عراق، شام ۽ فلسطين فتح ڪري ورتو. هنن 642ع ۾ بازنطيني سلطنت کان مصر کسي ورتو ۽ ايراني فوجن کي 637ع ۾ قادسيہ جي جنگ ۾ 642ع ۾ نهاوند جي لڙائي ۾ موتمار شڪست ڏنائون. اهي فتحون محمد صہ جي پهرين ٻن خليفن ابوبڪر رضہ، عمر بن الخطاب رضہ جي ڏينهن ۾ ٿيون، پر انهن سان عرب فتحون بس نہ ٿيون. عرب فوجون 711ع ڌاري سڄي اتر آفريڪا کي مڪمل طرح لتاڙي وڃي ائٽلانٽڪ وڏي سمنڊ تائين پهتيون. اتان انهن اتر طرف رخ ڪيو، جبرالٽر جو ڳچي سمنڊ اڪري وڃي اسپين جي وسيگوٿي بادشاهي مٿان غالب پيون.

هڪڙو زمانو اهڙو بہ آيو، جڏهن لڳو ٿي تہ مسلمان سڄي عيسائي يورپ تي غلبو ڪري ويندا. مسلمانن جي هڪ فوج وڃي وچ يورپ تائين پڳي هئي پر 732ع ۾

ٽوئرس واري مشهور لڙائي ۾ آخرڪار فرينچن کين شڪست ڏني. بهرحال هڪ صديءَ کان بہ گهٽ عرصي ۾انهن عرب بدوين پيغمبر صہ جي واعدي کان متاثر ٿي، هڪ اهڙي سلطنت حاصل ڪري ورتي هئي، جيڪا هندستان جي سرحدن کان وٺي ائٽلانٽڪ وڏي سمنڊ تائين پکڙيل هئي. ان جهڙي وسيع سلطنت دنيا اڳي ڪڏهن بہ نہ ڏٺي هئي، ۽ نہ وري فتح ٿيل علائقي جي ايڏن ماڻهن هن کان اڳ ڪڏهن پنهنجو مذهب مٽايو هو.

ائين بہ ناهي تہ اهي سموريون فتحون دائمي ثابت ٿيون. ايراني جيتوڻيڪ پيغمبر صہ جي دين تي اجا تائين قائم آهن پر انهن عربن کان وري آزادي حاصل ڪري ورتي ۽ اسپين ۾ ستن صدين جي لڙاين کان پوءِ عيسائي نيٺ وري سڄو اپکنڊ فتح ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. تنهن هوندي بہ اتر آفريڪا جي سامونڊي ڪناري واري سموري علائقي وانگر، قديم تهذيب جي پرورش ڪندڙ بہ ملڪ ميسپوٽيميا (عراق) ۽ مصر اجا تائين عرب آهن. مسلمانن جو هي نئون مذهب نہ فقط انهن علائقن ۾ پکڙيو جيڪي مسلمانن منڍ ۾ فتح ڪيا هئا، پر وچ وارين صدين ۾ بين ڏورانهن علائقن ڏانهن پکڙجندو رهيو. اڄ ڪلهہ انهيءَ مذهب جا ڪروڙين مڃيندڙ آفريڪا توڙي وچ ايشيا ۾ موجود آهن. پاڪستان ۽ اتر هندستان ۾ تہ سندن تعداد اجا بہ وڌيڪ آهي. انڊونيشيا ڪي متحد رکڻ جو ڪم بہ هن نئين مذهب ڏنو آهي. البت هندستاني ننڍي کنڊ ۾ مسلمانن ۽ هندن جو جهيڙو، اجا تائين سندن ٻڌيءَ ۾ رڪاوٽ بڻيل آهي.

آخر، انساني تاريخ تي محمد صہ جي پيل اثرن جو ڪاٿو ڪيئن ڪجي؟ ڇڙو اسلام پنهنجن مڃيندڙن تي وڏو اثر نٿو رکي، ٻيا مذهب بہ پنهنجن مڃيندڙن تي اثر رکن ٿا. دنيا ۾ عيسائين جو انگ تہ مسلمانن کان ٽلهي ليکي ٻيڻو آهي. پوءِ بہ هن ڪتاب ۾ محمد صہ کي عيسيٰ ع کان مٿانهون درجو ملڻ تي، ٿي سگهي ٿو تہ پهريائين ڪجهہ عجيب لڳي. انهيءَ فيصلي (محمد صہ کي عيسيٰ ع کان مٿي رکڻ) جا ٻہ مکيہ سبب آهن. هڪ تہ عيسيٰ ع عيسائيت جا مکيہ واجبي ۽ اخلاقي حڪم (خاص ڪري اهي، جيڪي يهوديت کان مختلف آهن) بنيادي طرح عيسيٰ ع کان ئي مليل آهن، پر نئون عهدنامو (انجيل) گهڻي ڀاڱي حضرت عيسيٰ جو نہ، پر سينٽ پال جو لکيل آهي. سينٽ پال ئي عيسائيت جو مکيہ پکڙيندڙ ۽ عيسائي مذهب جي ڏنل خدائي علم جو مکيہ اڏيندڙ آهي.

ٻيو تہ عيسيٰ ع جي ڀيٽ ۾ محمد صہ پاڻ نہ فقط اسلام جو عقيدو ڏنو پر انهيءَ

مذهب جا شريعتي ۽ اخلاقي اصول پڻ سندس ڏنل آهن. تنهن ڪانسواءِ محمد صہ بنيادي طور پنهنجي سر نئون مذهب پکيڙيو ۽ اسلامي شريعت به پاڻ سر لاڳو ڪئي. اسلام جو مقدس ڪتاب قرآن به هن پاڻ ڏنو. قرآن ۾ اهي آيتون گڏ ٿيل آهن، جن جي باري ۾ محمد صہ کي يقين هو ته اهي وحي وسيلي الله پنهنجي ڏانهس موڪليون هيون. محمد صہ جي جيئري ئي سندن پوئلڳن (مومنن) اهي آيتون عقيدتمنديءَ وچان لکي ڇڏيون هيون ۽ کيس وفات ڪئي کو گهڻو عرصو نه گذريو هو، جو انهن آيتن کي معتبر ڪتابي صورت ڏني وئي هئي، تنهن ڪري قرآن محمد صہ جي عقيدن ۽ سندس ڏنل سکيا جي ئي نمائندگي ڪري ٿو ۽ ان ۾ اهي ئي آيتون آهن جيڪي سندس واتان نڪتيون هيون. اهڙي طرح گڏ ٿيل عيسيٰ ع جي سکيا، ڪٿي به نٿي ملي. جيئن ته قرآن به مسلمانن لاءِ ايتري ئي اهميت رکي ٿو، جيتري انجيل عيسائين لاءِ، تنهن ڪري قرآن وسيلي محمد صہ جو اثر وڌيڪ پيو آهي. جيڪڏهن عيسيٰ ع ۽ سينٽ پال جو گڏيل اثر هڪ پُڙ ۾ وجهجي ۽ ٻئي پُڙ ۾ محمد صہ جو اثر رکجي ته گهڻو ڪري محمد صہ جو اثر ٻنهي جي گڏيل اثر کان به وڌيڪ وزنائتو لڳندو. خالص مذهبي سطح تي به محمد صہ اوترو ئي اثرائتو لڳندو جيترو عيسيٰ ع.

اجا به اهو ته عيسيٰ فقط ديني رهبر هو پر محمد صہ نه فقط ديني پر دنيائي اڳواڻ پڻ هو. حقيقت ۾ ته عربن جيڪي به فتحون ماڻيون، تن پوئتان محمد صہ جي شخصيت ئي ڪم ٿي ڪيو. انهيءَ حساب سان ڏسجي ته محمد صہ جهڙو اثرائتو سياسي اڳواڻ اسان کي انساني تاريخ جي ڪنهن به زماني ۾ نه ملندو.

ٻين اهم تاريخي واقعن جي باري ۾ ڪو چئي سگهي ٿو ته جيڪڏهن ان زماني ۾ فلاڻو سياسي اڳواڻ رهبري ڪرڻ لاءِ پيدا نه به ٿئي ها ته به اهي واقعا ضرور ٿين ها جو ته انهن جو ٿيڻ اٽل ٿي چڪو هو. مثال طور سائمن بوليور ڪٿي پيدا نه ٿئي ها ته به ڏکڻ آمريڪا جون بيٺڪون اسپين کان آزادي وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن ها. پر عرب فتحن جي باري ۾ ائين چئي نٿو سگهجي.

محمد صہ کان اڳ اهڙي قسم جو ڪو به واقعو نه ٿيو هو، تنهن ڪري اهو چوڻ اجايو ٿيندو ته هن ڪانسواءِ به عرب اهڙيون فتحون ماڻي سگهن ها. عربن جي فتحن سان فقط منگولن جون اهي فتحون ڀيٽي سگهجن ٿيون، جيڪي هنن تيرهين صديءَ ۾ چنگيز خان جي اڳواڻيءَ ۾ حاصل ڪيون هيون. منگولن جي حاصل ڪيل علائقن جي پکيڙ، جيتوڻيڪ عربن جي فتح ڪيل علائقن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ هئي، پر پوءِ به سندن

فتحون پائيدار ثابت نہ ٿيون ۽ اڄ ڪلهہ منگولن وٽ فقط اهي علائقا وڃي بچيا آهن، جيڪي چنگيز خان جي زماني کان اڳي وٽن هئا.

عربن جي فتحن جو معاملو گهڻو مختلف آهي، عراق کان وٺي مراڪش تائين، عرب قومن جو هڪ اهڙو سلسلو اڄ ڏينهن تائين قائم آهي جيڪو نہ فقط اسلام تي هڪ جهڙو ايمان رکي ٿو پر عربي زبان، تاريخ ۽ ثقافت جي هڪجهڙائيءَ جي اڌار تي بہ پاڻ ۾ جڙيل آهي. اسلام ۾ قرآن کي مرڪزي حيثيت حاصل آهي ۽ اهو عربي زبان ۾ لکيل آهي. قرآن جي مرڪزي حيثيت عربي زبان کي ٽٽڻ ۽ اڻ ڇٽين مقامي ٻولين ۾ بدلجڻ کان بچائي ڇڏيو آهي، نہ تہ ٿي سگهي ٿو تہ اها زبان هن مهل تائين ڌار ڌار مقامي ٻولين ۾ ورهائجي وڃي ها. بيشڪ، عرب رياستن ۾ ڪافي اختلاف آهن ۽ اهي پاڻ ۾ ورهايل بہ آهن، پر اهڙي جزوي نفاق جي ڪري اسان کي نٿو جڳائي تہ حضرت محمد صہ جي پيدا ڪيل اتحاد جي دائمي عنصرن کان اکيون پوري ڇڏيون، جيڪي اڃا تائين قائم آهن. مثال طور: ايران ۽ انڊونيشيا، توڙي جو ٻئي مسلمان ۽ تيل پيدا ڪندڙ ملڪ آهن پر اهي 74-1973ع جي سياري واري تيل جي بندش ۾ شريڪ نہ ٿيا. اها ڪا اتفاقي ڳالهہ نہ هئي تہ سڀيئي عرب رياستون ۽ فقط عرب رياستون ئي اُن معاملي ۾ هڪ ٻئي جون ساٿياري ٻڌيون هيون.

اهڙي ريت اسان ڏسون ٿا تہ ستين صديءَ واريون عرب فتحون اڄ ڏينهن تائين انساني تاريخ ۾ پنهنجو مکيہ ڪردار ادا ڪنديون اچن ٿيون. مون کي سڄي انساني تاريخ ۾ ٻي ڪا بہ اهڙي هستي نظر نٿي اچي جنهن مذهبي توڙي غيرمذهبي ميدانن ۾ محمد صہ جيترو دائمي اثر ڇڏيو هجي. اهوئي سبب آهي جو مون ڪيس انساني تاريخ تي وڏ ۾ وڏ اثر ڇڏيندڙن جي فهرست ۾ اول نمبر تي رکيو آهي.“

مائيڪل ايڇ هارٽ جي هن مضمون جي آخري پيراگراف ۾ هي لفظ بيحد توجهہ لائق آهن تہ: ”مونکي سڄي انساني تاريخ ۾ ٻي ڪا بہ اهڙي هستي نظر نٿي اچي جنهن مذهبي توڙي دنيائي ميدانن ۾ محمد ﷺ جيترو دائمي اثر ڇڏيو هجي.“ هيءَ ڳالهہ هُن انگريزيءَ جي هن جملي ۾ ادا ڪئي آهي:

He was the only man in history who was supremely successful on both the religious and secular levels.

(The 100, Page 33)

اسان وٽ عام طور تي رليجس ۽ سيڪيولر لفظ هڪ ٻئي جو ضد ڪري بيان

ڪيا ويندا آهن پر هي ٻوليءَ جو اصل ڄاڻو. حضرت محمدﷺ ڪي ٻنهي ميدانن جو ڪامياب شهسوار ٿو ڪُٺي. جڏهن هو سيڪيولر ميدان ۾ پاڻ سڳورن جي ڪاميابيءَ جو ذڪر ٿو ڪري تہ ان مان مراد دنيائي ميدان ۾ ڪاميابي آهي. ان وقت موجود ”ترڪ دنيا“ جي تعليم ڏيندڙ مذهبن جي مقابلي ۾ دنيا ڪي انسانذات جي ڀلائي ۽ فلاح جو مرڪز بنائيندڙ هن هستيءَ پنهنجي پوئلڳن ڪي ڏهہ لک چورس ميل جي هڪ وڏي اهڙي سلطنت جو بنياد وجهي ڏنو جنهن جا هلائيندڙ حضرت ابوبڪر صديقؓ ۽ حضرت عمرؓ جهڙا درويش صفت انسان هئا جيڪي هڪ ملازم جيتري وظيفي تي پنهنجي زندگي بسر ڪندا هئا. پيغمبر اسلام انسانيت ڪي فلاح جو فڪر ڏنو، ان جو بنياد وحدانيت پرستيءَ تي رکيو. توحيد جو فڪر هُن جو نظرياتي بنياد هو جنهن ۾ سيني انساني غلامين جي نفي هئي. فرد جي فرد هيٺ غلاميءَ جي نفي بہ هئي تہ طبقي جي طبقي هيٺ غلامي ۽ قومن جي مٿان قومن جي غلاميءَ جي نفي بہ هئي. پر حضرت محمدﷺ جي توحيد واري فڪر ۾ تہ غلاميءَ جي لڪل قسمن جو انڪار بہ هو. انسان خواهشن جو غلام بڻجي زندگي گذاري ٿو تہ ان جو انڪار بہ هو ۽ مذهبي پروهتن ۽ پيشہ ورن ۽ مرشدن جي غلامي ۽ طاغوت (آمريت ۽ سامراجيت جي مختلف نمونن) جي غلاميءَ جو انڪار بہ هو، انهن سيني غلامين جي انڪار ڪان پوءِ حضرت محمدﷺ وحدانيت جي اقرار تي ٻڌل ايمان ماڻهن جي دلين ۾ لاٿو. هُن جڏهن ڏنو تہ انسانن لاءِ عملي طرح اهو انڪار ممڪن ناهي. حڪمران طبقو، سردار ۽ مذهبي پروهت انسانن جي لاءِ پنهنجي مرضيءَ جو دين ۽ رستو اختيار ڪرڻ ۾ رڪاوٽ آهن. بادشاهہ جو دين رعيت ڪي لازمي طرح مٺو آهي ۽ سڄي دنيا وانگر ان وقت جي مڪي ۾ سماج ۾ بہ ممڪن نہ هو تہ مڪي جا سردار ۽ مذهبي پروهت ماڻهن ڪي پنهنجي مرضيءَ جو فڪر ۽ دين قبول ڪرڻ ڏين، تہ پوءِ هُن مديني ڏانهن هجرت ڪري اتي ڪنهن بہ مذهبي رياست بجاءِ قومي ۽ سماجوادي بنيادن تي ”دولت عربيہ“ جي نالي سان نئين رياست جو بنياد رکيو. ”دولت عربيہ“ جي قومي سماجوادي حڪومت جي لاءِ هن جيڪو ميثاق مدينہ تيار ڪيو، اهو ميثاق ايندڙ دور جي انساني مسئلن جي حل جو هڪ شاندار چارٽر هو. ان چارٽر تحت پيغمبر اسلامﷺ هميشہ لاءِ رياست جا قومي ۽ سماجوادي بنياد سگهارا ڪري ڇڏيا. اهڙي طرح لَآ اِكۡرَاهَ فِى الدِّيۡنِ يعني دين جي معاملن ۾ زبردستي ناهي ۽ لَكُمۡ دِيۡنُكُمۡ وَلِىَ دِيۡنِ يعني اوهان لاءِ اوهان جو دين ۽ منهنجي لاءِ منهنجو دين جو تصور پڌرو ڪري

پنهنجي پوئلڳن کي ڪاميابين جو ڪشادو رستو ناهي ڏنو.

حضرت محمد ﷺ جي مديني ۾ جوڙيل ”دولت عربيه“ عربن جي قومي سگهه کي سگهارو ڪري ان لائق بڻايو ته اهي هاڻي اسلام جي فڪر کي بين الاقوامي فڪر بڻائين ۽ پوءِ مائيڪل ايچ هارٽ چواڻي ”ستين صديءَ واريون عرب فتحون اڄ ڏينهن تائين انساني تاريخ ۾ مکيه ڪردار ادا ڪنديون اچن ٿيون.“ اها حضرت محمد ﷺ جي سيڪيولر ليول تي ڪاميابي آهي ته هُن دنيا کي پيغام ڏنو ته ”ترڪ دنيا“ مذهب ۽ دين جو روح نه آهي بلڪ دنيا جون حسناڪيون به انسانن جي طبعي ضرورت آهن ۽ ان جي نتيجي ۾ ملندڙ آخرت جون حسناڪيون به انسانيت جو ازلي ورثو آهن.

حضرت محمد ﷺ کان اڳ موجود دينن بت پرستي، ترڪ دنيا ۽ انساني شرف جي زوال سان وڏا مسئلا پيدا ڪري ڇڏيا هئا. ٻڌ ڌرم ترڪ دنيا جي مسئلي ۾ سڀ کان اڳرو هو. گوتم ٻڌ بادشاهت ڇڏي جهنگ ۾ چله ڪشين جي ذريعي نرواڻ حاصل ڪرڻ کي ٻڌمت جو اصل متو بڻائي ڇڏيو هو. هندو مذهب جي ديوتائن جو تعداد 33 ڪروڙن تائين پهتل هو ۽ ماڻهو انهن مان گهٽي کان گهٽي ديوتائن کي راضي ڪرڻ لاءِ پابند بڻيل هئا. ان دور ۾ هر پسنديده ۽ ڪشش رکندڙ شيءِ ۽ ضرورت پوري ڪندڙ شيءِ ديوتا بڻيل هئي. عيسائيت راهبانه زندگيءَ جون نت نيون شڪليون پئي ماڻهن ۾ مروج ڪيون.

تمدني طرح هر طرف انڌوڪار ڇانيل هو ۽ انساني غلامين جون بدترين شڪليون رواج ۾ اچي چڪيون هيون. دنيا جي ٻن وڏين شهنشاهتن قيصر ۽ ڪسريٰ ماڻهن کي ظلم ۽ جبر جي اهڙن ڪڙن ۾ سوگهو ڪري ڇڏيو هو جو انهيءَ مان آجي ٿيڻ جي ڪا صورت ڪونه هئي. ايران جي آتش پرستن عام ماڻهن تي پابند وجهي ڇڏي هئي ته اُهي امير طبقن جي جائيداد کي ڪنهن به صورت ۾ خريد نٿا ڪري سگهن. ساساني حڪمرانن هيءُ اصول طئي ڪري ڇڏيو هو ته ڪو به ماڻهو پنهنجي ان رتبي کان وڌڻ جي ڪوشش نه ڪري جيڪو پيدائشي طرح ان کي حاصل آهي. اهڙي طرح ڪو به ماڻهو ان پيشي کانسواءِ ڪو ٻيو پيشو اختيار نٿو ڪري سگهي جيڪو ڄمندي خدا ان لاءِ پيدا ڪري ڇڏيو.

(بحواله ايران: بعهد سامانيان)

رابرٽ بريفالٽ پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب (The Making of Humanity)

۾ ان دور جي يورپ جو نقشو هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي ته: ”پنجين صدي عيسويءَ کان ڏهين صدي عيسويءَ تائين يورپ تي ڀاڪ اونداهي ڇانيل هئي ۽ اها اونداهي آهستي آهستي وڌي ويتر ڊيڄاريندڙ بڻجندي پئي وئي. ان دور جي وحشت قديم زماني جي وحشت کان به وڌيڪ هئي، ڇاڪاڻ ته ان دور جو تمدن هڪ سڙيل لاش وانگر ڏپ ڪري ڇڪو هو ۽ ان تمدن جا نشان متجي رهيا هئا. ايستائين جو اٽان جو ڪنهن زماني ۾ پنهنجي ترقيءَ تي پهتل اٽلي ۽ فرانس وارو تمدن به طوائف الملوڪي ۽ ويرانيءَ جو شڪار هو.“

(صفحو: 164)

حضرت محمدﷺ عملي طرح مديني ۾ ”دولت عربيه“ جي قيام سان ”دنيائيت“ کي پنهنجايو. نه صرف پنهنجايو پر ان جي ذريعي سڄي دنيا ۾ شرڪ ۽ غلاميءَ جي پنجوڙن ۾ ڦاٿل ماڻهن کي خلاصگي ڏيارڻ جو عربن کي ٽاسڪ ڏنو. سندس ساٿ جي ٻن ماڻهن حضرت ابوبڪر صديقؓ ۽ حضرت عمر فاروقؓ ان ٽاسڪ کي وڏي حد تائين پورو ڪري ڏيکاريو ۽ ان کانپوءِ ان جي پيدا ڪيل جماعت ان فڪر کي بين الاقوامي بنائڻ ۾ وڏيون ڪوششون ورتيون.

حضرت محمدﷺ انسانيت کي جنهن وڏي ڪتاب کان روشناس ڪرايو، ان ۾ چيو ويو ته سج چنڊ تارا پوڄا جي شيءِ ڪونهن پر غور، فڪر ۽ تحقيق جي شيءِ آهن. اهي خدا جي جوڙيل شاهڪار ڪائنات ۾ خدا جي مقرر ڪيل ضابطن ۽ پدن تي هلن ٿا. هيءَ سڄي ڪائنات توازن، ڇڪ ۽ ڪشش جي اصولن تي آهي، انهيءَ ڪري ڪائنات ۾ انهيءَ توازن، ڇڪ ۽ ڪشش کي تلاشيو ۽ انهن اصولن کي پنهنجي زندگيءَ ۾ آسانين پيدا ڪرڻ لاءِ استعمال ڪريو. نتيجي ۾ مسلمانن ڪائنات ۾ سيارن جو مطالعو ڪرڻ لاءِ وڏيون رسد گاهون ٺاهيون. زميني معدنيات جي لاءِ ڪيمسٽريءَ جو فن دريافت ڪري مادي کي تحقيق ۽ تجزيي جو موضوع بڻايو. زمين جي ماپ ڪري جاگرافيءَ جا تفصيل پڌرا ڪيا. سمنڊ کي انسان رڳو پوڄا جي شيءِ سمجهندو هو، مسلمانن ان ۾ پنهنجا وڏا بحري ٻيڙا لاهي انهن کي آبي گذرگاهه جي طور استعمال ڪيو. طوفان ۽ هوا انسانن لاءِ پراسرار شيون بڻيل هيون، مسلمانن ان کي هوا چڪي (Wind Mill) ۾ بدلائي ان مان توانائي حاصل ڪرڻ جو بنياد وڌو. وڻن سان پراسرار ڳالهيون جوڙي انهن کي عجيب و غريب سمجهيو ويندو هو، مسلمانن انهن تي تحقيق ڪري نباتات ۾ ٻه هزار ٻوٽن جو اضافو ڪيو. اهڙي طرح

انساني تاريخ ۾ فطري مظهرن کي ڪولي انسانن لاءِ نفعي بخش بنائڻ واسطي آزاد تحقيق جو هڪ نئون دور شروع ٿيو جيڪو ڪجهه سئو سالن جي لڳاتار تحقيق ڪانپوءِ آخرڪار سائنس ۽ جديد ٽيڪنالاجيءَ تائين پهتو.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته قديم زماني ۾ به ڪجهه ملڪن ۾ تخليقي ذهن پيدا ٿيا، جن پنهنجي ماحول کان الڳ ٿي ڪري سوچيو. پر ماحول انهن جو ساٿ نه ٿي ڏنو ۽ ان مخالفت جي ڪري سندن ڪوششون انسانن لاءِ ڦلدائڪ نه پئي بنيون. ان جي مقابلي ۾ مسلمانن کي پنهنجي ڪتاب ۽ پيغمبر جي تعليم ۽ مسلمان حڪمرانن جي پاران انهن تحقيقن لاءِ برابر موقعا پئي مليا ۽ اسپين انهن موقعن جو ڳڙهه بڻيل هو.

ڇهين صدي عيسويءَ کان ڏهين صدي عيسويءَ جي زماني کي يورپ جي تاريخ ۾ تاريڪ دور (Dark Ages) ليکيو وڃي ٿو. هي اهو زمانو آهي جڏهن يورپ تهذيب ۽ تمدن کان ڪوهين ڏور هو. اهو يورپ لاءِ ذهني تاريڪي ۽ وحشت جو دور هو، جنهن لاءِ برٽرينڊ رسل واضح لفظن ۾ چيو هو:

"A period of intellectual darkness and barbarity"

بلڪل انهيءَ وقت جڏهن يورپ تي تاريڪ دور جو انڌيرو ڇانيل هو، اسلام جي اثر هيٺ آيل ملڪن ۾ تهذيبي روشني پوري طرح موجود هئي. برٽرينڊ رسل چواٽي:

"ٺيڪ انهيءَ زماني ۾ هندستان کان اسپين تائين اسلام جي عاليشان تهذيب وجود ۾ اچي چڪي هئي."

"From India to spain, the brilliant civilization of Islam flourished."

مسلمان جيڪي سسلي ۽ اسپين ۾ داخل ٿي يورپ جي اندر تائين پهچي چڪا هئا، انهن يورپ جي ماڻهن کي متاثر ڪيو. مغربي يورپ جا شاگرد اسپين جي اسلامي يونيورسٽين ۾ تعليم واسطي اچڻ لڳا هئا ۽ انهن مسلمانن جي عربي ڪتابن جو ترجمو لاطيني زبان ۾ ڪرڻ شروع ڪيو. گستاؤلي بان، رابرٽ بريفالٽ، جي ايم رابرٽس ۽ منٽگمري واٽس جهڙا جڳ مشهور ليکڪ اهو کليل اعتراف ڪن ٿا ته عربن جي تحقيقات ذريعي ئي يورپ ۾ جديد سائنس جو دور شروع ٿيو.

شرڪ، وهم پرستي ۽ جبر کي ختم ڪرڻ لاءِ حضرت محمدﷺ کي پنهنجي دور سان وڏيون ويڙهيون وڙهڻيون پيون. شرڪ ۽ وهم پرستي بادشاهي نظام کي طاقتور بڻائيندڙ هئا. انساني غلامين جي سيني قسمن کي سگهارو ڪندڙ هئا.

انهيءَ ڪري بادشاهه ان جا محافظ بڻيل هئا. انساني تاريخ ۾ جيڪي به پيغمبر شرڪ ۽ وهم پرستيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ آيا تہ بادشاهن ۽ انهن سماجن جي دولتمند ماڻهن پيغمبرن جي سخت مخالفت ڪري ڪين ايذاءَ ۽ تڪليفون ڏنيون. بادشاهن پنهنجي مفادن کي تحفظ ڏيندڙ دين ماڻهن جي مٿان مسلط ڪري ڇڏيو هو ۽ جيڪو بادشاهه جو دين هو اهو ئي رعيت جو دين هو. رعيت جو ان کان ٻاهر وڃڻ جو سوال ئي پيدا نہ ٿيندو هو. خاص طور تي روم ۽ ايران جون بہ وڏيون شهنشاهيتون انسانيت جي مٿان جبر جون وڏيون ڇپون بڻيل هيون جيڪي ماڻهن کي آزاد راءِ جو حق ڏيڻ بجاءِ رعيت کي بادشاهه جي مذهب تي هلائڻ لاءِ هر قسم جو جبر ڪندڙ هيون. اهڙي طرح انهن هارين کي جانورن وانگر وهائي مٿن ظلم جون حدون اورانگهي ڇڏيون هيون. باقي دنيا جا سردار ۽ حڪمران بہ انهن جي اثر هيٺ جبر ۽ ڏاڍ جي نظام کي سگهارو بڻائي بيٺا هئا. جڳ مشهور ليکڪ هينري پرين پنهنجي تحريرن ۾ صاف لکيو آهي تہ: ”قديم رومي سلطنت جيڪا قلزم سمنڊ جي ٻنهي طرفن تي ڇانيل هئي، اها انسانن جي آزاد راءِ کي ختم ڪري، انساني ترقيءَ جو دروازو بند ڪيو ويني هئي. انهيءَ مطلق نوعيت جي شهنشاهيت کي نابود ڪرڻ ڪانسواءِ انساني ذهن کي آزادي نہ ٿي ملي سگهي ۽ انساني ذهن کي جيستائين آزاد ماحول ۾ عمل ڪرڻ جو موقعو نہ ملندو، تيستائين انساني ترقين جو آغاز بہ نہ پئي ٿي سگهيو.“

حضرت محمد ﷺ کي ان سرداري ۽ بادشاهي جبر کي ختم ڪرڻ لاءِ ننڍيون وڏيون اسي ويڙهيون وڙهڻيون پيون ۽ پاڻ سڳورن روم جي شهنشاهه کي خط لکيو تہ ”تو انسانن کي غلام بڻائي هارين تي ظلم جي انتها ڪري ڇڏي آهي جنهن جو وبال تنهنجي مٿان آهي.“ حضرت محمد ﷺ پنهنجي ساٿي صحابين کي انهن ٻنهي سلطنتن کي ختم ڪرڻ جو ٽاسڪ بہ ڏنو. ان کان پوءِ ئي هُن کي، هن ڌرتيءَ جي مٿان اهڙو نظام قائم ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ٿي جنهن ۾ لَآ اِكۡرَاهَ فِي الدِّيۡنِ يعني ”دين ۾ ڪا بہ زبردستي نہ آهي“ ۽ لَكُمۡ دِيۡنُكُمۡ وَلِيَ دِيۡنِ يعني ”توهان لاءِ توهان جو دين ۽ منهنجي لاءِ منهنجو دين“ وارو اصول انسانيت کي ايندڙ دور جي تهذيبي ترقين لاءِ هڪ وڏي آدرش جي صورت ۾ مليو.

حضرت محمد ﷺ انساني آزادين جو اهو هڪ نئون عالمي فڪر ۽ نظام انسانيت کي ڏنو ۽ اُن لاءِ ڪيس ٽوٽي جو اسي ويڙهيون بہ وڙهڻيون پيون پر اهو سڀ ڪجھ هُن مضبوط ۽ سگهارن فڪري بنيادن تي اهڙي طرح ڪري ڏيکاريو جو ان

انقلاب ۽ ويڙهه ۾ گهٽ کان گهٽ انساني جانين جو نقصان ٿئي. انهيءَ ڪري اسان ڏسون ٿا تہ ان سچي تبديليءَ ۾ حضرت محمدﷺ ڪي صرف پنهنجي 350 ساٿين جي جان جي قرباني ڏيڻي پئي. هوڏانهن رد انقلاب جي ڪافر قوتن جو جاني نقصان بہ 1050 موتن کان وڌيڪ نہ آهي ۽ ڪل ملائي چوڏهن سؤ انساني جانيون تلف ٿيون. ٻئي پاسي چنگيز خان کي پنهنجي سلطنت وڌائڻ لاءِ لکين انسانن کي موت جي ننڊ سمهارڻو پيو هو ۽ يورپ اندر قومي برتريءَ ۽ غلبي جي ٻن عالمگير جنگين ڪروڙين انسانن جي تباهي ۽ موت انسانيت کي ورثي ۾ ڏنا هئا. اُن جي مقابلي ۾ حضرت محمدﷺ جي پاران انساني تاريخ ۾ هيڏي وڏي تبديليءَ تنهن ۾ چوڏهن سؤ جانين جو نقصان حيرتناڪ حد تائين گهٽ نقصان آهي. اهو صرف حضرت محمدﷺ جي جنگي حڪمت عملين جو نتيجو هو ۽ هو هر مرحلي تي صلح جو صورتون ڪڍي انساني جانين کي بچائڻ ۽ جنگي نقصان کي ٽارڻ جو مقصد هميشہ سامهون رکندو هو.

پيغمبر اسلامﷺ انسانيت جي لاءِ آخري ۽ عالمي پيغمبر جي حيثيت ۾ گهڻ رُخيون تبديليون آنديون پر انهن ۾ بہ ڳالهيون ڪمال جون آهن. هڪ نئين انسان کي جنم ڏيڻ ۽ ٻيو نئين سماج ۽ نئين دور جو آغاز ڪرڻ.

نئين انسان کي جنم ڏيڻ لاءِ هُن احترام آدميت جي هڪ بيحد سگهاري ٿيوري پيش ڪئي. ان ٿيوريءَ جي بنياد طور هيءَ ڳالهہ پيش ڪئي تہ الله تعاليٰ انسان کي خلقي ان ۾ پنهنجو روح ڦوڪيو آهي، انهيءَ ڪري آدم بيحد محترم آهي ۽ انهيءَ احترام جي صداقت ۾ الله تعاليٰ ملائڪن، جنن ۽ ٻي مخلوقات کان آدم کي سجدو ڪرايو آهي. احترام، تعظيم ۽ حقن جي ادائيگيءَ جو جنهن بہ اهو سجدو ڪيو آهي تہ اهو ملائڪن جي رتبي ۾ فرمانبردار ليکيو ويو آهي ۽ جنهن انهيءَ سجدي جو انڪار ڪيو آهي سو شيطانن جي صف ۾ بيهاريو ويو آهي. پيغمبر اسلامﷺ پنهنجي سچي تعليم جو بنياد هن ڳالهہ تي رکيو تہ الله تعاليٰ جيڪو غائب ۾ آدم کي سجدو ڪرائي ان جي احترام، تعظيم ۽ حقن جي ادائيگي کي پنهنجي فرمانبرداري، مڃتا ۽ ايمان جو بنياد قرار ڏنو، ڌرتيءَ جي مٿان حاضر ۾ انسان کي انهيءَ سجدي کي ثابت (Prove) ڪرڻو آهي. جيڪو ماڻهو ڌرتيءَ تي ان احترام، تعظيم ۽ حقن جي ادائيگي جي سجدي کي ثابت ڪري ويو تہ اهو ڪامياب ۽ سعادتمنديءَ وارو آهي. پيغمبر اسلام آدم کي احترام، تعظيم ۽ حقن جي ادائگي جي ان سجدي جون سوين

صورتون ڪولي ڪولي ٻڌايون ته انسانن سان ڀلائي ۽ خير ڇا آهي؟ تعظيم ۽ احترام جا ڪهڙا مراتب آهن؟ ليکو لهڻو ۽ حق ادايون ڇا آهن؟ فرائض ۽ ذميواريون ڇا آهن؟ ۽ مختلف حيثيتن ۾ ان جا پئمانا ڪهڙا آهن؟

ماڻهپو ڇا آهي ۽ ان ماڻهپي يا انسان پڻي جي ماڻڻ جون ڪهڙيون صورتون آهن؟ ماڻهو تخليقي طرح هڪ بشر جي حيثيت ۾ پيد ائثي ٿو ته ان بشر کان انسان/ماڻهوءَ جي طرف اهو سفر ۽ ارتقا ڪهڙي طرح ٿئي ٿو؟ هڪ متوازن (Balanced) انسان ڪيئن بڻجي ٿو؟ هو تزڪيي، علم ۽ حڪمت جو صاحب ڪيئن بڻجي ٿو؟ حضرت محمدﷺ پاڻ تي نازل ٿيل ڪتاب جي ذريعي تفصيلي آيتون پنهنجي عملي زندگيءَ جي روشنيءَ ۾ مڪمل تشريحن سان انسانن جي آڏو رکيون.

زندگيءَ جي اهڙين پريڪٽيڪل ديني تشريحن ۽ انهن جي عملي صورتن انساني دنيا کي هڪ نئون موڙ ڏنو جنهن سان انساني شرف، مرتبي، همت ۽ تعمير جا نوان دروازا کلندا ويا. ماڻهن پاڻ کي انهيءَ مرتبي تي ڄاتو ۽ منجهن اها همت پيدا ٿي جو هڪ عام ماڻهو ڏهه لک چورس ميل جي حاڪم حضرت عمرؓ جهڙي عظيم حڪمران کي سامهون چئي پئي سگهيو ته ”جيستائين تون پنهنجي جسم تي پهريل وڏي جبي جي ملڪيت جو جواز نه ٻڌائيندين تيستائين نه تنهنجي ڳالهه ٻڌنداسون ۽ نه تنهنجي اطاعت ڪنداسون.“ پوءِ حضرت عمرؓ جڏهن ٻڌايو ته اهو وڏو جبو منهنجي ۽ منهنجي پٽ جي گڏيل ڪپڙي مان ٺهيو آهي، تڏهن ان کي پنهنجو خطبو مڪمل ڪرڻ جو موقعو ملي سگهيو. اهو ساڳيو حضرت عمرؓ هو جنهن هڪ شڪايت تي مصر جي گورنر عمرو بن العاص کي مخاطب ٿيندي چيو هو ته ”اي عمرو! تو ڪڏهن کان ماڻهن کي غلام بنائڻ شروع ڪيو آهي، جڏهن ته انهن جي مائرن انهن کي آزاد پيدا ڪيو هو.“

اها اهائي ڳالهه هئي جيڪا حضرت عمر بن خطاب کان هڪ هزار سال پوءِ فرانس جي مفڪر روسو هنن لفظن ۾ ورجائي هئي ته: ”انسان آزاد پيدا ٿيو آهي ۽ پوءِ هُن کي زنجيرن ۾ جڪڙي غلام بڻايو ويو آهي.“

حضرت محمدﷺ هڪ آدم جي اولاد جو تصور سگهارو ڪري انساني مساوات جا تصور بيحد سگهارا ڪيا. ان مقصد جي لاءِ توهمات جي ذريعي هن شخصي برترين جا جڙيل بت پوري ناس ڪري ڇڏيا. سماج ۾ بري طرح ڦهليل شرڪ جيئن بين انساني ترقين ۾ رڪاوٽ بڻيل هو، تيئن شرڪ جي غلبي انسانن جي اندر به

نابرابري قائم ڪري ڇڏي هئي. ان جي مقابلي ۾ وحدانيت پرستيءَ جي تصور ڪي سگھارو ڪري ماڻهن اندر انساني برابريءَ جو نظام قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. قديم زماني ۾ شرڪ جي ذريعي جيڪا وهم پرستي پيدا ٿي، ان جي نتيجي ۾ جيئن سج چنڊ تارن، پاڻي، وڻن ۽ پٿرن جي باري ۾ غيرواقعي نظريا قائم ٿيا، اهڙي طرح انسانن جي باري ۾ به برتر هئڻ جا سڀي دنيا منجھ غيرواقعي نظريا قائم ٿيا. بعد ۾ صدين پڄاڻا اهي پختا ٿي قومن جي روايتن ۾ شامل ٿي ويا. انهيءَ جي اثر هيٺ ڪٿي ذات پات جو عقيدو بڻايو ويو. ڪن لاءِ چيو ويو ته اهي خدا جي مٿي مان پيدا ٿيا آهن ۽ ڪي وري خدا جي پيرن مان پيدا ٿيل آهن. اهڙي طرح مٿين ذات ۽ هيٺين ذات جي تقسيم رواج ۾ آئي. پيدائشي نسلي برتريءَ جو عقيدو ماڻهن جي مٿي ۾ ويهاريو ويو ۽ سردارن ۽ بادشاهن جي باري ۾ هيءُ عقيدو بڻايو ويو ته اهي ديوتائي نسل مان آهن ۽ عام ماڻهو انهن جي خدمت لاءِ پيدا ڪيل آهن. صدين جي عمل سان اهي وهم پرستيون اهڙيون پختيون بڻجي ويون جو هزارين پيغمبرن جي اچڻ باوجود به ماڻهو سردارن ۽ بادشاهن جي اثر ۽ اقتدار مان نڪري نه سگھيا. حضرت محمدﷺ انسانيت لاءِ آخري پيغمبر جي حيثيت ۾ پيغام ڏنو ته هُن جهالت جي دور جون سڀ وهم پرستيون پنهنجي پيرن هيٺان چيپاڻي ڇڏيون آهن. هاڻي نه ڪنهن عربيءَ کي عجميءَ تي فضيلت آهي، نه عجميءَ کي عربيءَ تي برتري حاصل آهي. نه ڪنهن ڪاري کي ڳاڙهي تي فضيلت آهي ۽ نه ڪنهن ڳاڙهي کي ڪاري مٿان فضيلت آهي. بڌي ڇڏيو توهان سڀ آدمؑ جو اولاد آهيو ۽ آدمؑ کي مٽيءَ مان خلقيو ويو هو. حجة الوداع ۾ حضرت محمدﷺ جو اهو رڳو خطبو نه هو بلڪ پيغمبر اسلام جو انسانيت ڏانهن حتمي پيغام هو ته نسلي برترين جي دور جو خاتمو اچي چڪو آهي.

پيغمبر اسلام پنهنجي پوئلڳن ۾ عملي طرح ڀائپي (مواخاة) جو بنياد وڌو ۽ مڪي ۽ مدني زندگيءَ ۾ به پيرا عملي طرح اها ڀائپي نافذ ڪئي. هوند وارن ماڻهن کي حڪم ڪيو ته اهي ڪُئل ٽئل ماڻهن کي پنهنجي وسيلن جو اڌو اڌ ورهائي ڏين. پيغمبر جي مڃيندڙن ان دور ۾ ائين ڪري ڏيکاريو ۽ ايندڙ دور جي انسانن لاءِ بهتر مثال ڇڏيو.

قرآن مجيد ۾ حضرت محمدﷺ کي ٻڌايو ويو هو ته دولت جو چند هٿن ۾ ڪٺو ٿيڻ ۽ محنت جي استحصال سان سماجي اڻبرابري سماجي خرابين جو ڪارڻ بڻجي ٿي. سردار، امير ۽ دولتمند طبقا ڪمزور طبقن کي غلام بڻائي وسيلن تي

پنهنجو قبضو دائمي ڄمائي ڇڏين ٿا ۽ جيڪي بہ پيغمبر وحدانيت جي تعليم ڏين ٿا تہ اهي دولتمند طبقا ئي ان جي مخالفت ڪن ٿا. انهيءَ ڪري حضرت محمد ﷺ جيئن توحيد جي فڪر ذريعي نظري طور تي انهيءَ طبقاتي تقسيم جو خاتمو آڻي ڇڏيو تيئن عملي طور تي مواخات جي نفاذ ۽ زمين جي ذاتي ملڪيت کي ختم ڪري، زمين جي ڪيڙيندڙ کي ان جو مالڪ بڻائي، محنت کي سرمائي جو بنياد بڻائي ڇڏيو. هُن پئسي تي پئسو ڪمائڻ جي سيني شڪلين کي حرام بڻايو ۽ اهڙي عمل کي خدا ۽ رسول سان جنگ جي برابر قرار ڏنو ۽ قرآن جي ٻڌايل هن اصول کي عام ڪيو تہ سرمايو دولتمندن جي وچ ۾ گردش نہ ڪري. هُن مال ۽ دولت جي ارتڪاز جون سڀ ئي شڪليون حرام ۽ ناجائز قرار ڏنيون. هُن تجارت جي حلال طريقن ۽ اصولن کي روشناس ڪرايو ۽ حلال طريقن سان ڪمايل مال کي پنهنجي اولاد، مٽن مائٽن، غريبن، ۽ محروم انسانن تي صرف ڪرڻ لاءِ زڪوات ۽ انفاق جو هڪ نظام جوڙي ڏنو. هن نماز، روزي، حج ۽ زڪوات جو هڪ شاندار مشقي نظام پنهنجي پوئلڳن ۾ رائج ڪيو، جنهن سان اهي هر وقت پاڻ ۾ اتحاد، تعاون، تربيت ۽ پرچارڪ مقصدن سان رابطي ۽ سهڪار ۾ رهن ۽ انهن جي عالمي شناخت پڌري هجي. هُن نيڪيءَ جي لاءِ هي تصور سگهارو ڪيو تہ جيستائين اوهان جان ۽ مال کي امانت سمجهي ان کي الله جي راهہ ۾ قربان نٿا ڪيو تيستائين نيڪوڪار نٿا بڻجي سگهو. الله جي راهہ ۾ قربان ڪرڻ کي هُن انسانن جي فائدي واري مقصد سان سلهاڙيو ۽ انساني نفعي بخشيءَ جي ڪمن کي ڪنهن بہ صالح انسان جي شخصي ترقي ۽ ولايت جو ذريعو قرار ڏنو.

هاڻي توحيد/وحدانيت پرستيءَ جي فڪر ڪان پوءِ غلاميءَ جون سڀ شڪليون انسانيت لاءِ لعنت بڻجي ويون. خدا جي ڪليل ضابطن ڪانپوءِ سردارن، بادشاهن ۽ آمرن جا ضابطا نابود ٿي ويا. مواخات کان پوءِ طبقاتي سماج جي ڪا گنجائش باقي نہ رهي. ميثاق مدينہ کان پوءِ مذهبي رياست شجر ممنوعه بڻجي وئي. سود حرام ٿيڻ ڪانپوءِ پئسي تي پئسو ڪمائڻ جي هر شڪل الله ۽ ان جي رسول سان جنگ جي مترادف ٿي پئي. هڪ آدم جي اولاد واري تصور ڪانپوءِ ذات پات ۽ اونچ نيچ جو خاتمو ٿيو ۽ آدم کي سجدي واري فڪر ڪانپوءِ ماڻهوءَ جو احترام مذهب جو روح بڻجي پيو. ماڻهوءَ جي تزڪيي ۽ مرتبي جو بنياد ايمان ۽ سندس عملي زندگي بڻايا ويا ۽ ترڪ دنيا جي مقابلي ۾ دنيا جي حسناڪين کي اپنائي، ان کي انسانذات

لاءِ جنت ارضي بنائڻ جو تصور سگهارو ٿيو. پنهنجي ماضيءَ جي سچي تاريخ ۾ انسانذات پنهنجي سلامتي، امن ۽ فلاح جي لاءِ جن آدرشن جي تلاش ۾ رهي، اهي آدرش ۽ اصول حضرت محمدﷺ جي ذريعي ڪليل ۽ واضح صورتن ۾ انسانيت کي مليا آهن. جيڪي ماڻهو اهي اصول ۽ آدرشن ڏسڻ ۽ ماڻڻ کان محروم آهن، اهي پنهنجي ٻين هنڌن تان نقل ڪيل تعصب جو رويو ترڪ ڪن ته مائيڪل ايچ هارٽ ۽ اهڙن دنيا جي سوين ڏاهن وانگر حقيقت کي ڏسي ۽ پسي سگهندا.

هي ڪتاب حضرت محمدﷺ جي آندل ان مڪي واري انقلاب جي طبقاتي پهلوءَ تي روشني وجهي ٿو. حقيقت ۾ اهو انقلاب موجوده جديد دور کي تخليق ڪندڙ هو، جنهن جو سرسري تذڪرو مون هن مهاڳ ۾ مائيڪل ايچ هارٽ جي لکيل مضمون جي روشنيءَ ۾ ڪيو آهي، پر ان انقلاب جي تفصيلي پهلوئن کي سيرت جي جامع ڪتابن جي روشنيءَ ۾ پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي ضرورت آهي. ان انقلاب جي طبقاتي پهلوءَ تي ڊاڪٽر الطاف جاويد جي اردو ڪتاب ”انقلابِ مکه“ کي اسان سنڌيڪا اڪيڊميءَ جي پاران 2015ع ۾ ”انقلاب مڪ: مڪي جيَ انقلاب جو طبقاتي مطالعو“ جي عنوان سان ڇاپيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڏنل مواد ٽن مختلف جاين تان سهيڙي شامل ڪيو ويو آهي ته جيئن مختصر طرح اسان ان مان استفادو حاصل ڪري سگهون. مون کي اميد آهي ته هن ڪتاب جا پڙهندڙ پيغمبر اسلام جي برپا ڪيل انقلاب جي طبقاتي حقيقتن کي هن ڪتاب مان کي قدر سمجهي وٺندا ۽ ان سان منجهن هي امنگ ضرور پيدا ٿيندي ته هو ان انقلاب جي ٻين پهلوئن کي به تفصيل سان اڃا وڌيڪ پڙهن، حضرت محمدﷺ جو امتي ۽ پوئلڳ هئڻ تي فخر ڪن ۽ ان جي آندل انقلاب جا پرچارڪ بڻجن.

نور احمد ميمڻ
چيئرمين سنڌيڪا اڪيڊمي
0313-2707097

مکي جهڙو انقلاب وري ڪڏهن ۽ ڪيئن ممڪن آهي؟

’مکي واري انقلاب جو ورجاءُ ڪڏهن ۽ ڪيئن‘ ۾ اقبال ٻڌايو آهي ته جيستائين تمام سخت ويڙهاند نه ٿيندي تيستائين مکي واري انقلاب جو ورجاءُ نه ٿيندو. هتي سخت ويڙهاند جو مطلب، توحيدي معاشري جي جوڙجڪ خلاف مخالف قوتن جي جدوجهد جي، مخالفت ۾ ويڙهه آهي. روايتي اسلام ۽ ٻيا سيئي مذهب، جيڪي توحيدي يعني غير طبقاتي معاشري جي جوڙجڪ لاءِ جدوجهد نٿا ڪن، سي غلط آهن، ڇو ته مذهب رڳو عبادتن ۽ رسمن جي مجموعي جو نالو نه آهي. جيڪڏهن ائين هجي ها ته هر ڪنهن نبي ۽ رسول جي، سندس معاشري جو مالدار طبقو ۽ ان جون ساٿاري جماعتون مخالفت نه ڪن ها ۽ نه ان کي تڪليفون ڏين ها . جيئن سورت سبا آيت 25 ۾ ٻڌايو ويو آهي.

انهيءَ ڳالهه جو دليل هي آهي ته سورت مزمل ۾ رسول الله ﷺ کي چيو ويو ته هو رات جو عبادت لاءِ اٿي ويهڻ کي گهٽائي ڇڏي، ڇو ته ڏينهن ۾ کين تمام ڳورو ڪم ڪرڻو آهي. اهو ڳورو ڪم ڪهڙو هو؟ اهو هو مشرڪ، يعني طبقاتي معاشري کي توحيدي، يعني غير طبقاتي معاشري ۾ بدلائڻ جي لاءِ جدوجهد ڪرڻ.

قرآن ڪريم توحيدي معاشري جي تعمير لاءِ ڪهڙو دليل ڏنو آهي؟ سوره قصص جي پنجين ۽ ڇهين آيت ۾ انهيءَ معاشري جو نقشو هن طرح ڏنو ويو آهي:

> ”اسان جي مرضي هئي ته انهن ماڻهن تي مهرباني ڪريون جن کي زمين تي هيٺو ڪري ڇڏيو ويو هو، انهن کي اڳواڻي ڏيون ۽ انهن کي ئي وارث ڪيون ۽ زمين تي انهن کي اقتدار بخشيون ۽ ڪائنڻ فرعون ۽ هامان ۽ انهن جي لشڪرن کي اهوئي ڏيکاريون جنهن جو کين ڊچ هو.“
>
> (ترجمو تفهيم القرآن)

هاڻي مولانا آزاد جي ”ترجمان القرآن“ جو ترجمو ڏسو:

ائين اسان جو فيصلو اهو هو ته جيڪا قوم سڀ کان وڌيڪ هيٺي سمجهي ويندي هئي تنهن تي احسان ڪريون. انهيءَ قوم جي ماڻهن کي سرداري ۽ رياست عطا ڪريون، ملڪ جو وارث بڻايون ۽ انهن جي ئي حڪومت ملڪ ۾ قائم ڪري ڇڏيون. فرعون ۽ هامان ۽ حڪمران قوم کي، جنهن کي ڏهري قوم جي طرف کان بغاوت ۽ پڇي وڃڻ جو کٽڪو رهندو هو ۽ جنهن جي لاءِ اهي ڪين هيٺو رکندا هئا، انهيءَ کي ئي سندن اڳيان آڻيون.

انهيءَ آيت جي تشريح ۾ مولانا آزاد لکيو آهي ته هتي فرعون جي بادشاهت جو ذڪر آهي، پر غور ڪبو ته هن آيت ڪريمه جي اندر قرآن ڪريم هڪ غيرمتبدل الاهي قانون جي ڄاڻ ڏني آهي. هو ٻڌائي ٿو ته دنيا هڪ پاسي طاقت ۽ عزت آبرو جي نمائش جو هنڌ ته ٻئي پاسي وري مزدورن جي بربادي ۽ انهن جو ڪوس گهر آهي. طاقتور قومون هيٺين قومن کي پنهنجو غلام ۽ زيردست بڻائينديون آهن. منجهن ڦيٽاڙو وجهنديون آهن، مختلف قومون ۽ ٽولن کي پاڻ ۾ گڏجڻ ناهن ڏينديون. جو ته جيڪڏهن اهي پاڻ ۾ گڏجي هڪ ٿي وڃن ته اهي هيٺا نه رهندا. سندن پاڻ ۾ ٻڌي ۽ هڪ ٿي وڃڻ واري طاقت ظالمن جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيندي.

جاگيردارن ۽ صنعتي سرمائيدارن جو حال به ساڳيو ئي آهي. اهي مزدور طبقي ۾ ڏار وجهڻ جي ڪوشش ڪندا رهندا آهن، ته جيئن اهي ٻڌي ڪري پيداواري وسيلن تي قبضو نه ڪري وڃن. پر خدائي قانون چوي ٿو ته جيڪڏهن مزدور پنهنجي سمجهه کي طبقاتي فلسفي سان هٿياربند ڪري وٺن ۽ ٽريڊ يونين يا گڏيل سهڪار جي صورت ۾ گڏ ٿي وڃن ته اهي پيداواري ذريعن کي، استحصال پسند طبقي کان ڦري، انهيءَ تي قبضو ڄمائي وٺندا. جيئن ته الله تعاليٰ اهي پيداواري وسيلا سمورن انسانن جي لاءِ پيدا ڪيا آهن، تنهن ڪري ٿورڙن ماڻهن جو انهن وسيلن تي قبضو ڪري، گهڻن انسانن کي انهيءَ مان فائدو ماڻڻ کان محروم ڪري ڇڏڻ، خدائي قانون ۽ مرضيءَ جي ابتڙ پڻ آهي.

تنهن ڪري اسلام ختم نبوت جي حوالي سان هڪ بين الاقوامي تحريڪ آهي، جنهن جو مقصد دين جي دعوت جي بنياد تي، انساني وحدت ۽ خلافت آدم جو قيام آهي. ان جو مقصد هڪ اهڙي معاشري جي جوڙجڪ آهي جيڪو ڌپ،

ڳڻتي ۽ محنت جي استحصال کان پاڪ هوندو. اهڙي معاشري کي توحيدي يا غير طبقاتي معاشرو به چيو ويندو آهي.

اهڙي معاشري جي جوڙجڪ لاءِ مديني ۾ ئي ڪوشش شروع ٿي وئي هئي. رسول الله ﷺ خيبر جي فتح واري موقعي تي يهودين جي زمينن ۽ باغن کي رياست جي ملڪيت ۾ وٺي ڇڏيو هو ۽ انهن کان پيداوار جي صورت ۾ حصو وٺڻ شروع ڪري ڇڏيو. اهو وهنوار اها ڪڙمت نه هئي، جنهن ۾ زمين جو مالڪ ڪڙمي کي پوکيءَ لاءِ زمين ڏئي ٿو ۽ پيداوار جي اڌ کان به وڌيڪ حصو ان کان وٺي لائيندو آهي. خيبر جي فتح کان پوءِ زمينن ۽ باغن جي ملڪيت يهودين وٽ نه هئي، پر اها بيت المال کي ڏني وئي هئي، تنهن ڪري اها ڪڙمت نه هئي.

نبي ڪريم ﷺ جن ڪڙمت کي وياج تي مبني (ربوا) ڪاروبار سڏيو آهي. حضرت رافع بن خديج ۽ ٻين اصحابن جون روايتون انهيءَ تي شاهد آهن. حضرت عمر فاروق رضہ عراق، مصر ۽ شام جي زمينن کي رياستي ملڪيت ۾ وٺي ڇڏيو هو ۽ ڪڙمين کان ڍل ورتي هئي. اهو ئي سبب آهي جو امام ابوحنيفه رحہ، امام شافعي رحہ ۽ امام مالڪ رحہ سور سنا پر ڪڙمت جي اجازت نه ڏني. امام يوسف رحہ ملوڪيت جي دٻاءَ هيٺ ڪجهه شرطن سان انهيءَ جي اجازت ڏني هئي. اهڙيءَ طرح امت ۾ جاگيرداري نظام قائم ٿيڻ جو موقعو ملي ويو. اڳتي هلي مشينن جي ايجاد کان پوءِ مسلمانن صنعتي سرمائيداريءَ کي پنهنجائي ورتو.

اقبال رحہ پنهنجي تصنيف "فلک مریخ میں مرغدینی معاشرہ اور محکمات عالم انسانی" ۾ انهيءَ ئي اشتراڪي معاشري جو خاڪو ڏنو آهي ۽ ڊاڪٽر خليفي عبدالحڪيم، مدني رياست کي اشتراڪي جمهوريت سڏيو آهي.

مڪي ۾ ته پوکيءَ لائق زمين ئي نه هئي، جڏهن ته مديني ۾ به تمام ٿورڙي هئي. ٻئي پاسي اسلامي انقلاب مديني جي حدن مان نڪري مصر، شام ۽ عراق تائين پهتو ته حضرت عمر فاروق رضہ زمين کي عوامي ملڪيت قرار ڏئي بيت المال ۾ شامل ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ حضرت عثمان رضہ جي رياستي سيڪريٽري مروان بن حڪم حضرت عمر رضہ جي خلافت راشده واري نظام کي ختم ڪري پنهنجو نظام قائم ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪري ئي شاهه ولي الله رحہ "ازالة الخفا" ۾ حضرت عثمان جي رياست جي آخري ڇهن سالن واري عرصي کي خلافت راشده ناهي سڏيو.

اهو ئي سبب هو جو اقبال پنهنجي الهه آباد واري تقرير ۾ چيو هو ته

ملوڪيت جي ڪري دنيا اسلام جي معاشي نظام مان لاڀ نہ ماڻي سگهي. ملوڪيت جهڙي طرح غلامي جي اداري کي دائمي بڻائي ڇڏيو هو، اهڙيءَ طرح پيداواري وسيلن تي (جيڪي انهيءَ زماني ۾ رڳو زمين جي صورت ۾ موجود هئا) پڻ ماڻهن جي ذاتي ملڪيت قائم ڪري ورتي. اهو عمل اصل ۾ دمشق جي خلافت کان ئي شروع ٿي چڪو هو. تصوف جي تحريڪ رڳو نفس جي پاڪائيءَ تي زور ڏنو، پر معاشري جي تبديلي کي نظرانداز ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري ماڻهن جي گهڻائي نفس جي پاڪائيءَ کان بہ محروم ٿي وئي.

انهيءَ ڪري مڪي واري انقلاب جو ورجاءُ ان وقت ئي ممڪن آهي جڏهن پيداواري وسيلا جهڙوڪ زمين، ڪارخانا، ڪاٽيون، پيٽرول، گيس جا ذخيرا وغيره، ذاتي ملڪيت مان نڪري مزدور طبقي جي ملڪيت ۾ اچي ويندا. اهوئي هڪ طريقو آهي جنهن سان محنت جي استحصال واري عمل جو خاتمو ٿي ويندو، جنهن ۾ هڪ ڪارخانيدار ٿوري ئي عرصي ۾ هڪ مان چار ڪارخانا ناهي وٺي ٿو، جڏهن تہ انهن ئي ڪارخانن ۾ ڪم ڪرڻ وارن جي هڪ ڏينهن جون بنيادي ضرورتون بہ پوريون نٿيون ٿين ۽ اهي نسلن کان مزدور ئي رهن ٿا.

مڪي جهڙو انقلاب وري آڻڻ لاءِ جاگيردارن، ڪارخانيدارن، وڏن واپارين جي وجود کي ۽ انهن جي معاشي نظام کي ختم ڪرڻ جي لاءِ ڳاتي ٽوڙ ٽڪر کائڻو پوندو، جنهن جو مثال روس، چين، ويٽنام ۽ ڪيوبا وغيره جي انقلابن ۾ موجود آهي.

شروع کان ئي مڪي واري انقلاب جي عمل کي روڪڻ جي لاءِ پهريان پهريان حضرت عمرؓ کي شهيد ڪيو ويو. جڏهن تہ حضرت ابوبڪرؓ کي انهن طاقتن سان خونخوار جنگ وڙهڻي پئي جن اسلام جي معاشي نظام کي نٽي ميجيو. ان کان پوءِ حضرت عثمانؓ کي شهيد ڪيو ويو، جنهن کان پوءِ جنگ جمل ۽ جنگ صفين جي صورت ۾ گهرو ويڙهہ شروع ٿي وئي. ائين پوءِ خلافت جي اداري کي مديني مان ڪڍي دمشق پهچايو ويو جتي نبوي طريقي واري عليءَ جي خلافت کي ملوڪيت جي طريقي واري عليءَ جي خلافت ۾ بدلايو ويو. عباسي سلطنت ۾ ملوڪيت پنهنجي عروج تي هئي. جهڙي طرح دمشق ۾ حڪمران ۽ مٿين طبقي جي مفادن جي حفاظت جي لاءِ ڏاڍ جو فلسفو تخليق ٿيو هو، بغداد ۾ بہ اهو ئي ڪم ابوالحسن اشعري جي فلسفي ڪيو. مڪي واري انقلاب جي ورجاءَ لاءِ اشعري فلسفي جي

بدران، علحدگي واري فلسفي ڪيءَ جديد زماني جي گهرجن هيٺ، ڪجھ سڌارن سان گڏ واپس آڻڻو پوندو. علحدگي واري فلسفي ڪي موجوده دؤر ۾ ”تحقيق جي سائنسي طريقي“ سان نسبت ڏني پئي وڃي. قرآن علحدگي واري فلسفي جي سڌاري لاءِ عَلَمَ بالقَلم چيو آهي، يعني اهو علم جيڪو رڳو قياس تي ٻڌل نہ هجي، جيئن ڇنڊڇاڻ يا اِستخراجي پر اهو علم جيڪو تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل هجي.

اقبال قرآني جهان جي شعبن ۾، آدم جي خلافت جي قيام لاءِ جتي تحقيق يعني سائنسي طريقي تي زور ڏنو آهي، اتي تخليق کي سمجهڻ ۽ پنهنجائڻ جي تلقين پڻ ڪئي آهي. تخليق جو مثال حرا واري غار ۾ فڪرمندي آهي، جنهن جي ڪري نئون معاشرو، نئين رياست ۽ نوان انسان پيدا ڪرڻ ۾ مدد ملي. اولھ وارن سائنسي تحقيق جي دٻاءَ ۾ ايثار ۽ احسان کي ختم ڪري ڇڏيو، جنهن سان انهن جو معاشرو اخلاقي گڻن ۽ نفس تي ضابطي واري عمل کان محروم ٿي ويو آهي.

اها ڳالھ چڱيءَ طرح سمجهي ڇڏڻ گهرجي تہ مڪي واري انقلاب جو ورجاءُ، ذڪر ڪيل گهرجن کي پورو ڪرڻ کان سواءِ ناممڪن آهي، پوءِ ڀلي تہ اسلام ۽ شريعت کي لاڳو ڪرڻ جي لاءِ ڪيترو ئي هُل ڇو نہ مچايو وڃي.

نئين سيرت طيبہ لکڻ جي ضرورت

سيرت طيبہ تي اڻ ڳڻيا ڪتاب لکيا ويا آهن پر انهن مان ڪنهن بہ انهيءَ سماجي انقلاب جي واضح نشاندهي نہ ڪئي آهي، جيڪو مديني جي معاشري ۾ ظاهر ٿيو هو. سيني ليڪڪن رڳو واقعن کي ورجايو آهي، پر انهيءَ انقلابي تبديليءَ تي روشني نہ وڌي آهي جنهن جي بنياد تي ڊاڪٽر خليفہ عبدالحڪيم مديني جي رياست کي ”اشتراڪي جمهوريت“ چيو آهي. انهيءَ جو بنيادي سبب هي آهي تہ لکڻ وارن انهيءَ ڳالھ کي بلڪل ئي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي تہ اسلام جو بنيادي ڪارنامو طبقاتي معاشري کي توحيدي معاشري ۾ تبديل ڪرڻ هو. نبين جي بعثت جي شروعات ئي اُن وقت ٿي، جڏهن زرعي دؤر جي شروعات کان وٺي معاشرو ٻن مخالف معاشي طبقن ۾ ورهائجي ويو هو. شروع کان ئي مالڪ ۽ ٻانهي جا ٻہ طبقا وجود ۾ اچي ويا هئا. ٿورڙن هوشيار ۽ چالاڪ ماڻهن، معاشري تي پنهنجو قبضو ڄمائڻ شروع ڪري ڇڏيو هو ۽ پيداواري ذريعن تي، جيڪو ان وقت ”زمين“ هئي (ڇاڪاڻ تہ مشينون ان وقت ايجاد ڪونہ ٿيون هيون)، پنهنجي ذاتي

ملڪيت قائم ڪري ورتي. انهن ماڻهن غلامن جي محنت جي استحصال سان حاصل ڪيل دولت جي زور تي رياست قائم ڪري ورتي. قبيلي جي چڱي مڙس آهستي آهستي بادشاهه جي حيثيت اختيار ڪري ورتي ۽ جنگين جي ذريعي غلامن جي تعداد ۾، جيڪي حقيقت ۾ قيدي هئا، واڌارو ڪرڻ شروع ڪيو. رياستي ادارا جهڙوڪ، فوج، پوليس، عدالتون ۽ قانون وغيره وجود ۾ اچڻ لڳا. جن جو بنيادي ڪم مالدار طبقن جي دولت ۽ اقتدار جي حفاظت ڪرڻ هو.

هي اهو وقت هو جڏهن غلام پنهنجي انساني حيثيت وڃائي هڪ وکر بڻجي ويو هو. ڪيس قتل توڙي وڪرو ڪري سگهجي پيو. ان کان سخت پورهيو وٺي سگهجي پيو ۽ ناقابل برداشت سزا ڏئي سگهجي پئي. اهڙيءَ طرح انسان جو انسان تي ظلم وڌندو ويو. غلام جي محنت جي استحصال سان حاصل ڪيل دولت ۽ اقتدار کي قائم رکڻ ۽ ان ۾ اڃا بہ واڌاري جي لاءِ جنگ ۽ فساد عام ٿيندو ويو. بابلي، سميري، ڪلداني، آشوري، ايراني، مصري ۽ روما جهڙين شروعاتي تهذيبن تي پڌل سلطنتن انسانن تي جيڪي ظلم ڪيا، سي تاريخ جي ورقن ۾ لکت جي شڪل ۾ موجود آهن. دولت ۽ اقتدار جي نشي جنسي ڪميٽائپ کي جنم ڏنو. پيداواري ذريعن تي پڌل تهذيب بابت موجوده زماني ۾ اقبالؒ چيو آهي تہ:

خواجہ نان بندهء مزدور برد
آبروءِ دختر مزدور برد

انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ڇڙواڳ بادشاهن ۽ حاڪمن جي دور ۾ انسانيت جو ڪهڙو حال هوندو هو. قرآن نبوت جي بعثت جو هڪ سبب ”بعضڪم لبعض عدو“ واري صورتحال کي سڏيو آهي. يعني جڏهن انسان مالڪ ۽ ٻانهي جي طبقن ۾ ورهائجي ويو ۽ ٻنهي طبقن جا مفاد هڪٻئي جا سخت مخالف ٿي ويا، معاشري جي ارتقا سان گڏ مالڪ ۽ ٻانهي، جاگيردار، هاري ۽ مشين جي ايجاد کان پوءِ ڪارخانيدار ۽ مزدور جي شڪل اختيار ڪري ورتي ۽ اهي ٻئي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا دشمن ٿي پيا.

عام تاريخدانن تاريخ ۽ ان جي واقعن کي بادشاهه ۽ اميرن جي واقعن سان واڳي ڇڏيو آهي. اهڙي طرح تاريخ عوام جي بدران بادشاهن ۽ حاڪمن جي اڳيان پويان ڦيرا پائڻ لڳي. عوام جون حالتون ڇا هيون؟ انهن جي محنت ڇا ڇا پيدا ڪيو ۽ ڪهڙيون شڪليون اختيار ڪيون؟ انهن جي محنت جو ڪهڙن ڪهڙن حيلن سان

استحصال ڪيو ويو؟ غلامن تي ڪهڙا ڪهڙا ظلم ڪيا ويا؟ وغيره: انهن سيني ڳالهين کي مؤرخ نظرانداز ڪندو رهيو. غلامن جي پنهنجي آزاديءَ جي لاءِ جدوجهد ۽ بغاوتن جو ذڪر نہ ڪيو ويندو هو. پر جيڪڏهن ائين ٿيو بہ، تہ اهو بہ بادشاهن جي مفادن جي حوالي سان ٿيو آهي.

انهيءَ تاريخي پس منظر سان اهو واضح ٿي وڃي ٿو تہ، نبوت ۽ نبين جي بعثت جو اصل مقصد حقيقت ۾ غلام ۽ مالڪ تي ٻڌل معاشري جي اُن ڍانچي کي بدلائڻ هو يعني توحيد الاهي واري نظريي کي. سماجي لحاظ کان معاشرتي موافقت پيدا ڪندي، مخالف معاشي طبقن جي معاشري کي ختم ڪري، توحيدي ۽ غيرطبقاتي معاشرو قائم ڪرڻ هو. جيڪو خوف يعني جنگ، فساد، بغاوتن ۽ ڏک يعني غربت، بک، مسڪيني، جهالت ۽ غلاميءَ کان پاڪ معاشرو هجي، تہ جيئن پيداواري ذريعن (جهڙوڪ زمين، ٻيلا، ڪاٽيون، سمونڊ ۽ پوءِ مشينون ۽ ڪارخانا جن ۾ محنت اجتماعي شڪل ۾ موجود آهي) کي ڏهہ سيڪڙو ماڻهن جي ملڪيت جي قبضي مان ڪڍي ڪري، عوام جي (جيڪو نوي سيڪڙو هو) قبضي ۾ ڏنو وڃي. اللّٰہ تعاليٰ اهي سيئي ذريعا ”الخلق عيال اللّٰہ“ جي حوالي سان سيني انسانن جي لاءِ پيدا ڪيا هئا، جيئن تہ قرآن چيو آهي:

هُوَالَّذِىۡ خَلَقَ لَكُمۡ مَّا فِى الۡاَرۡضِ جَمِيۡعًا ۝ (البقره:٢٩)

”اهو (اللّٰہ) ئي آهي جنهن جيڪو ڪجهہ زمين ۾ آهي (سو) توهان (سيني) جي لاءِ پيدا ڪيو.“

قرآن مطابق سامي، آريائي ۽ زرد قومن جي هر وسنديءَ ۾ نبي موڪليا ويا ۽ انهن سيني نبين جي بعثت جو مقصد توحيد الاهي جي تصور موجب معاشري جي برخلاف مفاد رکڻ واري معاشي طبقي کي غير طبقاتي يا توحيدي معاشري ۾ تبديل ڪرڻ هو، تہ جيئن نوي سيڪڙو ماڻهو پنهنجي مادي، جسماني، تهذيبي ۽ علمي ضرورتن کي آسانيءَ سان حاصل ڪري، عبادت ۽ خدا جي ياد جي ذريعي خدا سان ويجهڙائپ حاصل ڪري سگهن. پر ٿيو ائين جو مذهبي پيشوائن نبين جي انهيءَ سماجي نصب العين، يعني معاشري جي نئين سر جوڙجڪ واري تصور کي، مراعات يافتہ طبقي جي مفادن کي تحفظ ڏيڻ جي لاءِ، عوام جي نظرن کان پاسيرو ڪري ڇڏيو. مٿان وري اها ڳالهہ ديني نقط نظر کان انهن جي ذهنن ۾ ويهاري وئي تہ دولت

جي ورهاست الله تعاليٰ ڪندو آهي: مالڪ، جاگيردار ۽ ڪارخانيدار جي دولت مزدور جي محنت جي استحصال جو نتيجو نہ آهي، پر اها الله جي جوڙيل تقدير آهي!

هر مذهب، ويندي اسلام جي مذهبي پيشوائن بہ انهيءَ مسئلي کي نظرانداز ڪيو ۽ آخرت جي ڇوٽڪاري کي رڳو ظاهري عبادتن جي ادائگي، عبادتگاهن جي تعمير و آرائش ۽ صبر شڪر سان واڳي ڇڏيو ۽ اها ڳالهہ واعظن ۽ خطبن ۾ ور ور ورجائي ويندي آهي تہ خدا جي طرفان امير ۽ غريب جي قائم ڪيل طبقن کي تبديل ڪرڻ جي ڪوشش حقيقت ۾ خدائي حڪمن جي خلاف بغاوت آهي، جنهن جي سزا جهنم آهي! امير جيڪڏهن عبادتون ڪن ۽ پنهنجي دولت سان خيراتون ۽ صدقا ڏيندا رهن تہ اهي محنت جي استحصال واري ڏوهہ ۾ ملوث هجڻ جي باوجود بہ جنت ۾ داخل ٿيندا!

هي هو اهو تاريخي پس منظر، جنهن کي سيرت نگار نظرانداز ڪندو رهيو آهي. هو اسلام جي ظاهر ٿيڻ وقت عرب معاشري ۾ زنا ۽ شراب يا قتل ۽ خون خرابي جا قصا تہ بيان ڪندو رهيو آهي پر هُن اسلام جي ظاهر ٿيڻ کان اٺ هزار سالن کان بہ وڌيڪ عرصي تي پکڙيل آڳاٽي تاريخ کي، جنهن جي ابتدا زرعي دؤر جي شروعات سان ٿي هئي، محمد عربي ﷺ جي بعثت ۽ اسلام کي الڳ ڪري ڇڏيو. هُن کي غلام ۽ زرعي غلام جي محنت جي استحصال سان حاصل ڪيل دولت جا ڍير نظر ڪونہ آيا، جن تي جاگيردار ۽ مالڪ جي آسائشن جو دارومدار هو.

اسلام جي ظاهر ٿيڻ وقت عرب معاشرو دنيا جي ٻين معاشرن جو حصو هو، جن ۾ غلام ۽ مالڪ تي پکڙيل معاشي طبقا موجود هئا. غلام جي محنت جي استحصال سان، عظيم الشان سلطنتون قائم ٿينديون هيون. قرآن ڪريم اسلام کان اڳ وارن معاشرن جي جوڙجڪ تي روشني وجهندي، نموني طور حڪمران طبقي (فرعون)، مالدار طبقي (قارون) ۽ انهن طبقن کي مذهبي جواز عطا ڪرڻ واري مذهبي پيشوائيت (بلعم باعور ۽ هامان) جي نشاندهي ڪئي آهي. رسول الله ﷺ پنهنجي واپاري سفرن دوران، انهن معاشرن جي بچي ويل آثارن کي پنهنجي اکين سان ڏٺو ۽ انهن جو مطالعو ڪيو هو. پاڻ غار حرا جي اڪيلائين ۾ انهن جي تباهہ ڪندڙ نتيجن ۽ انهن جي ازالي جي طريقن تي ويچار ڪيو هو. حقيقت ۾ غار حرا ۾ نازل ٿيڻ واري پهرين وحي جو، جيڪا سورت علق جي شروعاتي پنجن آيتن تي مشتمل هئي، تاريخي پس منظر بہ محنت جي استحصال سان حاصل ڪيل دولت

۽ ان جي ڪثرت کان خوف ۾ ڳٽتي تي ٻڌل حالتن تي ٻڌل هو. ايتري تائين جو حبشه ڏانهن حجرت واري وقت تائين نازل ٿيل آيتن ۾ سورتن جو مخاطب اميرن جو طبقو آهي ۽ قرآن جو لهجو انهن جي خلاف انتهائي سخت ۽ طوفاني آهي.

قرآن انساني معاشري کي، جنهن جي شروعات آدم[ع] کي زمين تي لاهڻ واري وقت کان ٿئي ٿي، ڏاڍائي ۽ وڏائي ڪندڙن جي مقابلي ۾ هيٺن ۽ نوڙت سان هلڻ وارن ٻن مخالف طبقن تي مشتمل قرار ڏنو آهي پر سيرت نگارن ۽ مفسرن ڄاڻايل ٻنهي طبقن ۽ انهن جي پاڻ ۾ ڇڪتاڻ جي منطقي نتيجن کي بنيادي طور تي نظرانداز ڪري ڇڏيو. انهن زنا ۽ شراب وغيره جي قصن کي ته هر هر ورجايو آهي پر غلام جي محنت جي استحصال مان گڏ ڪيل دولت، جيڪا حقيقت ۾ انهن بڇڙن ڪرتوتن جو بنيادي سبب آهي، تنهن جو ذڪر ئي نه ڪيو آهي.

قرآن جڏهن اهو چوي ٿو ته قومن جي تباهيءَ جو سبب (بني اسرائيل) ۽ نبين کي ايذائڻ وارو طبقو (السباء) ڏاڍ ڪندڙ (مالدار) آهي ته انهيءَ جي معنيٰ ئي اها آهي ته دولت جي ججهائيءَ جو بنيادي سبب محنت جو استحصال آهي پر اسان جو تاريخدان ۽ مفسر دولت جي ججهائي مان پيدا ٿيندڙ بڇڙائيءَ کي هٿي ڏيڻ واري منطقي نتيجي جو ذڪر ته ڪري ٿو پر ان جي بنيادي سبب، محنت جي استحصال جو ذڪر نٿو ڪري. هو انهيءَ ڳالهه تي ڌيان ئي نٿو ڏئي ته هڪڙو تمام ننڍڙو طبقو، جيڪو ڏهه سيڪڙو انسانن تي ٻڌل آهي، تنهن وٽ دولت جي ججهائي اچي ڪٿان ٿي؟ جڏهن ته نوي سيڪڙو انهيءَ کان محروم آهن. نتيجو اهو آهي ته سيني تفسيرن ۽ سيرت طيبه جو مطالعو، مسلم معاشري ۾ ڪابه انقلابي تبديلي نه آڻي سگهيو آهي ۽ مسلم معاشرو اڃا تائين غربت، جهالت ۽ بد امني جو شڪار نظر اچي پيو.

اِهو آهي اُهو تاريخي پس منظر، جنهن کي نظرانداز ڪندي، سيرت طيبه لکڻ وارو ذهن، اسلام کي معاشري جي طبقاتي ورڇ کي ختم ڪري غير طبقاتي يا توحيدي معاشرو جوڙڻ واري انقلابي تحريڪ جي بدران هڪ اصلاح پسند مذهب سڏي ٿو، جنهن جو مقصد رڳو ظاهري عبادتن جي ادائگي ۽ وعظ ۽ خطبي جي ذريعي اخلاق کي پنهنجائڻ جي تلقين ڪرڻ آهي يا وري رڳو مسجدن جي تعمير و آرائش کي ئي عبادت قرار ڏنو ويندو آهي. هو انهيءَ ڳالهه کي نظرانداز ڪري ڇڏي ٿو ته فرد جي تربيت ۽ پرگهور خلا ۾ نه ٿيندي آهي پر معاشري ۾ ٿيندي آهي

۽ معاشرتي قوتون ان جي اخلاقي ۽ ذهني تربيت ۾ ياڳي پائيوار ٿين ٿيون. جيڪڏهن معاشرو طبقاتي هوندو تہ فرد يا تہ ڏاڍائي ڪرڻ وارن جي طبقي مان هوندو، جيڪو محنت جي استحصال ڪي قدرت جو قانون سمجهندي پنهنجي دولت ۾ واڌارو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ انهيءَ دولت جي جهجهائي سان پنهنجي ۽ پنهنجي اولاد جي اعليٰ ماحول ۾ علمي ۽ تهذيبي تربيت ڪندو ۽ معاشري ۾ اعليٰ مقام حاصل ڪندو؛ يا وري اهو فرد مزدور ۽ ڌتڙيل طبقي ۾ اک کوليندو جتي محرومي، غربت، بک، جهالت ۽ پستي ان جي تقدير بنجي ويندي.

ڇا اسلام انهن طبقن کي قائم رکڻ جي لاءِ آيو هو؟ يا انهن طبقن کان پاڪ ۽ صاف معاشرو قائم ڪرڻ گهري پيو؟ اسان جو تاريخدان ۽ مفسر اِن سوال جو جواب اڄ تائين نہ ڏئي سگهيو آهي، اجا بہ هو انهيءَ ڳالھ تي ڳنڍ ڏيو ويٺو آهي تہ معاشري جي طبقاتي ورڇ خدائي تقدير آهي، جنهن کي بدلائي نٿو سگهجي.

جڏهن سيرت طيبہ جو قرآن پاڪ جي نزول واري ترتيب سان مطالعو ڪيو وڃي ٿو تہ، تاريخي پس منظر ۾ صاف نظر اچي ٿو تہ نہ رڳو اسلام پر دنيا جا سيئي مذهب، پوءِ پلي اهي سامي، آريائي يا زرد قومن سان واسطو رکندڙ ئي ڇونہ هجن، معاشري جي طبقاتي ورڇ کي تبديل ڪرڻ، پنهنجي ظهور جو بنيادي سبب ٻڌائين ٿا. ٿيو ائين جو هزارين سالن جي عرصي ۾ مذهبي پيشوائن نبين يا مذهبن جي بانيڪارن جي انقلابي تعليم کي، مراعات يافتہ طبقي جي مفادن ۾ بدلائي ڇڏيو. اڄ حالت اها آهي تہ نہ رڳو ٻين مذهبَن پر اسلام جي انقلابي تعليم کي بہ بدلايو ويو آهي، ايتري تائين جو لفظ انقلاب کي دين جو دشمن سڏيو ويو آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي تہ اسلام ۽ ٻين مذهبن جو اصل منصب رڳو دعوت ڏيڻ ۽ مسئلا ٻڌائڻ آهي، نہ ڪہ انقلاب! ٻين لفظن ۾، مذهب اصلاح جي لاءِ آيا آهن نہ ڪہ انقلاب جي لاءِ!!

سيرت طيبہ جو، جڏهن انهيءَ تاريخي پس منظر ۽ قرآن جي نزول جي ترتيب سان مطالعو ڪيو وڃي ٿو تہ نتيجا سيرت جي روايتي تاريخدان جي اخذ ڪيل نتيجن کان مختلف، اجا بہ مخالف نڪرن ٿا. جنت، جنهن مان نڪرڻ کان پوءِ انساني نسل شڪار ڪري پيٽ پاليندو هو، تنهن جو شڪار دريائن مان مڇي ۽ ٻيا جانور پڪڙي ۽ ٻيلن مان ميوا ۽ جانورن جو گوشت حاصل ڪرڻ هوندو هو. انسان قبيلن جي شڪل ۾ رهندا هئا ۽ قبيلن کي جتي ڪاڏ خوراڪ ملندي هئي اتي رهائش اختيار ڪري وٺندا هئا. دريائن ۽ ٻيلن تي ڪنهن قبيلي يا ماڻهوءَ جو ذاتي قبضو نہ

هوندو هو. ٻين لفظن ۾ اجا روزيءَ جي وسيلن تي فردن جي ذاتي ملڪيت قائم نہ ٿي هئي. قرآن انهن حالتن کي "وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا" جي لفظن ۾ بيان ڪيو آهي. اڳتي هلي زراعت واري دؤر ۾ فصل تي فردن جو ذاتي قبضو ٿي ويو ۽ انهيءَ آزاد زندگي جو، جنهن کي جنت چيو ويو آهي، خاتمو ٿي ويو. زراعت سان زمين تي ذاتي ملڪيت جي شروعات، هڪٻئي سان جهيڙي جهٽي ۽ فساد جي شڪل اختيار ڪري ورتي. قرآن انهيءَ حالت کي استعاري طور آدم جي ٻن پٽن هابيل ۽ قابيل جي قصي جي صورت ۾ بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ قابيل زبردستي هابيل کي قتل ڪري ان جي زال ۽ مال ملڪيت تي قبضو ڪري ورتو. هابيل شڪار واري زماني جي علامت آهي، جو تہ هو قربان گاهہ ۾ ڏاچي يا ٻيو ڪو جانور وٺي آيو هو ۽ قابيل اَنَ جا داڻا ڪٺي آيو هو جيڪا زراعت واري دؤر جي نشاني آهي، جنهن ۾ ڪٽڪ جي پوکي شروع ٿي وئي هئي. هابيل جي قتل يعني شڪار واري دؤر جي خاتمي کان پوءِ قابيل وارو دؤر شروع ٿيو جيڪو پيداواري ذريعن تي ذاتي ملڪيت تي مشتمل هو ۽ اڄ تائين جاري آهي. هن دؤر ۾ قابيلي فطرت يعني قرمار ۽ ٻين جي دولت تي ڏاڍ سان قبضو، جنسي ڇڙواڳي، هڪ طبقي ۾ دولت جي ڪثرت ۽ گهڻن ئي انسانن جو محروم ۽ لاچار ٿيڻ، شراب نوشي، جوا بازي جهڙين بڇڙين عادتن معاشري کي پنهنجي لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو. قرآن چيو هو تہ توهان وٽ نبي ايندا رهندا، پوءِ جيڪو معاشرو انهن جي تعليم تي عمل ڪندڙ ٿيندو سو خوف ۽ ڳڻتي، يعني مخالف طبقن جي ويڙهہ جهيڙن کان بچيل رهندو تہ اها حالت نبين جي وفات سان گڏ ئي ختم ٿي ويندي رهي، ايتري تائين جو اسلام ۾ بہ اها حالت رڳو ٽيهن سالن تائين ئي رهي. ان کان پوءِ ملوڪيت ۽ ان جي منطقي مخالفت جو دؤر شروع ٿي ويو. ويهين صديءَ جي شروعات ۾ اشتراڪي انقلاب جنتي معاشرو جوڙڻ جي ڪوشش ڪئي پر مذهب کي بلڪل ئي نظرانداز ڪري ڇڏڻ جي ڪري، اشتراڪي معاشرو انهن اخلاقن ۽ عادتن کي حاصل ڪرڻ کان محروم رهيو جيڪي هڪ غيرطبقاتي معاشري جي جوڙجڪ لاءِ اڻٽر هوندا آهن.

ٻئي پاسي مذهبي پيشوائن پنهنجن ڪجهہ ذاتي مفادن خاطر، مراعات يافتہ طبقي جي مفادن جي تائيد ڪري، ديني نقط نظر کان جنتي معاشري جي جوڙجڪ کي تقريباً ناممڪن بڻائي ڇڏيو آهي. آدم کي زمين تي موڪلڻ جو مقصد اهو هو تہ هاڻي انسان زميني زندگي ۾ جنت جي جوڙجڪ ڪري پر جيستائين مذهبي

پيشوائيت جو ادارو قائم آهي، جنت جي جوڙجڪ ناممڪن نظر اچي ٿي ۽ هي ادارو اُن وقت تائين ختم ڪونہ ٿيندو جيستائين پيداواري ذريعن تي عوام جي ملڪيت قائم نٿي ٿئي ۽ پاڪ ڪتابن جو مطالعو مذهبي پيشوائن جي بدران عالمن جي ذريعي نٿو ڪيو وڃي. انهن ٻنهي تبديلين سان ئي انساني وحدت ۽ خلافتِ آدم جو قيام ۽ وحدت دين جو تصور عملي جامو پهري سگهندو ۽ انسان ملڻ جي لفظن ۾ ٻيهر پنهنجي گم ٿيل جنت کي حاصل ڪري وٺندو.

حضرت محمد ﷺ جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟

پرهه ڦٽيءَ جو پهر هو. ربيع الاول جو چنڊ ستارن جي جهرمٽ کي ڏسي پهريان ئي اوجهل ٿي چڪو هو. باک جو سوجهرو ستارن جي ٽڌي مٺي روشنيءَ تي سوڀارو ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. جون مهيني جي گرمي کي بياباني رات مڪمل شڪست ڏئي ڇڏي هئي. جبل عرفات کان بوقبيس تائين بيابان جون نرم هيڪارون، صبح جي ٿڌڙين هيرن سان گڏ نچنديون ڪڏنديون پئي آيون. سچ جا سونهري ڪرڻا، بحر الهادي ۾ وهنجي سهنجي ڪيترائي ڪلاڪ پهريان روانا ٿي چڪا هئا ۽ هوانگ هو جي ماٿريءَ ۾ لاتزي جي سادي زندگي، ڪنفيوشس جي اڳاٽي وضع داري ۽ گوتم ٻڌ جي آرين مارگ (صراط مستقيم) سان ٻڪجي چڪا هئا. هتان کان اڳتي وڌي گنگا ۽ جمنا جي لهرن کي گهوريندي اهي ڪرڻا، سون وانگر جرڪندڙ ماٿريءَ ۾ بيهي ويا هئا، ڇو ته سمرقند اوپر جو يونان ٻڌجي ويو هو.

ٿورو اڳتي يوناني ۽ ساساني غلامن جون فوجون پنهنجي آقائن جي لاءِ فارس کان آفريڪا ۽ اطاليه تائين تباهي مچائي رهيون هيون. انهيءَ سان گڏوگڏ يونان، شام، روم ۽ هند جي بهترين ڪتابن جو پهلوي ٻوليءَ ۾ ترجمو به جاري هو. اهو فلسفو، جيڪو جستينين جي حڪم سان ايڪيتاليهه سال پهريان پنهنجي مدرسن کي بند ڪري چڪو هو، مختلف ملڪن ۾ پکڙجي پنهنجي اڳاٽن بحثن کي جاري رکيو ويٺو هو پر مذهب، لڙائي ۽ واپار سڄي دنيا کي ٻن طبقن ۾ ورهائي ڇڏيو هو، جن مان هڪ ظالم (آقا) ۽ ٻيو مظلوم (غلام) هو.

حجاز:

ريگستاني عرب جو اهو علائقو، جنهن کي هاڻي حجاز چون ٿا، نه ته هن وقت تائين ڪنهن سڪندر جي حڪم هيٺ آيو آهي، نه ئي ڪنهن فاتح کي هن پاسي وڌڻ جي جرئت ٿي آهي. هزارين سالن کان سج ۽ چنڊ مڪي جو طواف ڪندا رهيا پر اڄ

تائين انهن واپاري سرگرمين ۾ مهمان نوازي جي محفلن ڪانسواءِ ٻيو ڪجھ ناهي ڏنو. هزارين سالن ڪان حج اڪبر جي موقعي تي، مذهب جيڪو واپار ۾ امن جو فرمان جاري ڪري ڇڏيو هو، اهو اڃا تائين جاري آهي. حج اصغر يعني اعتدال شمسي يا خريف ڪتيءَ جي مند ۾ بہ مذهب اڳيان اچي ٿو ۽ امن جي اعلان سان واپار ترقي ڪري ٿو. بهرحال مقصد واپار ۾ خوشحالي آهي. انهيءَ ڪري ئي مذهب جي ڪا وات مقرر نہ آهي. بي دينيءَ ڪان بت پرستيءَ تائين جيترا بہ طريقا تي سگهن ٿا، سيئي جاري آهن. انڪار ۽ اقرار، ڪفر ۽ ايمان جا جيترا بہ طريقا تي سگهن ٿا، سيني جا ساتي هتي موجود آهن. مطلب تہ مهذب دنيا ۾ رڳو حجاز ئي هڪ اهڙو علائقو آهي، جتي سيني مذهبن کي معاش جي لاءِ جيئاريو ويو آهي. اتي ڪنهن هڪ خيال يا پارٽي يا شخص جي حڪومت نہ آهي خيالن جي اِن فرق ۾ جادوگريءَ هڪ لحاظ ڪان سوچن کي سلهاڙي ڇڏيو آهي.

محرم ۾ ابرھ جو لشڪر تباھ تي ويو هو. حملي دوران ئي سيئي حاجي سفر جي تياري ڪري چڪا هئا ۽ واپارين جا قافلا عڪاظ ڏانهن روانا تي چڪا هئا. مڪي ۾ حملي جي پنجويهن ڏينهن ڪان پوءِ خاموشي ڇانيل هئي. ربيع الاول جي نائين يا ٻارهين تاريخ هئي. پرھ ڦٽيءَ جو نور اڃا پوري طرح نہ پکڙيو هو جو سڄو جهان محمد عربي ﷺ جي جمڻ سان پرنور تي ويو ۽ فاطمہ زوجہ بن ابوالعاص رضه جيڪا سيده آمنہ وٽ موجود هئي، اهو ڏسي حيران تي وئي تہ انهيءَ رات آسمان جا ستارا وڏيڪ چمڪندڙ ۽ ويجها پئي محسوس ٿيا. جڻ تہ سموري ڪائنات خليل الله جي دعا ۽ مسيحا جي خوشخبري تي گهور تي رهي هئي.

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيْهِمْ ۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ﴿١٢٩﴾

(خليل الله جي دعا: سورة بقره)

وَمُبَشِّرًا بِرَسُوْلٍ يَّاْتِيْ مِنْ بَعْدِي اسْمُهٗٓ اَحْمَدُ ۚ

(مسيحا جي خوشخبري: سوره الصف)

مُطلب جي آکھ ۾ خوشيءَ جون هيرون گهلڻ لڳيون. ابولهب پنهنجي ٻانهي ثوبيہ کي انهيءَ خوشيءَ ۾ آزاد ڪري ڇڏيو. سيده آمنہ ننڍڙي محمد (صہ) کي ٻن

ڇئن ڏينهن تائين ٿڃ پياري، ان کان پوءِ ثوبيہ پيارڻ شروع ڪئي.
عربن جي رواج موجب سردارن جي ٻارن کي ٿڃ پيارڻ جي لاءِ ڳوٺاڻيون عورتون وٺي وينديون هيون پر محمد ﷺ کي يتيم سمجهندي ڪنهن نہ ورتو. آخرڪار سعديہ قبيلي جي هڪ عورت حليما، خالي هٿين موٽي وڃڻ بدران يتيم محمد ﷺ کي وٺي وڃڻ ئي مناسب ڄاتو. اهو بنو سعد قبيلو، طائف جي چراگاهن ۾ ڦرندو وتندو هو ۽ بنو هوازن جي هڪ شاخ هو. هن قبيلي جي ٻولي پوري عرب جي لاءِ فصاحت ۽ بلاغت جو مثال هئي. انهيءَ ڪري ئي پاڻ فرمايو هئائون:

انا من اعرابکم انا من قريش و لساني لسان بني سعد بن بکر

”مان نج عرب آهيان، ڇو تہ مان قريش منجهان آهيان ۽ منهنجي ٻولي بہ نج آهي، جيڪا بنو سعد ۾ ٻولي ڳالهائي ويندي آهي“.

بنو سعد قبيلو طائف جي ويجهو رهندو هو. هتان ئي مڪي وارو واپاري گس لنگهندو هو، جنهن تي هر سال حج جي مهينن ۾ ذهـ ميل ڊگهو هڪ ميلو لڳندو هو، جتي سيني قومن جا ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا. ننڍپڻ ۾ هتي ئي پاڻ سڳورن ﷺ کي سموري عرب ۽ دنيا جي قومن جي حالتن کي سمجهڻ جو موقعو مليو.

نبوت کان اڳ

ٻولي ۽ بيان جي تعليم:

شروع کان ئي عرب جي سڀ کان فصيح ٻولي، جيڪا بنو سعد ۾ ڳالهائي ويندي هئي، پاڻ ﷺ جن جي ڪنن ۾ پُرندي هئي. مڪو جيتوڻيڪ هڪ غير آباد ماٿري هو، پر طائف وري انهيءَ رڻ ۾ هڪ جنت جو ٽڪرو هو. بنو هوازن ۽ بنو ثقيف جا ميدان ۽ چراگاهہ طائف جي اوسي پاسي ۾ هئا.
طائف مڪي جي ڏکڻ ۾ آهي ۽ اڄ تائين مڪي وارن ۽ حاجين جي لاءِ ميون ۽ ڀاڄين جي منڊي بڻيل آهي. انهيءَ جاءِ تي حضرموت (يمن) جي رستي هندستان جو مال، صنعاء يمن ۾ ايندو هو ۽ حضرموت جون ڪارڪون، يمن جو قهوو ۽ اَنُ

قافلن سان گڏ هتي ايندو هو. يمن جي ئي ويجهو، سمنڊ جهاڳي سوڊان ۽ حبش جا واپاري به ايندا ويندا هئا جيڪي ٻيڙين وسيلي پر گهڻو تڻو انن جي ذريعي طائف کان ٿيندي مڪي ۽ پوءِ مڪي کان شام، عراق ۽ مصر ويندا هئا. اهي قافلا سياري ۾ (رحلة الشتاء) يا وري گرمين ۾ (رحلة الصيف) هلندا هئا. طائف ۾ لات ديويءَ جو مندر هو. هر قوم ۽ ملڪ جا مسافر عربن جي اڳواٽيءَ ۾، مختلف بازارن ۾ گڏ ٿيندا هئا ۽ طائف ۽ مڪي کان ضرور لنگهندا هئا. مڪي ۾ هر قوم جا بُتَ هئا. طائف ۽ مڪي جي وچ ۾ عڪاظ جو ميلو لڳندو هو. سو عرب جي سيني ماڻهن جو هڪ اسڪول هو. انهيءَ ڪري ئي پاڻ ڪريم ﷺ ننڍپڻ کان ئي رجب ۽ ذي الحج جي ميلن کي ڏسڻ، ان جي مسافرن ۽ مذهبي اڳواٽن ۽ واپارين جي حالتن کي سمجهڻ شروع ڪيو هو، يعني ٻن يا ٽن سالن جي عمر کان ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي سمجهه اچي وئي هئي. پاڻ ننڍپڻ کان ئي نبي ٿي چڪا هئا.

عرب جو ادبي ماحول:

شاعريءَ جا مجموعا شايع ٿي چڪا هئا. شاعرن جو خيال هو ته شاعري انهن جي پنهنجي صلاحيتن جو نه پر جِنَن جي مدد جو نتيجو هئي. انهن عشق، غزل يا تشبيب سدائين عورت جي ذڪر سان شروع ٿيندي هئي. سندن جنگي فرياد، بحر رجز جي وزنائتن لفظن ۾ هوندي هئي ۽ دشمن جي دل کي لوڏي ڇڏيندي هئي. سندن قصيدا بدلي جي باهه کي اهڙو ته ڀڙڪائي ڇڏيندا هئا، جو ڪيترن ئي نسلن تائين قصاص جو سلسلو هلندو رهندو هو. سندن شاعري واڪاڻ، خود ثنائي تي ٻڌل هوندي هئي ۽ پنهنجي پوري قبيلي جي عظمت جو اظهار ڪندي هئي يا وري گلا ۾ هوندي هئي. اها گلا پنهنجي مخالف جو نالو نشان ئي متائي ڇڏيندي هئي. سندن قصيدن جي شاعراڻي تمهيد ۾ عربي زندگيءَ جي سادگي، انهن جو سفر، انهن جي اٺن ۽ قدرتي حالتن جو بيان دلين ۾ تير ۽ ڀالا ٻڌجي ڪپي ويندو هو.

اُن وقت جي مشهور شاعر امراء القيس، عمرو بن ڪلثوم، طرفه، نابغه، علقمه، الاعبثيل لبعيد، ڪعب بن زهير جا خوبصورتيءَ سان سينگاري لکيل شعر ڪعبي تي لٽڪيل هئا. تابط شرا ۽ شنفره جي شاعري دليري ۽ بهادري جا معيار مقرر ڪري ڇڏيا هئا. سخاوت، دليري، غيرت، ننگ ۽ حڪمت جا قدر سيکارڻ وارن شاعرن جي کوٽ نه هئي. ڪل يوڳ ۽ چرچن ۾ به کين ڪمال حاصل هو. اميه بن ابي الصلت جو ڪلام قرآن سان گهڻو ملندڙ جلندڙ هو. انهيءَ ۾ شڪ جي ڪابه گنجائش نه هئي ته مڪو نه رڳو

واپار ۽ مذهب جو مرڪز هو پر شعر و شاعري، تقرير ۽ داستان گوئي جو ٻـ مرڪز ۽ معيار هو.

اهڙي ادبي ماحول ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي ذهني پرورش ٿي هئي، جنهن جي نتيجي ۾ دعوت اسلام کان پهريان ئي پاڻ شاعري ۽ تقرير جا بهترين نقاد هئا ۽ ڪين عرب جي شاعرن جا ڪيترائي شعر ياد هئا. عرب شاعرن جي ڪلام جا ڪيترائي نمونا اڃا تائين موجود هئا، پر اهي انسان ۾ خود اعتمادي پيدا ڪرڻ جي بدران شيطانن تي ڀروسو ۽ قسمت تي شاڪر رهڻ سيکاريندا هئا. پاڻ سيني کي ادبي حقيقت پسنديءَ (Literary Realism) جي معيار تي پرکي انهن کي بيڪار ۽ بيهوديون ڳالهيون سڏيو. سندن سچي چمار انهيءَ ڳالھ جي شاهد آهي تہ هر ڪلام کي، پوءِ اهو ادبي هجي يا اخلاقي، ديني هجي يا سياسي، حق هجي يا باطل، پرکڻ جو معيار پنهنجو هو. اهو هيءُ تہ اهو ادب يا اخلاق جيڪو خود اعتماديءَ سان خدا شناسي سيکاري ٿو، اهو ئي حق، خدا طرفان ۽ سئو آهي، نہ تہ اهو باطل، شيطاني ۽ بيچڙو آهي.

پاڻ طائف جي ميدان ۾ ملھ وڙهڻ، ڪانياٽي هلائڻ ۽ پنهنجي حفاظت ڪرڻ سکي چڪا هئا. مديني ۾ جڏهن ماءُ سان گڏ آيا تہ ترڻ بہ سکي ورتائون. مڪي واپس ويندي ابواء واري هنڌ سندن ماءُ گذاري وئي. اهو خود اعتماديءَ جو ٻيو سبق هو. ام ايمن يتيم ۽ بي سهاري ٻار کي مڪي ۾ وٺي آئي. قضا ۽ قدرت جا ڪارندا، جيڪي سندن تعليم تي مقرر هئا، ڇهن سالن جي ٻالڪ کي دنيا جي ور وڪڙ واٽن تي هلڻ سيکاري رهيا هئا!

عبدالمطلب ۽ ابو طالب جي ڪفالت:

ڏاڏي مطلب خوشيءَ سان ٻالڪ کي پنهنجي سنڀال ۾ ورتو ۽ جڏهن عمر جي آخري ڏاڪي تي پهتا تہ ڪين ان وقت ابوطالب جي حوالي ڪري ڇڏيو. عبدالمطلب کان پوءِ حرب بن اميہ طاقتور رئيس بڻجي ويو ۽ هن عباس کان رفاعہ يعني حاجين کي ماني کارائڻ واري سعادت بہ کسي ورتي. رڳو زمزم يعني سقايہ عباس بن عبدالمطلب وٽ رهجي ويو. آمدني نہ هجڻ جي ڪري ابوطالب تنگي ۽ غربت جي زندگي گهاري رهيو هو. پاڻ نہ رڳو ابوطالب سان گڏ ٻڪريون چاريندا هئا پر مزدوريءَ تي ٻين جون ٻڪريون بہ چاريندا هئا تہ جيئن ڀاٽيرا رهي سگهن.

شام جو سفر:

حضرت يعقوبؑ جي زماني کان وٺي نبطي قوم الحجر (پٽرا) ۾ واپار جي اڪيلي ٺيڪيدار هئي. رومين جي زماني ۾ جيڪي شاهي دڳ تعمير ٿيا هئا، اهي يمن ۽ فارس تائين واپارين ۽ فوجن جا لنگهه هئا. هڪڙو دڳ عبيلہ (هاٽوڪو عقبہ) تائين ويندو هو. انهيءَ دڳ مان نڪرندڙ هڪ ٻيو رستو دمشق تائين ۽ ٻيو غزه تائين ويندو هو. هاشم بن قصي جي وفات غزه ۾ ئي ٿي هئي. الحجر (پٽرا) جي ڏکڻ ۾ بصريٰ هو ۽ عڪاظ منڊي جي واپار جو رخ انهيءَ پاسي هوندو هو. ابوطالب 12 نبوي ۾انهيءَ شهر (بصريٰ) جو سفر ڪيو هو ۽ پاڻؐ سڳورن بہ ساڻن گڏجي هلڻ لاءِ ضد ڪيو هو.

حجاز جا ٽي شهر تمام اهم هئا. طائف، مڪو ۽ يثرب. اهي ٽئي شهر انهن مک دڳن تي موجود هئا، جن کان عربن جو واپار لنگهي مڪي تائين پهچندو هو، اتان کان شام، مصر عراق ۽ حبشہ تائين خشڪي ۽ سامونڊي رستي اونهاري ۽ سياري جي مندن ۾ واپاري قافلا پهچندا هئا. اونهاري جو واپار (رحلة الصيف) بهار جي مند ۾ شروع ٿيندو هو. انهيءَ موقعي تي طائف ۽ مڪي جي وچ ۾ وڏو ميلو لڳندو هو، جنهن کي حج اڪبر چوندا هئا. واپار جي بازار گرم هوندي هئي ۽ هر ملڪ جو مال متاستا جي لاءِ موجود هوندو هو. هند جا واپاري، زيارتي ۽ مهاجر سمرقند ۽ بخارا، ايران ۽ عراق، شام ۽ روم ۽ مصر ۽ حبشہ جي واپارين سان ملي ڪري، هڪ ٻئي جي ملڪن جا داستان ٻڌندا هئا. شاعرن ۽ خطيبن، افسانا ٻڌائيندڙن، جوتشين ۽ مسافرن کي انهيءَ زماني ۾ هيءَ دولت مفت ۾ ملندي هئي.

طائف کان مڪي ويندي دڳ تي نخلہ نالي هڪ هنڌ اچي ٿو، اتي عزيٰ ديويءَ جو مندر هو. ان جا پوڄاري ابوطالب جا دوست هئا. پاڻ سڳورن ﷺ طائف وارن جي ايذاءَ کان بچي، هن ئي نخلہ واري هنڌ پناهہ ورتي هئي. نخلہ کان اڳتي مڪو هو. اتي جيڪا جاءِ بتن جي لاءِ بڻيل هئي، اها حضرت ابراهيمؑ جي زماني کان قائم هئي. انهيءَ کي ڪعبو چيو ويندو هو. ان جي هڪ پٽ ۾ هڪ ڪارو پٿر ”حجر اسود“ لڳل هو، جنهن کي حضرت ابراهيمؑ لڳايو هو ۽ انهيءَ جي سامهون کان ئي طواف شروع ٿيندو هو.

طائف زرخير هو پر مڪي جو علائقو غيرآباد هو. ان ڪري اُن جي آباديءَ جي گذر سفر جو دارومدار ڪعبي جي زيارتين ۽ مختلف ملڪن جي واپار جي اپت تي

هو. مڪي جي آبادي انهن خاندانن تي ٻڌل هئي، جيڪي قريش جو اولاد هئا. قريش بنو اسماعيل هئا، يعني عرب جا آڳاٽا رهاڪو نہ هئا، پر حضرت اسماعيلؑ جي زماني کان انهن عرب کي پنهنجو وطن بڻايو هو.

چوٿين صدي عيسويءَ ۾ ايران ۽ قسطنطينہ جي جنگين جي ڪري واپاري دڳ بند ٿي ويا، جنهن ڪري مڪي جو وڻج واپار ٽٽو ٿي ويو هو. پاڻ سڳورن ﷺ جي حقيقي ڇاڇي هاشم قيصر ۽ نجاشيءَ سان واپاري ٺاهہ ڪيا هئا ۽ پنهنجي ڀاءُ عبدالدار کان ڪعبي جي خدمت جا بہ شعبا کسي ورتا، جنهن ڪري پاڻ سڳورن ﷺ جي وقت تائين هاشمين ۽ عبدالدار وارن جي پاڻ ۾ اٽڪٽ هلندي ٿي آئي. پاڻ سڳورن ﷺ جي ڄمڻ کان ڇاليهہ ڏينهن اڳ يمن جي گورنر ابرهہ مڪي تي هَلان ڪئي. الله جي قدرت سان سڄو لشڪر هاٿين سميت تباهہ ۽ برباد ٿي ويو.

حج جا ميلا:

حج جي مهينن ۾ امن رهندو هو. سيني مهذب ملڪن جا واپاري قافلا ايندا هئا. مڪي ۾ نهندڙ ڇم جون شيون، خوشبو، دوائون، ڪنئور ۽ ملم جي لاءِ بلسان[1] جو وڪرو ٿيندو هو. شام جا سُڪل ميوا ۽ ڳاڙهسري نارنگي رنگ جا ڪپڙا، عراق جون تلوارون، بحرين جي موتين ۽ سپين جون نهيل شيون، حبش جا ٽانو ۽ غلام، ايران جا قالين ۽ چاندي جا ٿانو، شرابَ ۽ ڳهَ بہ وڪرو ٿيندا هئا. شراب جي محفلن ۾ ناچ ۽ راڳ جو هُل لڳو پيو هوندو. شاعر اٺن تي چڙهي پنهنجا شعر ٻڌائيندا ۽ داد وٺندا هئا. خطيب فصيح ٻوليءَ ۾ خطبا ڏيندا هئا. اها مند بهار جي هوندي هئي. ٻين ملڪن ۾ تہ رڳو هڪ مهينو بسنت يا بهار جو ميلو لڳندو هو جڏهن تہ ايران ۾ نوروز، فلسطين ۾ عيد فصح ۽ ايسٽر ٿينديون هيون. مڪي ۾ ٽن مهينن — ذي القعد، ذي الحج ۽ محرم جي مهينن ۾ ميلو لڳندو هو. اهي ٽي مهينا خوشين ۽ امن امان جا مهينا هوندا هئا.

مذهبي اهميت:

هن ميلي ۾ نہ رڳو سيني ملڪن جا واپاري ايندا هئا، پر سيني مذهبن جا پوئلڳ بہ ايندا هئا. هندو رڳو ڀاڄيون کائيندو هو. يهودي سوئر ۽ اٺ جو گوشت نہ کائيندو هو ۽ ڇنڇر جي ڏينهن ڪوبہ ڪم نہ ڪندو هو. عيسائي سڀ ڪجهہ کائيندو

[1] ”بلسان“ مصر ملڪ جي هڪ مشهور وڻ جو نالو آهي.

هو. ٻئي پاسي ٻانهي ۽ غلام تي هر مذهب جو آقا سخت هوندو هو. غلام وڪرو ڪندڙ گهٽو ڪري ائين ڪندا هئا ته ماءُ هڪ ماڻهوءَ کي وڪرو ڪري ڏني ته ٻار وري ٻئي ماڻهو کي وڪڻندا هئا. آسودو واپاري پنهنجي حفاظت جي لاءِ ڪيترائي غلام رکندو هو پر غريب مسافرن ۽ غلامن جو ڪو حال پڇڻ وارو ڪونه هو. تنهن ڪري اهي ميلا وڏي نظر رکڻ واري جي لاءِ عبرت جي سبق کان گهٽ نه هئا.

يتيم محمد ﷺ ۾ هاڻي ايتري سمجهه اچي وئي هئي ته هو مختلف قومن ۽ هڪ قوم جي مختلف طبقن يعني غلام ۽ آقا جي صحيح حالت جو اندازو ڪري ۽ انهن مان سبق وٺي سگهي. هاڻي ان ڳالهه جي ضرورت نه هئي ته ڪو بحيرا راهب يا ڪو نصراني يا ڪو زرتشي رسول الله ﷺ کي اهو ٻڌائي ته غريبن، يتيمن، بيواهن ۽ غلامن جي هڪ اهڙي ٽولي آهي، جنهن جي ساهه ۽ عزت جو دنيا ۾ ڪو مُلهه نه آهي. سندن عمريون ٻين جي لاءِ وقف آهن ۽ انهن جي مصيبتن جو ڇوٽڪارو رڳو سندن موت آهي. مطلب ته حالتن جو مطالعو ڪرڻ جي لاءِ پاڻ سڳورن ﷺ جي اندر طبقاتي نقطہ نظر پڪو پختو ٿي چڪو هو. افسوس آهي جو مسلمان عالمن، سنت نبويءَ جي پيرويءَ ۾ طبقاتي نقطہ نظر اپنائڻ ۽ بيڪسن، مظلومن ۽ پيڙهيل طبقن جي اهنجن جو احساس ڪرڻ جي بدران، غلاميءَ جي اداري کي هٿي ڏئي، معيشت جي جاگيرداري نظام کي به اسلامي معاشي نظام طور پنهنجائي ورتو. ڳالهه اجا اتي ختم نٿي ٿئي: مشين جي ايجاد کان پوءِ صنعتي سرمائيداري نظام کي به اسلامي معاشي نظام سڏي، محنت جي استحصال کي جائز سمجهيو ويو. اهڙيءَ طرح اسلام جي نالي تي هڪ اهڙو معاشي نظام پنهنجايو ويو، جنهن ۾ غريب مزدور ۽ هاريءَ جي مقابلي ۾ جاگيردار، مالدار ۽ صنعتي سرمائيدار کي الله جي جوڙيل تقدير سمجهيو ويو. ائين اچ تائين ”ہے وہی سرمایہ داری بندہ مؤمن کا دین“ وانگر سرمائيداري نظام کي اسلامي نقطہ نظر کان جائز سمجهيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري ئي عالمن جا خطبا، تقريرون ۽ تفسيرون امت جي زوال کي روڪي نه سگهيون: ايتري تائين جو ابراهم لنڪن غلاميءَ کي ختم ڪيو ۽ مارڪس جي سائنسي تحقيقن جاگيرداري ۽ صنعتي سرمائيداري تي ڳاٽي ٽوڙ ڌڪ هنيو.

شام جي سفر ۾ پاڻ ڏٺائون ته رستي ۾ ڪجهه شهر ويران پيا آهن. انهن تي خدائي عذاب نازل ٿيو هو ۽ اهي تباهه ڪيا ويا هئا. رومي، مصري، يوناني ۽ ايراني

رهڻي ڪهڻي ۽ انهن جي مت ست، ٻولين ۽ مذهبي ۽ سماجي ريتن رسمن کي به چڱيءَ طرح ڏٺائون ۽ محسوس ڪيائون. پاڻ ڏٺائون ته انهن ۾ ڪي ته الله تعاليٰ جي نعمتن سان فيضياب آهن ۽ وڏو تعداد اهڙن ماڻهن جو آهي جيڪو عرب جي واپارين وانگر محنت مزدوري جي زندگيءَ ۾ گهيريل آهن. چون ٿا ته انهيءَ سفر ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ تي بحيرا راهب جي سادگي ۽ خداپرستيءَ جو گهرو اثر ٿيو. هو هڪ نسطوري توحيد پرست فرقي جو عيسائي هو ۽ انهيءَ دؤر ۾ آريوس ۽ نسطورين وغيره جي موحد ساٿين تي تثليث پرستن جيڪي ظلم روا رکيا هئا، تن بابت هيءُ راهب داستان ٻڌائيندو هو. بهرحال، اهو چوڻ صحيح نه آهي ته ڪنهن هڪ راهب يا دستور يا غلام يا رومي آفيسر کان پاڻ سڳورن ﷺ انهيءَ زماني جي معاشري جو صحيح نقشو سکيو هو. حقيقت هيءَ آهي ته پاڻ سڳورن ﷺ جي شروعاتي سادي ۽ فطري پالنا، سندن اندر اها صلاحيت پيدا ڪري ڇڏي هئي ته جڏهن ڪين بازنطيني ۽ ايراني تمدن سان واسطو پيو ته ان جي ظاهري ڏيک ويک کان پاڻ مرعوب نه ٿيا بلڪ انهيءَ شهري زندگيءَ جي اندروني اوڻائين کي هڪ ئي نظر ۾ سمجهي ورتائون. امير هجي يا غريب، هر ماڻهو مکي وارن وانگر خوف، بک ۽ بدحاليءَ ۾ گرفتار نظر ايندو هو، جو ته هر ماڻهو دولت گڏ ڪرڻ کي ئي پنهنجي زندگي سمجهيو ويٺو هو. مال جي لالچ هر ماڻهوءَ کي اجتماعي طور تي سوچڻ ۽ عام انساني ڀلائي تي سوچڻ کان محروم ڪري ڇڏيو هو.

اهو به سوچڻ گهرجي ته چاليهن سالن جي عمر تائين پاڻ لڳاتار واپار جي ڌنڌي سان لڳا رهيا ۽ عرب جي هر ڪنهن بازار ۽ ميلي (حج جي گڏيل واپاري سرگرمين) ۾ شامل ٿيا ۽ عرب کان ٻاهر به عيسائي ۽ مجوسي ملڪن ۾ ويا ۽ رڳو بحيرا راهب کي نه، پر سوين راهبن، برهمڻن ۽ غير عرب يوپن ۽ واپارين کي ڏٺائون. شام جي سفر کان پوءِ اهم واقعن منجهان حرب الفجار ۾ عملي طرح حصو نه ڳنڍڻ ۽ حلف الفضول جي منڍليءَ جو قيام، حضرت خديجه سان نڪاح، شام ۽ يمن ۽ بحرين تائين جو سانگ ۽ ڪعبي جي اڏاوت ۾ حصو ڳنڍڻ رسول الله ﷺ جن جي زندگيءَ جا اهم موڙ آهن.

حرب الفجار:

ابن سعد جي چوڻ موجب، پاڻ سڳورن ﷺ جي عمر ٽيهن سالن جي لڳ

پيگ هئي جو حرب فجار ڇڙي پئي. هن لڙائيءَ کي فجار يا ناجائز انهيءَ ڪري چون ٿا جو اها محرم مهيني ۾ شروع ٿي هئي، جيڪو امن وارو مهينو هو. پاڻ ﷺ جن ويڙهه ۾ حصو نه ورتو، رڳو پنهنجي چاچن ڏانهن جيڪي تير اڇن پيا، تن کي روڪين پيا. هن ويڙهه جي غلط نوعيت جي ڪري پاڻ ان ۾ حصو نه ورتائون. انهيءَ مان خبر پوي ٿي ته پاڻ جائز ۽ ناجائز جنگين ۾ فرق رکندا هئا، تنهن ڪري ئي ناجائز جنگ ۾ باقاعده شريڪ نه ٿيا.

حلف الفضول:

عرب ۽ مڪي جي معاشري ۾ ٿوري ٿوري ڳالهه تي ويڙهه پوندي هئي. مظلوم جو ڪوبه دانهن ڪُوڪ ٻڌڻ وارو نه هو، يعني اهڙي ڪابه عدالت ڪا نه هئي، جيڪا انصاف ڪري سگهي ۽ ڪمزور کي سندس حق ڏياري سگهي. هن معاهدي جي ڪري مظلومن کي هڪ وڏو سهارو ملي ويو ۽ غاصب ڏڄڻ لڳا. هن جماعت جي ٺهڻ جو سبب هيءُ ٿيو جو عاص بن وائل کي يمن جي ڪنهن رهاڪو پنهنجو مال وڪرو ڪري ڏنو، پر عاص پنهنجي سرداري جي مغروريءَ ۾ ڪيس پئسا نه ٿي ڏنا. يمني پنهنجي مٿان ٿيندڙ ظلم جي دانهن ڪجهه شعرن ۾ ظاهر ڪئي، جنهن کي ٻڌي ڪري قريش قبيلن جا سربراهه عبدالله بن جدعان جي گهر ۾ گڏ ٿيا ۽ بنو هاشم، بنو المطلب، اسد، زهره ۽ تيم وارن هي عهد ڪيو ته:

(1) اسان مان هر ماڻهو مظلوم جي حمايت کي پنهنجو فرض سمجهندو، جيستائين ڪيس حق نه ملي وڃي.

(2) جيستائين مظلوم کي سندس حق نه ملي وڃي، اسان مان ڪير به سک سان نه ويهندو.

پاڻ سڳورا انهيءَ معاهدي ٿيڻ وقت موجود هئا ۽ ان کان پوءِ پاڻ فرمايائون ته انهيءَ جماعت جي رڪنيت مون کي ڳاڙهن اٺن کان به وڌيڪ پياري هئي ۽ هاڻي به جيتوڻيڪ اسلامي دؤر آهي پر مان هن قسم جي ٿيندڙ معاهدي جو دل سان طرفدار آهيان. سندن اهڙن لفظن مان مڪي واري انقلاب جو رجحان ۽ نصب العين متعين ٿئي ٿو ته هي انقلاب مراعات يافته طبقي جي خلاف هو ۽ محنت ڪندڙ مزدور ۽ پوئتي پيل ماڻهن جي مفادن جو حامي هو. پر اسان جي مفسرن ۽ عالمن، ملوڪيت جي گهرجن جي اثر ۾ اچي، انهيءَ نصب العين کي پوئتي اڇلائي ڦٽو ڪيو، ان ڪري ئي ڪنهن تفسير يا

تقرير ۾ انهيءَ نصب العين جي حمايت نظر نٿي اچي ۽ اهو طبقو اڃا تائين ڪسمپرسي جي حالت ۾ گهيريل آهي.

مڪي جي تعمير:

حلف الفضول کان پوءِ جڏهن پاڻ سڳورن ﷺ جي عمر مبارڪ پنجويهن سالن کي پهتي تہ سندن امانت ۽ ديانت جو چرچو پري پري تائين هُلي ويو هو. انهيءَ زماني ۾ ڪعبي جي اڏاوت ڪمزور ٿي وئي هئي. هيناهين ۾ هجڻ جي ڪري اوسي پاسي جي جبلن تان مينهن جو پاڻي ٻوڏ جي شڪل ۾ اچي گڏ ٿيندو هو. ڪعبي جي پٿيون ماڻهوءَ جي قد برابر هيون ۽ ڇت تي هبل جو بت ڪوڙيل هو. قريشن هڪ رومي مستريءَ جي مدد سان ان جي پٿين کي وري اوساريو تہ ان وقت حجراسود کي پنهنجي جاءِ تي رکڻ جو شرف، هر قبيلي جو رئيس حاصل ڪرڻ گهري پيو. ڪن تہ رت جي پيالي ۾ هٿ ٻوڙي اِهو شرف کي حاصل ڪرڻ جو عهد ڪيو. آخرڪار سيني جي گڏيل صلاح سان اها ڳالهہ بيٺي تہ سڀاڻي صبح جو جيڪو ماڻهو سڀن کان پهريان حرم ۾ داخل ٿيندو اهو ئي حجراسود کي پنهنجي جاءِ تي رکندو. محمد عربي ﷺ ئي صبح جو سڀ کان پهريان حرم ۾ داخل ٿيا ۽ سيني چئي ڏنو تہ هي امانتدار ئي انهيءَ ڪم جي لاءِ سڀ کان پلو ۽ مناسب آهي. پاڻ هڪڙي چادر وڇائي حجراسود کي انهيءَ تي رکيائون ۽ سيني رئيسن کي چيائون تہ سڀئي ماڻهو چادر جي پاندن کي پڪڙي مٿي کڻن. جڏهن پٿر ڇاتيءَ جيترو مٿي کڄي ويو تہ پاڻ پٿر کي کڻي ڪري ان جاءِ تي رکيائون جتي اڄ تائين ڪوڙيل آهي. اهڙيءَ تدبير تي سڀئي خوش ٿي ويا.

بين الاقوامي تعليم:

حديثن مان ثابت آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن نہ رڳو شام جون بازارون ڏٺيون هيون پر يمن ۾ جرش ۽ اولهہ ۾ بحرين تائين بہ ويا هئا. هتي ايراني حاڪم منذر بن ساوي حڪمران هو ۽ يهودين ۽ عيسائين جي وڏي آبادي هئي. اهڙيءَ طرح يمن جي غلامن جي فوج جي مدد سان 585ع ۾ حبشي حڪومت ختم ڪئي وئي هئي. سعدي ڪرب تخت تي وينو هو. ان کي وهزار ماريو ۽ پاڻ حاڪم بڻجي وينو. هتي يهودي ۽ عيسائي حڪومت رهي چڪي هئي ۽ هن وقت تائين اتي عيسيٰ؈ کان گهڻو

اڳ وارين مختلف قومن جا آثار ڏٺا وڃن ٿا. اها ڳالهه به پڪي آهي ته ڇهين صدي عيسويءَ کان گهٽو پهريان، پڌ ڏرم سمرقند کان مصر ۽ يونان تائين پهچي چڪو هو. منڪريت بي ديني ۽ انڪار جو هر تصور پوري مان ۽ شان سان، بچڙي ۾ بچڙي بت پرستيءَ سان گڏوگڏ هلي رهيو هو. مطلب ته مختلف قومن بابت ڄاڻ ڪين شام ۽ عرب جي بازارن، حج جي ميلن ۽ هر قسم جي ماڻهن جي ملاقاتن سان حاصل ٿي ۽ پڻ مڪي مان به حاصل ٿي جيڪو سيني مذهبن جو سال ۾ به دفعا مرڪز بڻجي ويندو هو.

حضرت خديجه سان نڪاح:

پاڻؐ فطري طرح دنيا کي ڏسڻ گهرن پيا ۽ انهيءَ جو وسيلو رڳو واپار ئي هو. بيبي خديجه مڪي جي هڪ مالدار عورت هئي. هن پاڻ سڳورن ﷺ جي امانت ۽ ديانت جو حال ٻڌي، پنهنجي واپار جو منتظم بڻائي ورتو. پاڻ ڪريمﷺ جن جي ڪري هن جي واپار ۾ وڏو فائدو ٿيو. آخرڪار پاڻ سڳورن ﷺ سان ان جو نڪاح ٿيو. نڪاح جي وقت حضرت خديجه جي عمر چاليهه سال ۽ پاڻ سڳورن ﷺ جي عمر پنجويهه سال هئي. سيده خديجه جو ڀائٽيو زبير بن العوام عشره مبشره مان هو. بيبي خديجه 65 سالن جي عمر ۾ شعب ابي طالب مان نڪرڻ کان پوءِ وفات ڪري وئي. سورة والضحيٰ (يعني تون مفلس هئين الله توکي آسودو ڪيو) ۾ جي لفظن ۾ حضرت خديجه سان تعلق ڏانهن اشارو آهي. ان مان ڪين چار نياڻيون زينبؓ، رقيهؓ، ام ڪلثومؓ ۽ فاطمهؓ تيون ۽ به پٽ قاسم ۽ طيب ڄاوا، جيڪي ٻاروتڻ ۾ ئي وفات ڪري ويا.

پاڻ دنيا کي ڪيئن ڏٺائون:

ننڍپڻ کان وٺي نڪاح تائين ۽ نڪاح کان وٺي نبوت جي ملڻ تائين پاڻﷺ جن خوف ۽ بک ۾ قاتل انسانيت جي هر طبقي ۽ هر قوم جي غريب ماڻهن کي ڏٺو هو. ڪٿي اڻ ڏٺل قوتن جي خوف انسان جي ڪنڌ کي پوڄارين ۽ پوپن، بتن ۽ اڻ ڏٺل پوتن ۽ جنن اڳيان جهڪائي ڇڏيو هو ته ڪٿي مالدار يهودين وري انسان کي قرض جي خوف ۾ ڦاسائي رکيو هو. ڪٿي سامراجي فوجن آزاد انسانن کي قتل ۽ غلامي جي خوف ۾ اڙائي ڇڏيو هو ته ڪٿي وري جهالت ۽ اٽڃاٽائيءَ، مريضن کي تعويذي

يوپن جي غلاميءَ ۾ وڪوڙي ڇڏيو هو. ڪٿي ڪوڙي انا جي نالي تي شاعر پنهنجي بک کي قصيدن جي ذريعي مٽائي رهيا هئا تہ ڪٿي انسان بک ۽ تنگيءَ کان مجبور ٿي ڪري ظالمن ۽ جابرن جي چاپلوسي ڪرڻ تي مجبور هو، ايتري تائين جو انسان پنهنجي عزت وڪڻي پنهنجو پيٽ پالڻ تي مجبور ٿي پيو هو. مطلب تہ مذهب، سياست ۽ معاشرت جو ڪو هڪ پاسو بہ ذهني خوف ۽ جسماني بک کان خالي نہ هو.

هن دؤر جون سيئي وڏيون تهذيبون، جهڙوڪ ڪابلي، ڪلدي، آشوري، رومي، مصري وغيره وغيره غلامن جي محنت جي استحصال ۾ ملوث هيون ۽ جنگين ۾ غلامن جي ذريعي پنهنجي سلطنت ۽ اقتدار ۾ واڌارو ڪنديون هيون. اتي غلام ۽ عورت بہ مظلوم جنسون هيون. انساني معاشرو غلام ۽ مالڪ جي طبقن ۾ ورهائجي چڪو هو. مالڪن جي طبقي ۾ ڌن دولت جي گهڻ، علم ۽ تهذيب جون برڪتون هيون، پر پوءِ بہ اهو طبقو پنهنجي اقتدار ۽ دولت جي حفاظت ۽ ان ۾ واڌاري خاطر ڪمزور قومن کي غلام بنائڻ جي لاءِ جنگ ۽ فساد مچايو وينو هو. غلام ۽ پوئتي پيل طبقا بک، جهالت، بدامني، ڏاڍ ۽ ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسجي رهيا هئا.

افسوس آهي جو اسلام کان پوءِ بہ ملوڪيت جي اثر ۾ اچي، مسلمانن انهن سيني خرابين کي پنهنجائي ورتو ۽ اڳاٽين تهذيبن وانگر، يورپ جي تهذيب جي ظاهري ڏيک ويک کان متاثر ٿي، اڄ بہ پنهنجيِ مسلڪ کان پاسيرا ٿي ويا آهن. سندن سموريون تفسيرون، تقريرون ۽ نصيحتون اُن مراعات يافتہ طبقي جي مفادن کي تحفظ ڏيڻ جو فرض نڀائي رهيون آهن.

حق جا ڳولائو:

غلامي، ظلم ۽ ڏاڍ، جنگ ۽ جهيڙو، جهالت، غربت ۽ بک ۾ گهيريل دنيا کي انهن خرابين کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ جي لاءِ هر دؤر ۾ حق جي ڳولا ڪرڻ وارا بہ پيدا ٿيندا رهيا آهن. قرآن انهن مان گهڻن کي نبيءَ جو لقب ڏنو آهي.

يورپ ۾ جيتوڻيڪ رومي ڪليسا ۽ شهنشاهيت جي حڪم هيٺ عقل جي استعمال کان روڪيو ويو هو پر پوءِ بہ اهڙا ماڻهو موجود هئا، جيڪي حقيقتن جي ڳولا ۾ رهندا هئا. تعويذ جي جاءِ تي علاج ۽ انجيل جي جاءِ تي فلسفي کي پسند

ڪندا هئا. اهڙا ماڻهو به هئا جن حق پرستي ۽ حق جي ڳولا ۾ پنهنجا سِرَ گهوري ڇڏيا.

هندستان ۾ هندو فلسفو ۽ ڇاڪيه ٻڌ فلسفي جي عقليت جي صورت ۾ ظاهر ٿيو. هندستان ۾ جيتوڻيڪ تانترڪ مذهب به پکڙجي چڪو هو ۽ ماڻهن جادو ٽوڻي، قرباني ۽ ڏِنَ کي صوفياڻو رنگ ڏئي، عقل کي ڏيهه نيڪالي ڏئي ڇڏي هئي پر پوءِ به پنجين صديءَ کان ستين صديءَ تائين تاريخ علم ۽ عقل وارن جي ڪارنامن کان خالي نه آهي. جيتوڻيڪ عام ماڻهن جي پالي ٻولي ختم ڪئي وئي هئي ۽ علم کي ڳجهو رکڻ لاءِ سنسڪرت، يعني برهمڻ مذهب ۽ برهمڻي ٻوليءَ ۾ ٻڌ کي جاري ڪيو ويو هو، تنهن هوندي به وڪرماجيت جي زماني (پنجين صدي عيسوي) ۾ اجين جيڪي نورتن پيدا ڪيا، اهي شعر، ٻولي ۽ طب ۾ اڄ به مشهور آهن: ڪاليداس، امر سنگهه ۽ ڌن ونتري جا نالا سدا حيات ٿي ويا آهن. ڇهين صدي ۾ آريه ڀٽ، وراهمي هيرا ۽ برهما گپت پيدا ٿيا. گپت نجوم ۽ رياضيءَ جو ماهر هو. ستين صدي ۾ انهيءَ دؤر جون حالتون چيني سياح هيون سانگ لکيون آهن، جن مان خبر پوي ٿي ته راجه هرش پاڻ به شيوِ پرستي ڇڏي، ٻڌ ڌرم اختيار ڪري ورتو هو. نالنده يونيورسٽيءَ ۾ برهمڻن ۽ بت پرستن جي مذهبن جي سنسڪرت ۾ تعليم ڏني ويندي هئي، جتي فلسفي، طب ۽ رياضيءَ جي تعليم به هوندي هئي ۽ مٿين ذاتين ۾ پلئون پلا ماڻهو پيدا ٿي رهيا هئا. جيتوڻيڪ اهي سيئي ذات پات جي ٻنڌڻن، پوڄارين ۽ برهمڻن جي ٻڌاين اصولن کان اڳتي وڌي نه سگهيا هئا، قدامت پرستي چوٽ چڙهي وئي هئي پر جيڪي قدامت پرست هئا، اهي سنسڪرت ادب کان محروم ڪونه هئا.

عرب، خاص طرح مڪو، سيني قومن جو واپاري مرڪز هو. اوير ۽ اولهه، روم، هندستان ۽ ايران جا واپاري ۽ ڪي محبتي ماڻهو هتي اچي گڏ ٿيندا هئا. اهي عوام جي مشرڪاڻن وهمي عقيدن کان بيزار ٿي چڪا هئا. ستين صدي عيسوي ۾ ڪيترائي اهڙا نالا ملن ٿا، جن بت پرستي ڇڏي ڏني هئي. بتن جي نالي تي جيڪي ديڳيون لهنديون هيون ۽ جيڪي قربانيون ٿينديون هيون، تن کي اهي حرام سمجهندا هئا. نياڻين کي ماري ڇڏڻ گناهه پائيندا هئا ۽ اوائلي سادگي ۽ ايمانداري، جيڪا انسان جي فطري خصلت هئي ۽ جيڪا حضرت ابراهيم ؑ جي وقت ۾ الله وارن جاري ڪئي هئي، تنهن جا ڳولائو هئا ۽ ان کي جيئارڻ گهرن پيا. زيد بن عمر بت پرستي کي ڇڏي چڪو هو. ورقه

بن نوفل عيسائي ٿي ويو هو ۽ انجيل جو عربي ۾ ترجمو ڪري رهيو هو. عبيدالله بن جحش رسول الله ﷺ جي شروعاتي ڪلام ڪي ٻڌو ۽ مسلمان ٿي ڪري حبشه ڏانهن هجرت ڪري ويو. عثمان بن الحويرث قيصر روم وٽ هليو ويو هو ۽ عيسائي ٿي ويو هو. انهن حق جي ڪاهوڙين ۾ ابوبڪر صديقؓ به شامل هو. مطلب ته ان قسم جا ڪيترا ئي حق جا ڳولائو هئا، جيڪي شرڪ جي ريتن رسمن کي ڇڏي حق جي ڳولا ۾ هئا. ايتري تائين جو رسول عربي محمد ﷺ بن عبدالله خدائي سڏ ٻڌو ۽ انهيءَ خوداعتمادي ۽ يقين سان گڏ جيڪو ڪين ورثي ۾ مليو هو، انسانيت جي اصلاح جي لاءِ ڪم شروع ڪري ڏنائون. هتان ڪان پاڻ سڳورن ﷺ جي اها تاريخي زندگي شروع ٿئي ٿي، جنهن جي باري ۾ سمورو قرآن شاهد آهي ۽ جنهن جو هڪ هڪ لفظ، ڪلام الاهي هجڻ جي ڪري، ان ئي حالت ۾ محفوظ آهي، جهڙي ريت رسول الله ﷺ جن مسلمانن کي ٻڌايو هو.

محمد عربي ﷺ جن جيئن ئي نبوت جي منصب تي فائز ٿيا، ته ڪين تمام گهڻين تڪليفن کي منهن ڏيڻو پئجي ويو. رسول الله ﷺ کان پهريان جيترا به نبي ٿي گذريا آهن، انهن کي به قرآن چواٽي: شاهوڪار طبقي جي هٿان اهنج ۽ ايذاءَ سَهڻا پيا (سورة السباء، آيت 35). ائين اسان ڏسون ٿا ته سقراط کي زهر پياريو ويو، ڇو ته هن بت پرستيءَ جي خلاف نصيحت ڪرڻ شروع ڪئي هئي ۽ نوجوانن جي اخلاقي سڌاري جي لاءِ، ڪين ڏاهپ ۽ فڪر جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. حضرت موسيٰؑ غلامن جو لشڪر وٺي رات جي وقت ۾ نيل درياهه ٽپڻ جو عزم ڪيو. حضرت عيسيٰ کي ٽن سالن جي تبليغ ڪان پوءِ رومي ڪارندن ۽ يهودي عالمن سوري تي چاڙهڻ جي سِٽ سٽي. حضرت ابراهيمؑ کي بتن جي پوڄا جي مخالفت ڪرڻ تي باهه ۾ وڌو ويو. ڪرشن جي کي پاندوئن جو حق ڏيارڻ جي لاءِ ڪوروئن سان خوفناڪ جنگ جوٽڻي پئي، رام چندر جي کي چوڏهن سالن جي لاءِ ڏيهه نيڪالي جي سزا ڏني وئي. گوتم ٻڌ ملڪ مڏي ڇڏي بک ۽ بيماري ختم ڪرڻ جي لاءِ ڪيترن ئي سالن تائين جاڪوڙ ڪئي. زرتشت کي اتر ايران ڏانهن ڪڍيو ويو. ڪنفيوشس نيڪ ۽ سٺي حياتيءَ جي تبليغ جي لاءِ در در رلندو رهيو. انهن سڀني حق جي طالبن کي مالدار طبقي جي هٿان اهنج ۽ ايذاءَ سَهڻا پيا، ڇو ته اهي سڀئي توحيد رباني جي بنياد تي غير طبقاتي معاشرو قائم ڪرڻ گهرن پيا. اهي آقا ۽ غلام، جاگيردار ۽ هاري، ڪارخانيدار ۽ مزدور جي ٽڪراءَ وارا مفاد رکڻ وارن

طبقن کي ختم ڪري، غيرطبقاتي معاشرو اڏڻ گهرن پيا. رسول عربيﷺ جيتوڻيڪ اهڙي رياست قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا پر سندن وفات کان پوءِ ٿيهن سالن جي اندر ئي نبوت واري طريقي تي هلندڙ خلافت کي مورثي بادشاهت ۾ تبديل ڪيو ويو ۽ اهو عمل اڄ تائين جاري آهي.

نبوت ۽ ان کان پوءِ

غار حرا ۾ ويچار:

روم ۽ ايران جي ڇڪتاڻ وچ اوير جي واپار کي تباهه ڪري ڇڏيو هو، جنهن ڪري ڪيترن ئي سالن کان شام، عراق ۽ مصر جو واپار بند ٿي چڪو هو. پاڻ سڳورن ﷺ جون واپاري سرگرميون ڏکڻ ۽ اوير عرب تائين محدود ٿي ويون هيون. پاڻ انسانيت جي انهيءَ تباهيءَ کي پنهنجي اکين سان ڏسي رهيا هئا. چوٽڪاري واري واٽ جي ڳولا هئي پر ڳس اڃا تائين نہ مليو هو. ويجها سنگتي بہ انهيءَ عالمي صورتحال کان پريشان هئا. ڪعبي جا پوڄاري ۽ پوپا بہ مايوس هئا.

اهڙين حالتن ۾ پاڻ ڊسمبر (رمضان) جي مهيني ۾ مڪي کان ٽي چار ميل پريرو هڪ ٽَڪري ڏانهن هليا ويا ۽ رمضان جو سڄو مهينو انهن حالتن مان چوٽڪاري جي واٽ ڳولڻ جي لاءِ غور و فڪر ۽ ويچار ۾ گذاري ڇڏيائون.

هن ٽَڪري کان ميلن تائين پکڙيل واريءَ جي رڻ پٽ کي ڏسي سگهجي پيو. هتي ڪجهہ ڇپون اهڙيءَ طرح هيون، جيڪي هڪ ڪوٺيءَ جي شڪل اختيار ڪري ويون هيون جتي هر وقت، رات هجي توڙي ڏينهن، ماٺ ۽ سڪون هوندو هو.

ڳجهہ جي رازن کان واقفڪار ماڻهن کي خبر آهي تہ هر ڪنهن ڪاهوڙي ۽ حق جي طالبن کي هڪ ئي ڳس تان هدايت ملندي آهي. حيرت آهي تہ رڳو حق جي ڳولائن تي ئي روحاني عالم يا وجداني ڪيفيت طاري ٿيندي آهي. ماڪيءَ جي مک کي پرواني واري دل جو درد ڇو نٿو ملي؟ حقيقت هيءَ آهي تہ ڪروڙين انسانن ۾ رڳو هڪڙي ئي اک ڀاڦ يا بجليءَ جي سگهہ کي سڃاڻندي آهي ۽ اربين انسانن ۾ ڪو هڪ ئي ماڻهو شايد انهيءَ جي لائق هوندو آهي تہ هو ظلم ۽ ڏاڍ کي ختم ڪرڻ وارو ڳس سڃاڻي ۽ دنيا کي خوف، جهالت ۽ بک کي ختم ڪرڻ جو طريقو ٻڌائي،

مراعات يافته طبقي جي هٿان پاڻ تي ظلم ۽ زيادتيون سهي ٻين کي ڇوٽڪارو ڏياري سگهي.

پهرين وحيءَ جو نازل ٿيڻ:

گهٽو ڪري 27 رمضان 610ع جي رات هئي جنهن ڪري چانڊوڪي جهڪي ٿي وئي هئي ۽ حرا جي غار ۾ جناب محمد عربي ﷺ نيم بيداري يعني مراقبي جي حالت ۾ ويٺا هئا جو اوچتو جبرئيل امين کين ڏکي ورتو ۽ سورة العلق جون شروعاتي پنج آيتون نازل ٿيون:

اِقۡرَاۡ بِاسۡمِ رَبِّكَ الَّذِىۡ خَلَقَ‌ۚ ﴿۱﴾ خَلَقَ الۡاِنۡسَانَ مِنۡ عَلَقٍ‌ۚ ﴿۲﴾ اِقۡرَاۡ وَرَبُّكَ الۡاَكۡرَمُۙ ﴿۳﴾ الَّذِىۡ عَلَّمَ بِالۡقَلَمِۙ ﴿۴﴾ عَلَّمَ الۡاِنۡسَانَ مَا لَمۡ يَعۡلَمۡؕ ﴿۵﴾

هِنن پنجن آيتن ۾ اسلام جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ وارن ڏهه هزار سالن جو معاشي، سياسي ۽ ثقافتي پس منظر موجود آهي. پاڻ ڪريم ﷺ انسانن جي ڇوٽڪاري جي ڳولا ۾ حرا غار جي اڪيلائين ۾ غور ۽ فڪر ڪندا هئا. هنن پنجن آيتن ۾ کين انهيءَ ڏڳ جو ڏس ڏنو ويو، جنهن موجب رڳو هڪ آقا، هڪ مالڪ، هڪ پالڻهار جي ٻانهپ ڪئي وڃي ۽ ٻين آقائن، مالڪن ۽ پالڻهارن جي خلاف بغاوت ڪئي وڃي ۽ انهن کي هڪ طبقي جي حيثيت ۾ ختم ڪيو وڃي. ڇو ته انهن جي ڪري انسان ظالم ۽ مظلوم، آقا ۽ غلام جي طبقن ۾ ورهائجي، انساني وحدت وڃائي چڪو هو. ان سان گڏوگڏ جادوگرن، پوپن، شاعرن، مذهبي پيشوائن، بادشاهن ۽ مغرور اميرن کي، جيڪي غلامن جي محنت جو استحصال ڪري دولت گڏ ڪندا ۽ اقتدار تي قبضو ڪندا آهن، تن کي هڪ طبقي جي حيثيت ۾ ختم ڪيو وڃي ۽ اهو اعلان ڪيو وڃي ته سڀ انسان انساني مرتبي ۾ هڪجهڙا آهن. ڇو ته اهي سڀئي هڪ ئي خالق جا خلقيل آهن ۽ سڀئي پاڻ ۾ ڀائر آهن، ڇو جو انهن جو خلقيندڙ ۽ پالڻهار هڪ آهي. اُن ئي کين علم ۽ سمجهه ڏني آهي. هو انتهائي ٻاجهارو ۽ مهربان آهي ۽ انساني آقائن وانگر مطلبي نه آهي. خود غرضي، ننگي، ظلم ۽ جهالت ته شيطاني ڪم آهن. هنن پنجن آيتن ۾ انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي ته توحيد الاهيءَ جي تصور کي معاشري تي لاڳو ڪيو وڃي ته جيئن معاشرو، جيڪو مخالف معاشي طبقن ۾ ورهائجي چڪو آهي، طبقن کي ختم ڪري

هڪ وحدت جي شڪل اختيار ڪري وٺي. ڇو ته خالق عليم ئي رزق يا پيداوار جا وسيلا سيني انسانن جي لاءِ پيدا ڪيا آهن ۽ انهن کي عقل ۽ سمجهه عطا ڪري ڇڏي آهي ته جيئن اهي انهن وسيلن مان فائدو وٺي سگهن ۽ هر ماڻهو پنهنجي محنت جو فائدو پاڻ ئي ماڻي. ٻيو ڪو ماڻهو انهن وسيلن تي قبضو ڪري، ٻين جي محنت جي ثمر تي قبضو نه ڪري سگهي. جيئن ته زراعت واري زماني کان وٺي انساني معاشرو آقا ۽ غلام جي طبقن ۾ ورهائجي ويو هو، تنهن ڪري وحدت الاهي جو مطلب وحدت انسانيت به آهي. اهي معاشي طبقا ڪٿان کان آيا آهن؟ انهيءَ تي مون پنهنجي تصنيف " انقلاب مڪ" ۽ "فهم قرآن ڪي جديد منهاج" ۾ طبقاتي پيراڊائم جي عنوان هيٺ تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

ڇاڪاڻ ته پنجن آيتن ۾ جتي توحيد الاهي جي تصور کي، معاشرتي لاڳاپي سان توحيدي معاشري جي قيام تي روشني وڌي وئي آهي، اتي فلسفي جي ٻن بنيادي مسئلن تي به توجهه ڏنو ويو آهي. يعني وجود (Ontology) ڇا آهي ۽ علم (Epistemology) ڇا آهي؟ جڏهن کان انسان سوچ ۽ سمجهه کان ڪم وٺڻ شروع ڪيو آهي، اهي ٻئي مسئلا ان جي ڌيان هيٺ رهيا آهن ۽ فلسفي جي مختلف اسڪولن ان جو جواب ڏنو آهي.

وجود ڇا آهي؟

انهيءَ جو جواب هن وقت تائين ٻن بنيادي نظرين تي ڏنو ويو آهي. پهريون هيءُ ته ڪائنات کي هڪ زنده، سمجهه ڀري ۽ مرضيءَ جي مالڪ هستيءَ خلقيو آهي. ٻيو هيءُ ته رڳو مادو ۽ ان جا قانون ڪائنات جي خلقت جو سبب بڻيا آهن. اهڙيءَ طرح فلسفي جي ڪجهه مڪتبن روح ۽ مادي کي الڳ الڳ وجود سڏيو آهي. سندن خيال ۾ مادي ۾ حرڪت روح جي ڪري آهي. حرڪت سان گڏ ارادو به پيدا ٿيندو آهي. هيءُ ارادو پنهنجي مادي جسم جي حدبندين جو پابند هوندو آهي. جيئن ته ارادو روح ۾ ئي پيدا ٿيندو آهي، تنهن ڪري روح مادي تي سوپارو رهندو آهي ۽ مادي کي حرڪت ڏيندڙ آهي.

ماديت جي فلسفي جي لحاظ کان هر شيءِ مادي مان نڪهيل آهي. جهڙيءَ طرح تنبوري جي تارن مان آواز پيدا ٿيندو آهي، اهڙيءَ طرح حياتي يا زندگي به مادي مان پيدا ٿيندي آهي. جيڪڏهن تنبوري جون تارون وڪري وڃن ته آواز پيدا نه ٿي

سگهندو، ائين ئي جسم جي بناوت جي خاتمي سان زندگي به ختم ٿي ويندي آهي.
ماديت مان ڏاڍ جو تصور پيدا ٿيندو آهي. جهڙيءَ طرح جانور ۽ ٻوٽا پنهنجا مخصوص عمل ڪرڻ تي مجبور هوندا آهن، ائين ئي انسان به مجبور آهي. هو جيڪو ڪجھ ڪندو آهي، انهن مادي جزن جي ٺاوت جي ڪري ئي ڪندو آهي، جيڪي ان جي جسم ۽ دماغ ۾ مخصوص اندازي سان عملن ڪي حرڪت ڏيندڙ آهن. ڄڻ ته انسان به مادي شين وانگر بلڪل مجبور آهي. هيءُ فلسفو ماديت جو لازمي نتيجو آهي.
ٻئي فڪري مڪتب وٽ روح ۽ مادو، ٻئي هڪ روح اعظم جي تخليق آهن جيڪو هر شيءِ تي قدرت رکي ٿو ۽ خلقيندڙ ۽ قدرت رکندڙ هجڻ جي ڪري مختار ڪل آهي. هر شيءِ ڪنهن مقصد تحت خلقي وئي آهي. ڪابه شيءِ پنهنجي طور تي سٺي يا خراب نه آهي. خالق ڪنهن مقصد هيٺ سٺي يا خراب شيءِ ٺاهي آهي. جيئن ته هو خلقيندڙ ۽ قدرت رکندڙ ۽ انتهائي ڀاڄهارو، حڪيم ۽ انصاف وارو به آهي، تنهن ڪري هو جيڪا به شيءِ پيدا ڪندو آهي، ڪنهن نه ڪنهن پلي مقصد لاءِ ئي پيدا ڪندو آهي.
ماديت واري فلسفي جو سڀ کان وڏو عيب هيءُ آهي ته اهو تخليق جي مسئلي کي چڱيءَ طرح سنواري نه سگهيو. تخليق جي لاءِ ضروري آهي ته سمجھ، ارادو، زندگي ۽ مقصد موجود هجي پر مادي ۾ نه زندگي آهي، نه سمجھ ۽ نه ارادي ۽ مقصد جو احساس آهي. جڏهن ته تخليق جي لاءِ لازمي طور اهڙي هستيءَ جي موجودگي ضروري آهي، جيڪا اهي گڻ رکندي هجي.
اسان جي دؤر ۾ فلسفي تمام گهڻي ترقي ڪئي آهي ۽ فڪر جا ڪيترائي نوان مڪتب وجود ۾ اچي ويا آهن. انهن ۾ ماديت (Materialism) ۽ مثاليت (Idealism) کان سواءِ تجربيت (Pragmatism)، اراديت (Voluntarism)، ارتقائيت (Evolution)، جدلياتي ماديت (Dialectical Materialism)، وجوديت (Existentialism) ۽ نوفلاطونيت (Neo-Platonism) ذڪر جوڳا آهن.

علم ڇا آهي؟:

حڪمت ۽ فلسفي جو ٻيو مسئلو علم جي باري ۾ آهي. يعني علم پنهنجو پاڻ ڇا آهي ۽ ڇاجي ڪري حاصل ٿيندو آهي؟ علم جو مسئلو وجود جي ماهيت

جي مسئلي کان وڏيڪ اونهو آهي.

ڪاغذ جي ايجاد ۽ علم کي عام ڪرڻ جي تحريڪ مسلمانن شروع ڪئي هئي. انهيءَ جي نتيجي ۾ هسپانيہ جي سلطنت جي ذريعي روشن خيالي يورپ ۾ شروع ٿي. ايتري تائين جو يورپ ۾ لاڪ، هيوم ۽ ڪانٽ جهڙا فلسفي پيدا ٿيا جن ٻڌايو تہ علم تجربي سان حاصل ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ بشپ بارڪلي ۽ ميل برانش جو چوڻ هو تہ علم فطرت کان مٿانهن وسيلن سان حاصل ٿيندو آهي.

مسلمانن افلاطون ۽ ارسطو جي تجرباتي فلسفي ۾ نئين سر ساهہ وڌو، ڇو تہ عيسائي شهنشاهہ جسٽي مين افلاطون ۽ ارسطو جي مدرسن کي هزارين سالن کان بند رکيو هو. مسلمانن انهن کي ٻيهر کوليو، خاص طور تي ابن رشد جي فلسفي ٻڌايو تہ علم تجربي سان حاصل ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ هو علمن ۾ تجربي ۽ مشاهدي کي چڱيءَ طرح نيائي نہ سگهيو. ابن رشد افلاطون جي عالم مثال جي تصور کي غلط سڏي ڪري رد ڪري ڇڏيو. ابن رشد کان پوءِ لاڪ بہ تجربي ۽ مشاهدي کي علم جي حصول جو ذريعو ٻڌايو. موجوده سائنس ”سبب ۽ نتيجي“ جي لازمي هجڻ تي زور ڏنو، ڇو تہ اهو تجربي ۽ مشاهدي جي وسيلي علم حاصل ڪرڻ جو بنياد آهي. ”پيدائشي تصور“ بہ تجربي ۽ مشاهدي سان حاصل ٿئي ٿو.

اسلام جي ظاهر ٿيڻ وقت دنيا ۾ هيءُ خيال عام هو تہ نجومي ۽ پوپا ستارن ۽ جنن سان لاڳاپن جي ڪري لڪيل ڳالهيون انهن کان جاڻي، ماڻهن کي ٻڌائيندا آهن، يعني غيب يا ڳجهہ جو علم روحن کي هوندو آهي ۽ اهي ان بابت اسان کي القاءِ يا الهام جي ذريعي ڄاڻ ڏيندا آهن. عرب بہ انهيءَ خيال کان ٻاهر ڪونہ هو. پهرين وحيءَ ۾ ”علم بالقلم“ جو مطلب ئي اهو هو تہ سمورو علم، پوءِ ڀلي اهو اسان جي حواسن جي ذريعي حاصل ٿئي، توڙي باطني ادراڪ سان، ظاهر هجي يا باطني، انهن کي حواسن سان حاصل ٿئي ٿو، جن جو خلقيندڙ الله تعاليٰ آهي. يعني پهرين ئي وحي الهام ۽ مشاهدي ۾ هم آهنگي پيدا ڪري ڇڏي ۽ حواسن کي اعتبار جوڳو سڏيو. وجود ۽ علم جي باري ۾ پهرين وحي ٻڌائي ٿي تہ:

(1) وجود جي حقيقت هيءَ آهي تہ هڪ خالق آهي، جنهن توکي پيدا ڪيو، اهو ئي تنهنجو پالڻهار (آقا) آهي. حقيقي خالق ۽ مخلوق الڳ الڳ وجود رکن ٿا ۽ روح ۽ مادي جو وجود خالق سان واڳيل آهي.

(2) علم جي حقيقت هيءَ آهي تہ انهيءَ پالڻهار (آقا) قلم يعني تجربي ۽

مشاهدي جي ذريعي انسان (آدم) کي انهن ڳالهين جي ڄاڻ ڏني جن کي هو نہ پيو ڄاڻي. يعني عقل ۽ سمجهہ عطا ڪري، حيوان مان انسان بڻائي ڇڏيو تہ جيئن قلم سان پنهنجن تجربن ۽ مشاهدن کي هڪ ٻئي تائين پهچائي ۽ جادوگرن وانگر هر ڳالهہ کي ڳجهو يا راز ۾ رکي شيطاني ڪم نہ ڪري. هيءَ ان جي انتهائي وڏي ٻاجهہ آهي جو هن اهو عقل ۽ سمجهہ عطا ڪئي، جيڪا انسان جي لاءِ علم جو ذريعو بڻي. (وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا) انهن ٻنهي حقيقتن جا ٻہ سلبي پاسا هي بہ آهن:

(الف) الله کان سواءِ ٻيو ڪو خدا، مالڪ يا خالق نہ آهي، هو اڪيلو ۽ بيمثال آهي.

(ب) الله تعاليٰ ٻاجهارو آهي، يعني ٻين مالڪن وانگر ظالم ۽ مطلبي نہ آهي. هن جي ٻاجهہ جو سڀ کان وڏو دليل هي آهي تہ هن انسان جي فائدي جي لاءِ ان کي عقل ۽ سمجهہ وارو بڻايو ۽ پاڻ وٽان علم عطا ڪيو. ٻي ڪابہ اهڙي هستي نہ آهي جيڪا ڪيس سچو علم يا خبر ڏئي سگهي. سچي علم جي سڃاڻ هيءَ آهي تہ اهو علم راز ۾ نہ رکيو وڃي ۽ نہ ان کي ذاتي مفادن کي حاصل ڪرڻ جو ذريعو بڻايو وڃي. ٻين لفظن ۾ سچو علم الله تعاليٰ جي طرف کان عام انساني ڀلائيءَ جي لاءِ ڏنو ويندو آهي. ان جي پيٽ ۾ ٻيو جيڪو علم آهي، سو ٺڳڻ جو ذريعو آهي ۽ پڪ سان شيطاني وسوسي سان پيدا ٿئي ٿو ۽ آخر ڪار استاد ۽ شاگرد ٻنهي کي تباهہ ڪري ڇڏيندو آهي.

پهرين وحيءَ جي لفظن جي تحقيق:

(1) پهرين وحي ۾ انسان ڇيو ويو آهي، ان کان پوءِ آدم چئي ڪري سڏيو ويو آهي.

(2) جنهن شيءِ کي انهيءَ ۾ علم سڏيو ويو آهي، ان کي بعد ۾ ڪتاب (قانون) ۽ حڪمت (فلسفو) چيو ويو آهي.

اقراء: هن لفظ جي معنيٰ عام طور تي پڙهڻ ڪئي ويندي آهي پر قرآني سيرت ۾ پروفيسر محمد اجمل خان صاحب لکيو آهي تہ هي سامي لفظ آهي. فونيقن جي ذريعي يورپ پهتو. انگريزيءَ ۾ (Cry) بڻيو، سنسڪرت ۾ ڪيرتي

(شهرت ڏيڻ) ۾ ڪارد (ڳائڻ وارو) ٿيو.

عربي قراء جي معنيٰ ”چوڻ“ آهي، نہ ڪنهن لکيل شيءِ کي ”پڙهڻ“. جڏهن مسلمانن ۾ ڪتابت عام ٿي تہ لکيل شيءِ کي پڙهڻ جي لاءِ بہ قرات جو لفظ استعمال ٿيڻ لڳو. جڏهن تہ انهيءَ جي معنيٰ رڳو چوڻ ئي آهي. ايتري تائين جو امام بخاري جي زماني ۾ هڪ حديث ۾ قرات يعني لکيل شيءِ کي پڙهڻ جي معنيٰ ۾ لکجي ويو. يعني انهيءَ جي باوجود جو خدا تعاليٰ ڄاڻي پيو تہ رسول عربي ﷺ پڙهيل لکيل نہ آهي پر ملائڪ ڪين حرير تي لکيل شيءِ کي پڙهڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو.

اهو خيال بہ تہ امي جو مطلب اڻ پڙهيو آهي، انهيءَ ئي زماني ۾ رائج ٿي ويو هو. جڏهن تہ امي ڪتاب واري جي ڀيٽ ۾ استعمال ٿيندو آهي، پوءِ پلي اهو اڻ پڙهيو نہ ئي هجي. بهرحال قراء جي معنيٰ ”چوڻ“ آهي. اِقۡرَاۡ بِاسۡمِ رَبِّكَ جي معنيٰ اها ئي آهي جيڪا بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ جي آهي. يعني الله جي نالي سان شروع ڪري چوڻ جي. اهڙيءَ طرح ڪجھ سورتن ۾ قل ۽ اُتل چوڻ جي معنيٰ ۾ آهي. (سيرت قرآنيہ ص 138)

جسٽس سيد امير علي بہ لکيو آهي: ”اقراء“ جو ترجمو عام طرح ”پڙھ“ ڪيو ويندو آهي، پر مون (Deutsch) جي تجويز ڪيل ترجمي کي اوليت ڏني آهي، يعني ”چئو“.(روح اسلام ص 93)

اصل ۾ اقراء جي معنيٰ ”اعلان ڪرڻ“ آهي، يعني اعلان ڪر پنهنجي پالڻهار جي نالي سان. لفظ اقراء جي ٻنهي معنائن يعني ”پڙھ“ ۽ ”اعلان ڪر“ ۾ تمام وڏو فرق موجود آهي. ”پڙھ“ اڪيلي ماڻهو کي مخاطب آهي، جڏهن تہ ”اعلان ڪر“ ٻين ماڻهن کي خطاب ڪرڻو آهي ۽ انهيءَ ۾ انقلابي روح نظر اچي ٿو جيڪو ”پڙھ“ واري لفظ ۾ نہ آهي. ”پڙھ“ جو خطاب رڳو رسول الله ﷺ جي ذات اقدس تائين محدود ٿي وڃي ٿو، جڏهن تہ ”اعلان ڪر“ جو خطاب نہ رڳو مڪي، حجاز ۽ عرب جي انسانن جي لاءِ آهي، پر دنيا جي سيني قومن جي لاءِ پڻ آهي. اسلام جو هيءُ عالمي يا بين الاقوامي پاسو پهرين وحيءَ ۾ بہ موجود آهي، جنهن کي نظر انداز ڪري اسلام جي پيغام کي مسلمانن تائين محدود ڪري ڇڏيو ويو ۽ اها ڳالھ ترجمي ۽ تفسير ۾ بہ اچي وئي. ائين اسلام جو عالمگير انقلابي روح دفن ٿي ويو جيڪو ختم نبوت جي عقيدي جو منطقي نتيجو هو.

- **رب:** جو مطلب آقا (غلام جو مالڪ) آهي، پوءِ پلي اهو پنهنجي غلام يا ٻانهي جي پرورش ڪندو هجي يا نه ڪندو هجي.
- **انسان:** پيار ۽ محبت، انسان ذات، آدم نه ڪي شيطان جيڪو نفرت جو مجسمو آهي.
- **علق:** پيار ۽ محبت، ڄؤر (وانگر) چنبڙي وڃڻ، لڙڪي پوڻ، لڳاءُ. اهو حيوان جيڪو ماءُ جي ڳڀيرڻ ۾ پرورش حاصل ڪري پيدا ٿيو هجي، نه ڪي جن يا نانگ وغيره جيڪي ماءُ جي ڳڀيرڻ جي لڳ يا علق سان نه پر آني مان پيدا ٿيندا آهن ۽ انهن ۾ نفرت جي باھ پريل هوندي آهي.
- **الاڪرم:** انتهائي ڪرم ڪندڙ، انهيءَ مالڪ جي صفت آهي، جيڪو خالق آهي. ٻيا آقا ڪرم ڪندڙ ٿي سگهن ٿا پر عام طرح ظالم به هوندا ئي آهن. الله ڪان سواءِ الاڪرم ڪوبه نه آهي. دنيا ۾ انصاف ڪندڙ خدا جو تصور هو، پر ڪرم ڪندڙ جو نه، جنهن ڪي فضل ڪرڻ وارو به چيو ويندو آهي. جو ته انصاف ۾ گناھ معاف نٿا ٿي سگهن، انهن تي سزا لازمي آهي پر ڪرم ڪندڙ يا فضل ڪندڙ گناهن کي معاف ڪري سگهي ٿو.
- **علم:** (سائنس، سچائي) رڳو الله تعاليٰ ئي ڏئي ٿو، نه ڪي اهرمن يا ڪو جن.
- **الانسان:** اهو ئي خيال لفظ آدم سان به ظاهر ڪيو ويو آهي، يعني حيوان مان نڪري ماڻهوءَ انسانيت جو لباس پهريو.
- **قلم:** علم جو ذريعو، عقل ۽ تجربو ۽ مشاهدو. يعني حقيقي علم، عقل يا قلم آهي. يوناني فلسفي ۾ ان ڪي لوگاس (Logos) يا عقل اول چوندا آهن.

زندگي ۽ ڪائنات بابت اسلامي نظريي جا بنيادي اصول ۽ انهن جي قرآني تشريح:

مڪي دؤر ۾ نازل ٿيڻ واري قرآن، زندگيءَ بابت اسلامي نظريي تي چڱيءَ طرح روشني وڌي آهي. هن نظريي جا جزا هن طرح آهن:

(1) خالقِ ڪائنات ۽ زندگيءَ جو تصور

(2) مرڻ کان پوءِ وري جيئرو ٿيڻ، جنهن ۾ عملن موجب جزا ۽ سزا ڏني ويندي.

(3) رسالت ۽ وحي الاهي.

(4) الله تعاليٰ پيداواري ذريعا پنهنجي مخلوق جي لاءِ خلقيا آهن. انهيءَ ڪري ٽورڙن ماڻهن جو انهن تي قبضو الله جي رضا جي خلاف آهي، تنهن ڪري اهي عوام جي ملڪيت آهن.
(5) غير انساني ۽ غير معاشرتي اخلاقي قدرن تي تنقيد ۽ انهن جا نتيجا.
(6) انساني ۽ معاشرتي اخلاقي قدرن جي سڃاڻ ۽ نشاندهي.
(7) علم بالقلم يعني تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل علم جو رستو.

سموري مڪي دؤر ۾ نازل ٿيڻ وارو قرآن انهن بنيادي جزن تي دليلن سان ڀريل آهي ۽ انهن دليلن کي هر هر ورجايو ويو آهي ته جيئن ماڻهن جي ذهنن ۾ چڱيءَ طرح اها ڳالهه ويهي وڃي ۽ ذهني ۽ معاشرتي انقلاب جو سبب بڻجي.

مڪي دؤر ۾ نازل ٿيڻ واري قرآني حصي جون هي خاصيتون آهن:
(1) مڪي آيتن ۾ ڏنل تعليم عام انسانن جي لاءِ آهي. قومن جو عروج ۽ زوال، انهيءَ تعليم تي عمل ڪرڻ يا نه ڪرڻ تي دارومدار رکي ٿو. ان ۾ ڇڙا اصول ڏنا ويا آهن. اها تعليم ۽ اهي اصول دنيا جي سڀني مذهبن جي تعليم جا بنيادي اصول آهن.
(2) مڪي قرآن، فلسفي جي ٻن بنيادي سوالن يعني وجود (Ontology) ڇا آهي؟ ۽ علم (Epistemology) ڇا آهي؟ تي روشني وڌي آهي. ان کان پوءِ فلسفي جي سڀني مڪتبن جيڪي يونان، اسڪندريه، جمشيد پور (ايران)، هندستان ۽ چين کان ايريا، تن انهن ٻنهي بنيادي اصولن جو جواب ڏنو ۽ انهيءَ تي تنقيد ڪندي قرآن پنهنجو نقط نظر پيش ڪيو آهي.

اختصار جي ڪري فلسفي جي سڀني فڪري ڏارائن جا جواب هتي نقل نه پيا ڪري سگهجن، تنهن ڪري جيڪو جواب قرآن انهيءَ باري ۾ ڏنو آهي، رڳو ان کي پيش ڪيو ويو آهي.

پهرين وحي جو فلسفو ۽ ان جي مختصر تشريح

غار حرا ۾ پهرين وحي جي نزول کان پوءِ، جيڪا پنجن آيتن تي ٻڌل هئي،

پاڻ ڪريم ﷺ جن وري ڪڏهن به غور فڪر لاءِ غار ۾ نه ويا. ڇو ته جنهن مقصد جي لاءِ غار جي اڪيلائين ۾ غور ۽ فڪر جي لاءِ ويندا هئا، سو ڪين حاصل ٿي چڪو هو. ”وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ“ انهن پنجن آيتن ۾ فرد جي نفسياتي اصلاح ۽ معاشري جي نئين سر انقلابي اڏاوت جي لاءِ مڪمل نظريو عطا ٿي چڪو هو. هاڻي ضرورت هئي ته ان نظريي جي مقصد کي حاصل ڪرڻ خاطر فرد ۽ معاشري ۾ تبديلي آڻڻ جي لاءِ جاکوڙ شروع ڪئي وڃي. هيءَ جاکوڙ ڏهن منزلن مان گذري، جن مان پنج منزلون مڪي دؤر ۾ ۽ پنج منزلون مدني دؤر ۾ پنهنجي پڄاڻي کي پهتيون.

پهرين وحيءَ جي پنجن آيتن جي اهميت هيءَ آهي ته جيڪڏهن باقي قرآن نه به نازل ٿئي ها، ته بين پاڪ ڪتابن جي روشنيءَ ۾ انهن جي تفسير ۽ تشريح سان فرد ۽ معاشري، ٻنهي کي بدلائي سگهجي پيو. ڇو ته سيئي پاڪ ڪتاب پنهنجي بنيادي تعليم ۽ زندگيءَ جو مقصد مقرر ڪرڻ ۾ هڪجهڙائي رکن ٿا. هن نظريي جا هيٺيان جزا آهن:

(1) ڪائنات جي هر شيءِ جو خلقيندڙ الله تعالىٰ آهي.
(2) انسان جي تخليق جو جوهر محبت مان ڪنيو ويو آهي. (احسن تقويم)
(3) هيءُ خالق يا آقا سيني ٻاجهارن کان وڌيڪ ٻاجهارو آهي.
(4) هن آقا قلم، يعني تجربي ۽ مشاهدي جي ذريعي علم سيکاريو آهي.
(5) هن آقا انسان کي عقل ۽ سڃاڻ ڏئي، حيوانيت جي پڙ مان ٻاهر ڪڍيو، ڇو ته حيواني صورت ۾ هي صفتون ۽ گڻ هن وٽ نه هئا.

پاڻ ڪريم ﷺ جن تي هنن پنجن آيتن ۾ هيءُ واضح ڪيو ويو هو ته اُن پالڻهار يا مالڪ جي ٻانهپ سان ئي جنهن ڪائنات کي خلقيو آهي، انسان جو خوف ۽ ڳڻتي، بک ۽ جهالت ختم ٿي سگهي ٿي. معاشرو جيڪو ٻن مختلف ۽ مخالف معاشي طبقن ۾ ورهائجي چڪو آهي، ٻيهر توحيدي معاشري جي صورت اختيار ڪري سگهي ٿو. اهو خالق ئي علم، پلائي، سونهن ۽ محبت جو سرچشمو آهي. اهي مراعات يافته طبقا جن علم ۽ سونهن تي به قبضو ڪري رکيو آهي، انهن قدرن جا سرچشما نه آهن. هاڻي هن نظريي جي جزن جي مختصر تشريح ڪجي ٿي ۽ ان جي معاشي، سياسي ۽ ثقافتي ڳالهين کي چٽو ڪجي ٿو.

(1) سوال هيءُ آهي ته پالڻهار يا خالق ڪير آهي؟ قرآن ڪريم الله جي

هيئت تي بحث نہ ڪيو آهي، ڇو تہ فلسفي جا مختلف مڪتب انهيءَ جي مختلف تشريح ڪندا آيا هئا. ڪو ان کي مادو چوندو هو، ڪو ان کي روح سمجهندو هو ۽ ڪو ان کي اهڙي قوت سمجهندو هو جيڪا بجليءَ وانگر سموري ڪائنات ۾ ڦهليل هجي. پر قرآن ٻڌايو تہ اهوئي هن دنيا جو واحد خالق آهي. جيڪڏهن ان کان وڌيڪ هجن ها تہ هرڪو پنهنجو پنهنجو الڳ حڪم هلائي ها، هر طرف انتشار ڦهلائي ڇڏي ها ۽ ڪائنات ڪنهن هڪ قانون جي پابند نہ رهي سگهي ها. قرآن ٻڌايو تہ دنيا هڪ طبعي قانون جي پابند آهي. ”لَا الشَّمۡسُ يَنۡۢبَغِىۡ لَهَاۤ اَنۡ تُدۡرِكَ الۡقَمَرَ“ (سورة يٰس) هر شيءِ جو هڪ مقصد آهي، جيڪو پهريان کان مقرر ڪيو ويو آهي، يعني هن مادي ۽ اخلاق جي دنيا ۾ هڪ ڏاهپ ڪم ڪري رهي آهي، تنهن ڪري دنيا هڪ رانديڪو نہ آهي ”وَمَا خَلَقۡنَا السَّمَآءَ وَالۡاَرۡضَ وَمَا بَيۡنَهُمَا لٰعِبِيۡنَ﴿۱۶﴾“ (الانبياء: 39) انسان جي تخليق جو بہ هڪ مقصد آهي. ”اَيَحۡسَبُ الۡاِنۡسَانُ اَنۡ يُّتۡرَكَ سُدًى﴿۳۶﴾“ (قيامہ: 36) ”رَبَّنَا مَا خَلَقۡتَ هٰذَا بَاطِلًا﴿۱۹۱﴾“ (آل عمران:191)

اسان جي دؤر ۾ مغربي ادب تمام گهڻا ناڪاري تصور ڏنا آهن: هيءَ ڪائنات عقل کان ڪوري آهي، هن ۾ ڪوبہ سمجهہ يا شعور نہ آهي. زندگي لاحاصليت (Absurdity) ۽ لايعنيت (Futility) رڪندڙ آهي. هيءَ پنهنجي اندر ڪوبہ مقصد يا نصب العين نٿي رکي؛ اهو سڀ ڪجهہ غلط آهي. انهن نظرين جي ڪري يورپ ۽ آمريڪا ۽ سندن اثر ۾ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا نسل بہ جبلتن جي حيواني گهرجن جي تڪميل جي ڪُن ۾ ڦاسي ويا آهن. شراب نوشي، جوا بازي، جنسي ڇڙواڳي، ڪمزور قومن جي فردن ۽ انهن جي محنت جي استحصال ۽ انهن جي معدني ذخيرن ۽ وسلين تي قبضو ڪرڻ، مزدور جي محنت جو سر عام استحصال جنهن سان رعايتون ڏنل طبقو دولت جا انبار ناهي وٺي ٿو، بينڪن جو وياج تي مبني ڪاروباري نظام وغيره، ڪائنات ۽ زندگيءَ بابت، انهن ناڪاري نظرين جو نتيجو آهي. جديد دانشور سائنس جي مدد سان ڪائنات ۾ هڪ طبعي (قانوني) نظام جا تہ قائل آهن، پر اخلاقي نظام جا قائل نہ آهن. نہ رڳو قرآن، پر سيني الاهي ڪتابن انهيءَ جي برخلاف اهو ٻڌايو آهي تہ هن ڪائنات ۾ هڪ اخلاقي نظام بہ موجود آهي. دنيا جي تاريخ پنهنجي عمل ۾ انهيءَ اخلاقي نظام جي پابند آهي. قرآن عاد، ثمود، فرعون وغيره وارين قومن جي مطالعي مان هي نتيجو ڏيڻ گهري ٿو تہ قومن جي بربادي، اخلاقي بداعماليءَ جو نتيجو رهي آهي. هتي ياد

رهي تہ انهيءَ اخلاقي بد اعماليءَ ۾، مزدور جيڪو اُن دؤر ۾ غلام جي صورت ۾ موجود هوندو هو، اڳتي هلي معاشرتي ارتقا جي ڪري زرعي غلام بڻيو ۽ هاڻي مشين جي ايجاد ڪيس پگهاردار غلام بڻائي ڇڏيو آهي، تنهن ۾ هن جي محنت جو استحصال بہ شامل آهي. اجا بہ ائين چئجي تہ اهو محنت جو استحصال ئي سموري اخلاقي خرابيءَ جو بنيادي سبب آهي. قرآن حڪيم جي مفسرن ۽ سيرت پاڪ جا تاريخدانن اخلاقي بد اعماليءَ ۾ غلام (مزدور) جي محنت جي استحصال کي بلڪل ئي نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي. سندن نظرن ۾ غلام ۽ ان جي غلامي هڪ فطري ڳالهہ آهي. انهيءَ ڪري ئي بادشاهت واري زماني ۾ غلاميءَ کي هڪ دائمي اداري جي شڪل ڏني وئي هئي، جنهن کي آمريڪا جي هڪ انسان دوست صدر ابرهام لنڪن، غلاميءَ جي پنيرائي ڪندڙن سان ويڙهاند ڪري ۽ ان ڪان پوءِ پنهنجي حياتيءَ تان هٿ ڪڻي، هن غير انساني اداري کي ختم ڪرڻ جي سعادت ماڻي. انسان کي ان جي خلقڻهار آزاد پيدا ڪيو آهي يعني جهڙي هو پوک پوکيندو، تهڙي ئي لڻندو. (لَّيۡسَ لِلۡاِنۡسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى)

توحيد خداوندي جو تصور نہ رڳو عادلاڻو پر رحمت ڀريو پڻ آهي:

مڪي جي مشرڪن جو واپاري وهنوار ڪيترن ئي ديوتائن (الٰہ) جي مدد جي آسري تي هلي رهيو هو. سندن خيال هو تہ هڪ الٰہ وٽان ڪم نہ ٿئي تہ ٻئي ديوتا يا الٰہ کان مدد وٺڻ گهرجي. ان جي برخلاف پاڻ ڪريم ﷺ جن اڪيلي الله جي پرچار شروع ڪئي. پاڻ ٻڌايائون تہ مدد اهو ئي الٰہ ڪري سگهي ٿو، جنهن ۾ ايتري سگهہ هجي جيڪو پيدا بہ ڪري ۽ مخلوق کي سڌي گس تي آڻي. "اَلَّذِیۡ خَلَقَ فَسَوّٰی" (الاعليٰ:3) ان ڪان سواءِ انسانن ۾ پنهنجي نفس جي غلامي بہ پکڙيل هئي، "مَنِ اتَّخَذَ اِلٰـهَهٗ هَوٰٮهُ" (فرقان:43) اهڙي صورتحال ۾ انهيءَ اڪيلي الله جو تصور غلامن ۾ پکڙجي ويو، جيڪو الله، سڀ شيءِ جو خلقڻهار آهي ۽ پنهنجي ٻانهن تي ظلم نٿو ڪري "وَاَنَّ اللّٰهَ لَيۡسَ بِظَلَّامٍ لِّلۡعَبِيۡدِ" (آل عمران: 182) "وَمَا اللّٰهُ يُرِيۡدُ ظُلۡمًا لِّلۡعٰلَمِيۡنَ" (آل عمران: 108). هيءُ مالڪ يا خالق عدل ڪرڻ ۾ بہ پنهنجي رحمت جي قانون جو پابند آهي، يعني گناهن کي معاف ڪري ڇڏيندو آهي "وَاِنَّ رَبَّكَ لَذُوۡ مَغۡفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلٰى ظُلۡمِهِمۡ" (الرعد:6) عادل هئڻ جي باوجود هر گناهہ کي معاف ڪري ڇڏيندو " قُلۡ يٰعِبَادِىَ الَّذِيۡنَ اَسۡرَفُوۡا عَلٰٓى اَنۡفُسِهِمۡ لَا تَقۡنَطُوۡا مِنۡ رَّحۡمَةِ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ يَغۡفِرُ الذُّنُوۡبَ

جَمِيۡعًا ؕ اِنَّهٗ هُوَالۡغَفُوۡرُ الرَّحِيۡمُ“ (الزمر:53) انهيءَ خالق پنهنجي لاءِ هڪڙو قانون جوڙي ڇڏيو آهي، جنهن سان هو هر پانهي جا گناهه معاف ڪري سگهي ٿو. ”كَتَبَ عَلٰى نَفۡسِهِ الرَّحۡمَةَ“ (الانعام:12)، پر شرط اهو آهي ته اهي پنهنجي گذريل گناهن کان توبه ڪن ۽ آئنده جي لاءِ ڪوبه گناهه نه ڪن ”فَمَنۡ تَابَ مِنۡۢ بَعۡدِ ظُلۡمِهٖ وَاَصۡلَحَ فَاِنَّ اللّٰهَ يَتُوۡبُ عَلَيۡهِ“ (المائده:39). اڳتي هلي قرآن انهيءَ خالق يا رب کي هڪ مالڪ يا بادشاهه سڏيو آهي، جيڪو هر انسان کي ان جي عملن مطابق جزا ۽ سزا ڏئي ٿو. (سورة الناس)

جيئن ته يهودين ۽ ٻين قومن پنهنجي پنهنجي قبيلن جو الڳ الڳ خدا ٺاهي ڇڏيو هو، انهيءَ ڪري پاڻ ﷺ مڪي وارن کي چيو ته ”رحمان“ رڳو عيسائين جو خدا نه آهي، پر هو سڀني جو خدا آهي. اهو ئي اسان جو الله آهي. يهودين کي چيو ته اسان جو توهان جو خدا ڪو الڳ نه آهي پر هڪڙو ئي آهي، ”اِلٰـهُنَا وَاِلٰـهُكُمۡ وَاحِدٌ“ (العنڪبوت:46)

قرآن جو هيءُ اصول آهي ته جن ماڻهن سان هو مخاطب ٿيندو آهي، انهن جي عقلي سطح جي مطابق انهن کي تعليم ڏيندو آهي ۽ چوندو آهي ته خدا هڪ آهي، ڇو ته وڌيڪ خدا هجڻ جي صورت ۾ اهي پنهنجا پنهنجا قانون هلائين ها، جنهن جي ڪري دنيا ۾ تمام وڏي گڙٻڙ پيدا ٿي وڃي ها.

مشرڪن سان خطاب:

اهي ماڻهو جيڪي ڪيترن ئي ديوتائن جي پوڄا ڪندا آهن ۽ ٻتن، ستارن ۽ روحن کان مدد گهرندا آهن، تن کي قرآن چوي ٿو ته اهي ته پاڻ ئي محتاج آهن. انهيءَ ڪري اڪيلي الله جي پوڄا ڪريو جنهن سڀني کي پيدا ڪيو آهي. اهي ديوتا، بُتَ، ستارا ۽ روح توهان جا خلقيندڙ نه آهن، پر اهي ته پاڻ ئي ڪنهن جا خلقيل آهن. انهيءَ ڪري رڳو اڪيلي الله کان ئي مدد گهرو.

عيسائي عقيدا:

اهي ماڻهو جيڪي الله جي ذات ۾ ٻين کي ڀائيوار ڪندا آهن، جيئن عيسائي ڪندا آهن، يا ديوتائن ۽ پيرن فقيرن کي خدا جو ڀائيوار ڪندا آهن ۽ انهن کي سفارشي سمجهندا آهن ۽ انهن جي اندر به خدا جي طاقت ۽ قدرت کي مڃيندا

آهن: قرآن چوي ٿو تہ هڪ قدرت ۽ پوري پوري سگهہ رکندڙ هستي جي برابر هڪ ڪمزور مخلوق ڪيئن ٿي ٿي سگهي؟ نہ خدا ايترو ڪمزور آهي جو ان کي پنهنجو وارث ڇڏڻ يا پٽ کي ڪم حوالي ڪرڻ جي ضرورت هجي. تنهن ڪري خدا تہ اهو آهي جيڪو اڪيلو هر شيءِ تي قدرت رکندڙ آهي. سدائين جيئرو ۽ قائم (حي و قيوم) آهي، جيڪو گهري سو ڪري سگهي ٿو. هو ڪنهن تي بہ ظلم نہ ڪندو آهي ۽ نہ پنهنجي رحمت واري قانون جي خلاف ويندو آهي.

يهودين سان خطاب:

يهودين جو اهو سمجهڻ تہ اهي الله جا پٽ آهن يا يهودا رڳو يهودي قوم جو خدا ۽ خدا جي رحمت رڳو انهن جي لاءِ ئي آهي، خدا کي هڪ حد ۾ قيد ڪرڻ آهي. خدا تہ سيني قومن جو خدا آهي، ڇو تہ هو ئي حقيقي خالق آهي. هن کي پنهنجي سموري مخلوق پياري آهي، رڳو توهان ئي ان جا لاڏلا نہ آهيو.

مجوسي عقيدا:

مجوسين جو عقيدو بہ غلط آهي تہ نيڪي ۽ بديءَ جا بہ الڳ الڳ خدا آهن. جيڪڏهن ائين هجي ها تہ انساني زندگي لڳاتار ويڙهہ ۽ جهيڙي ۾ ڦاٿل هجي ها. ڇو تہ بديءَ جو خدا پنهنجو قانون لاڳو ڪرڻ گهري ها ۽ نيڪيءَ جو خدا ان جي مخالفت ڪري ها. ائين اهي ٻئي سدائين پاڻ ۾ جهيڙيندا رهن ها. تنهن ڪري مڃڻ گهرجي تہ نيڪي ۽ بديءَ جو خدا هڪڙو ئي آهي، جيڪو عملن جي نتيجي موجب فيصلو ڪندو آهي.

خدا جي هستيءَ کي مڃڻ جو ڪهڙو مقصد آهي؟

جيڪي ماڻهو مادي کي خالق سمجهن ٿا، اهي اهو نٿا ٻڌائي سگهن تہ تخليق جي لاءِ شعور، ارادو، زندگي ۽ مقصد جو هجڻ ضروري آهي ۽ انهن گڻن کان سواءِ تہ تخليق ٿي ئي نٿي سگهي. جڏهن تہ مادو انهن گڻن يا صفتن کان وانجهيل آهي. جيڪڏهن مادي ۾ جدلياتي چرپر مڃجي بہ ڪٽي، تہ بہ چرپر جو هيناهين کان مٿاهين ۽ سادي کان پيچيده ڏانهن سفر هڪ شعوري ۽ ارادي عمل آهي، جڏهن تہ مادي جي چرپر شعور ۽ ارادِي کان محروم آهي. تنهن ڪري ماديت ۽ دهريت جو فلسفو

بلڪل ئي غلط ثابت ٿيو آهي.
جيڪڏهن ڪٿي اهو مڃيو بہ وڃي تہ ذڪر ڪيل ڳڻ مادي ۾ جبري طرح موجود هوندا آهن، تہ پوءِ مادي جي سموري تشريح ۽ شڪل ئي بدلجي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح مادو الاهي تجلي جو مظهر بڻجي وڃي ٿو. اها هڪ واضح حقيقت آهي تہ جيڪڏهن ڪڪڙ ڪي اصلي آنن جي بدران پٿر جي آنن تي آرو ڪرائجي تہ چوزا ڪڏهن بہ ڪونہ ڦٽندا، ڇو تہ پٿرن ۾ اهي ڳڻ ۽ عنصر ئي نہ آهن جن سان چوزو ٿيندو آهي. مادي جي شروعاتي شڪل اليڪٽران ۽ پروٽان شعور، ارادي، زندگي ۽ مقصد کان خالي آهن تہ انهن مان تخليق ڪيئن ٿي ٿي سگهي؟ تنهن ڪري اهوئي وجود يا هستي آهي جيڪا زندگي، حڪمت، شعور ۽ ارادي جي مالڪ آهي.

خدا کي مڃڻ جو مطلب ڇا آهي؟:

خدا کي مڃڻ جو اهو مطلب نہ آهي تہ رڳو زباني اقرار ڪيو وڃي، پر انهيءَ جا ٽي پاسا آهن:

- **پهريون پاسو:** پهريون پاسو ڪائنات جي باري ۾ آهي. جيڪڏهن ڪائنات شعور ۽ سمجهہ کان خالي آهي تہ اِن جو اهو مطلب ٿيو تہ انهيءَ جي تخليق جو ڪو مقصد نہ آهي. تنهن ڪري انسان، جيڪو ڪائنات جو شعور ۽ ارادي وارو حصو آهي، تنهن تي ڪنهن بہ قسم جي ذميواري نٿي لاڳو ٿئي. دوستو وسڪي چيو آهي تہ هڪ ماڻهو جيڪڏهن خالي گهر ۾ هجي تہ جيئن گهري تيئن رهي سگهي ٿو، ڪپڙا پائي يا اگهاڙو ٿي وڃي. جيڪڏهن ڪيس خبر پئجي وڃي تہ گهر ۾ ڪو ٻيو ماڻهو بہ موجود آهي تہ هو پنهنجي عملن ۾ محتاط ٿي ويندو. ائين جيڪڏهن ڪائنات شعور يا سمجهہ کان خالي آهي تہ انسان پنهنجي زندگيءَ جي لاءِ، پنهنجي مرضيءَ وارا مقصد مقرر ڪندو، پوءِ اهي اخلاقي لحاظ کان ڀلي ڪيترائي خراب ڇونہ هجن. پر خدا جي موجودگيءَ ۾ هو اهڙا مقصد مقرر ڪندو، جيڪي اخلاقي معيار تي پورا لهندا هجن. اهڙيءَ طرح فرد هڪ "ذميوار" فرد جي حيثيت اختيار ڪري وٺندو.

خدا جي موجودگيءَ ۾ هر شيءِ مقصد واري ٿي ويندي آهي ۽ ڪائنات جو سمورو عمل ڪنهن نصب العين ۽ مقصد سان واڳيل ٿي ويندو آهي. خدا جي

تصور ڪان سواءِ ڪائنات جي هر شيءِ ۽ ان جي ارتقائي چرپر بي معنيٰ ۽ بي مقصد ٿي ويندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو تاريخ جون اهي سيئي تهذيبون، جيڪي انساني جبلتن جي حيواني گهرجن جي پورائي ۾ لڳيون رهيون، انهن جو نالو نشان ئي مٽجي ويو آهي. ڇو ته خدا جو تصور زندگيءَ کي هڪ مقصد عطا ڪري ٿو، جنهن کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ انهن وصفن ۽ گڻن کي اختيار ڪرڻو پوندو آهي، جيڪي خدا جون وصفون آهن. اهڙيءَ طرح اهو الله جي ويجهڙائي کي حاصل ڪرڻ جي عمل ۾ حسي ۽ مادي سطح کان مٿانهون ٿيندو ويندو آهي ۽ هن جو معاشرو اعليٰ اخلاقي گڻن وارو هجڻ جي ڪري، خلافت ۽ نيابت الاهي جي حاصلات ۾ مددگار هوندو آهي.

- **ٻيو پاسو:** خدا جي تصور جو ٻيو پاسو انسان جي نفسيات جي باري ۾ هوندو آهي، جنهن جي ڪري ماڻهو جبلتن جي حيواني گهرجن کي پورو ڪرڻ جي بدران اعليٰ اخلاقي گڻن کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ته جيئن هو جبلتن جي حيواني گهرجن کي پنهنجي وس ۾ رکي ۽ انهن کي اعليٰ اخلاقي گڻن جو پابند بڻائي سگهي. ڇو ته هن جو انهيءَ ڳالهه تي پڪو ويساهه هوندو آهي ته هو خدا جي نور سان ظاهر ٿيو آهي ۽ خدا جي نور ڏانهن ئي وڌي رهيو آهي. جيڪڏهن هو ائين نه ڪندو ته زندگيءَ جي حيواني گهرجن جي سطح تائين محدود ٿي ويندو. اهڙي ماڻهوءَ جو معاشرو، تمدن ۽ تهذيب شراب نوشي، جنسي ڇڙواڳي، جوا بازي ۽ هر ناجائز طريقي سان دولت ميڙڻ ۽ هم جنس پرستي جهڙن غيراخلاقي اوگڻن جي عڪاسي ڪندڙ هوندو. اهڙي طرح اڄوڪي اولهه جي تهذيب اسان جي سامهون آهي جيڪا تحقيق جي سائنسي طريقي سان فطرت جي قوتن تي پهچ حاصل ڪري، انهن سان جبلتن جي حيواني گهرجن جي پورائي واري عمل ۾ لڳي پئي آهي.
- **ٽيون پاسو:** خدا جي تصور جو ٽيون پاسو انساني معاشري جي باري ۾ آهي. الخلق عيال الله موجب الله تعاليٰ انسان کي پيدا ڪيو ۽ ان جي پالڻ لاءِ وسيلا به پيدا ڪيا، جنهن جو مطلب اهو آهي ته هر ماڻهو انهن وسيلن مان فائدو وٺي، پنهنجي مادي ۽ جسماني ضرورتن کي حاصل ڪري ۽ انهن ضرورتن جي پورائي کان پوءِ عبادت ۽ نفس جي پاڪائيءَ جي مدد سان الله ڏانهن موٽڻ جي تياري ڪري.

جيڪڏهن پيداواري وسيلن تي عوام جي گڏيل ملڪيت جي بدران ڪن ٿورڙن ماڻهن جو قبضو ٿي وڃي ۽ معاشري ۾ متضاد مفاد رکڻ وارا معاشي طبقا پيدا ٿي وڃن، ته پوءِ تمام ٿورڙي تعداد وارا ماڻهو، پيداواري وسيلن تي قابض ٿي وڃن ٿا ۽ گهڻائي انهن وسيلن مان فائدو ماڻڻ کان محروم رهجي وڃي ٿي. انهيءَ اڪثريت وٽ رڳو پنهنجي محنت هوندي آهي، جنهن کي اها پيداواري وسيلن تي قابض اقليت کي وڪڻي، پنهنجو پيٽ پالي ٿي. اهڙي طرح اڪثريت حيواني سطح کان هيٺ ٿي، انساني مرتبو حاصل ڪرڻ کان محروم ٿي وڃي ٿي.

زرعي دور کان وٺي انسان آقا ۽ غلام جي ٻن طبقن ۾ ورهائجي ويو هو. آقا تي ٻڌل طبقي وٽ دولت جي جهجهائي هوندي هئي. اُن جي قبضي ۾ علم ۽ تهذيب جا ادارا به هوندا هئا. جڏهن ته غلام طبقو گهڻائي ۾ هجڻ جي باوجود به علم ۽ تهذيب کان محروم هوندو هو. معاشرتي ارتقا سان گڏوگڏ آقا جاگيردار ۽ ڪارخانن جو مالڪ بڻجي ويو، جڏهن ته غلام زرعي غلام ۽ پگهاردار غلام بڻجي ويو.

مشين جي ايجاد ٿيڻ کان پوءِ معاشري جا ٻه طبقا وڌيڪ واضح ۽ متاهين حيثيت اختيار ڪري ويا، جو ته هڪ ڪارخاني جي ڇت جي هيٺان سوين مزدور گڏجي ڪم ڪندا هئا ۽ تحقيق جي سائنسي طريقي جي ڪري هن ڳالهه جي خبر پئي ته دولت اچي ڪٿان ٿي؟ اهڙيءَ طرح ثابت ٿيو ته اها غلام، زرعي غلام ۽ پگهاردار غلام جي محنت جي استحصال جو نتيجو هوندي آهي.

زرعي معاشري جي شروعات کان ئي غلام پنهنجي مالڪن جون ٻنيون کيڙيندا هئا، انهن جي لاءِ محلات جوڙيندا هئا. سندن فوجن ۾ ڀرتي ٿي انهن جي بادشاهت کي وڌائيندا هئا. مالڪ انهن تي تمام گهڻا ظلم ڪندا هئا. انهن کي قتل ڪندا، لڱ ڪانداريندڙ سزائون ڏيندا ۽ وڪرو به ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙيءَ طرح انسان جو انسان تي ظلم وڌندو ويو ته انهيءَ صورتحال کي بدلائڻ جي لاءِ نبين سڳورن کي موڪلڻ جي شروعات ٿي. اهي پاڪباز ماڻهو هر ملڪ، هر قوم ۽ هر وسنديءَ ۾ آيا. انهن سيني جي دعوت ساڳي ئي هئي. هُنن ٻڌايو ته هن ڪائنات جو خالق هڪڙو ئي آهي. هيءُ خالق سيني قومن جو خالق پڻ آهي. هُنن توحيد الاهي جي تصور تي زور ڏنو. جيئن ته هر قبيلي ۽ هرقوم جا بت جدا جدا هئا، جن جي اهي پوڄا ڪندا هئا ۽ هر قوم يا قبيلو پنهنجي بُت جي، ٻين قومن ۽ قبيلن جي بتن تي وڏائي ثابت ڪرڻ لاءِ جتن

ڪندو رهندو هو، تنهن ڪري انهن جو پاڻ ۾ جنگين ۽ فسادن جو سلسلو هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين هلندو ايندو هو.

نبين سڀورن توحيد الاهي جي تصور کي پيش ڪيو ۽ ٻڌايو تہ سيني قومن جو خلقيندڙ هڪ آهي، جنهن جي پوڄا ڪرڻ گهرجي. انهيءَ ڪري توحيد الاهي جو تصور حقيقت ۾ انساني اتحاد جو تصور هو. توحيد الاهي جي تصور کي جڏهن معاشري تي لاڳو ڪيو ويو تہ توحيدي معاشرو وجود ۾ اچي ويو، جيڪو متضاد مفاد رکڻ واري معاشي طبقي جي ڇڪتاڻ کان پاڪ ۽ صاف هو پر ٿيو ائين جو مذهب جي پاڪباز بانين ۽ سندن ٿورڙن سچن پيروڪارن کان پوءِ، مذهبي پيشوائن پنهنجي دنياوي زندگي جي سهولتن ۽ آسائشن جي لاءِ، پيداواري وسيلن تي قابض طبقي جي مفادن کي تحفظ ڏيڻ جي خيال سان مذهب جي بنيادي نظريي کي پٺيءَ پويان ڦٽو ڪري ڇڏيو جنهن موجب خدا جي وحدانيت جو مطلب معاشري کي متضاد طبقن کان پاڪ ۽ صاف ڪرڻ آهي. اهڙي لوڀي مذهبي پيشوائيت عوام کي ٻڌايو تہ غربت، جهالت ۽ مسڪيني الله تعاليٰ سندن تقدير ۾ لکي ڇڏي آهي، جنهن کي بدلائي نٿو سگهجي. غربت ۽ دولت جي جهجهائي انسان کي الله تعاليٰ جي طرفان ئي ملندي آهي. غريب کي ان جي تڪليفن ۽ پورهئي جو اجر مرڻ کان پوءِ ملندو، تنهن ڪري ڪيس صبر ۽ خوشيءَ سان زندگي گذارڻ گهرجي ۽ ڪيس پنهنجي مالڪ يا آقا جو فرمانبردار ٿي رهڻ گهرجي. سيني مذهبن جا مذهبي اڳواڻ ۽ پيشوا اڄ تائين اها تعليم ڏيندا رهيا آهن پر هاڻي علم جي ترقي ۽ تحقيق جي سائنسي طريقن، انهيءَ نڳيءَ کي وائکو ڪري ڇڏيو آهي ۽ ڇٽائي ڪري ڇڏي آهي تہ غربت ۽ حڪومت اصل ۾ محنت جي استحصال جي ڪري ئي آهي. جيڪو طبقو محنت جو استحصال ڪري ٿو سو امير آهي ۽ محنت وڪرو ڪندڙ غريب رهجي وڃي ٿو.

خدا جي وحدانيت يا توحيد الاهي جي عقيدي جو معاشرتي مقصد معاشري کي متضاد معاشي طبقن کان پاڪ ڪري محنت ڪرڻ وارن فردن تي مشتمل غير طبقاتي معاشرو قائم ڪرڻ آهي. رڳو زباني طور خدا جي توحيد جو اقرار، هڪ ڳجهو ۽ اجايو عمل آهي. سوشلسٽ فلسفي معاشري کي غير طبقاتي بڻائڻ جي عمل مان خدا جي تصور کي ڪڍي ڇڏيو، جنهن جي ڪري ڪيترا ئي ناڪاري اثر ظاهر ٿيا ۽ سوشلسٽ معاشرو اخلاقي ڇڙواڳيءَ جي ڪري پريشاني جو شڪار ٿي ويو.

خدا بابت قرآن جو تصور:

خدا جي وجود کي مڃڻ جو فائدو تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو، جڏهن معاشرو توحيدي حيثيت اختيار ڪري وٺي. اهو معاشرو فرد کي اخلاقي ترقيءَ ۾ مدد ڏئي ٿو. جيئن ته استحصال کان پاڪ ۽ صاف معاشرو قائم نه ٿي سگهيو ۽ جيڪو ٿيو سو به خدا کان انڪار تي ٻڌل هو، تنهن ڪري خدا پرست ۽ خدا کان انڪاري، ٻن شڪلين ۾ معاشرو طبقاتي ٽڪراءَ سان پيدا ٿيل غيراخلاقي ۽ غير انساني اثرن کان پاڪ نه ٿي سگهيو. قرآن جو خدا بابت تصور قبائلي ۽ قومي نه آهي پر عالمگير آهي. اهو دنيا جي سيني قومن جو خلقيندڙ ۽ پالڻهار آهي. انهيءَ تصور مان هڪ اهڙي تهذيب وجود ۾ اچي ٿي، جيڪا انساني اتحاد جو بنياد بڻجي ٿي. اهو ئي خدا علم جو سرچشمو به آهي. دنيا ۾ امن، ترقي ۽ خوشي کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ ضروري آهي ته قومن جي وچ ۾ سياسي اتحاد قائم هجي ۽ اهو سياسي اتحاد اخلاقي اتحاد تي دارومدار رکي ٿو. پهرين وحيءَ ۾ اهو ٻڌايو ويو ته سڄي دنيا ۾ سياسي ۽ ثقافتي اتحاد رڳو هِن ئي تصور تي قائم ٿي سگهي ٿو ته، سيني انسانن جو ۽ سيني قومن جو آقا اهو ئي هڪ خدا آهي جيڪو هر شيءِ جو خلقيندڙ آهي. قرآن ٻڌايو ته مخلوق هجڻ جي حيثيت ۾ سڀئي انسان هڪجهڙا آهن ۽ ڪا به قوم ٻي قوم کان مٿاهين نه آهي. خدا جي انهي تصور کي محدود ڪرڻ جي ڪوشش، انسان جي آزاديءَ کي متاثر ڇڏي ٿي. اها ظلم، خواري ۽ بزدليءَ جي علمبردار آهي. ڪائنات جي خالق جي وحدت ئي انساني وحدت ۽ انساني عظمت رکڻ واري آهي. انهيءَ تصور تي صحيح عمل سان ئي نفرت ۽ ظلم مِٽجي وڃي ٿو ۽ محبت ۽ عدل پيدا ٿئي ٿو. اهو ئي تصور ثقافتي وحدت جو بنياد آهي ۽ اهو ئي خدائي قانون ۽ حق وارو دين آهي.

خدا جي انهيءَ تصور کي رسول الله ﷺ جن مختلف منزلن ۽ ڏاڪن جي ذريعي دنيا تائين پهچايو ۽ اِن ئي تصور تي مديني ۾ رياست قائم ڪئي. اِن ئي تصور جي روشنيءَ ۾ ميثاق مدينه به ترتيب ڏنو ويو جنهن ۾ يهودين ۽ مشرڪ قبيلن تي ٻڌل هڪ اتحاد قائم ڪيو ويو، جنهن کي ”امت واحده“ جي لفظن ۾ بيان ڪيو ويو هو. افسوس جو يهودين جي غداريءَ جي ڪري اهو تصور اڳتي وڌي نه سگهيو. ان کان پوءِ اڳتي هلي خلافت راشده جي جاءِ تي بادشاهت جا بنياد قائم ڪيا ويا.

اسان جي دؤر ۾ وحدت انساني جي قيام لاءِ ”ميثاق مدينه“ هڪ روشن نموني جي حيثيت رکي ٿو پر مسلمان عالمن جي تنگ نظريءَ جي ڪري انهيءَ تي عمل نه ٿي سگهيو.

خدا کي مڃڻ جو مقصد:

خدا کي مڃڻ جو رڳو اهو مطلب نه آهي ته هر وقت الله جو ورد ڪيو وڃي يا ٻين معبودن کي مڃڻ وارن تي تشدد شروع ڪيو وڃي. ان جو مطلب اهو آهي ته جڏهن هيءَ ڳالهه سمجهه ۾ اچي وڃي ته سيني قومن جو خلقيندڙ هڪ آهي، انهيءَ جي تعليم به هڪ آهي ته انهيءَ هڪڙي خدا يا الٰہ جو ئي حڪم مڃڻ گهرجي. انسان ذات سان محبت ڪرڻ خدا کي خوش ڪرڻ جو ذريعو آهي. ٻين سان نفرت نه ڪرڻ گهرجي، پوءِ ڀلي ان جو بنياد مذهبي ۽ قومي اختلاف ئي ڇونه هجي. خدا جي مرضي ۽ حڪم جي نافرماني ڪندي، ٻين کي نقصان ڏئي پنهنجو فائدو حاصل ڪرڻ، جيئن مزدور جو استحصال ڪري دولت حاصل ڪرڻ، ڪنهن به صورت ۾ جائز نه آهي.

الله تعاليٰ نتو گهري ته انسان ان جي نالي تي هڪ ٻئي کي قتل ڪن ۽ قرمار ڪن. هوش حواس ۽ عمل جا دروازا انهيءَ لاءِ انسانن تي کوليا ويا آهن ته جيئن سمجهه سرت جو استعمال ڪري، اخلاقي ۽ سماجي ترقي ماڻجن... پر انسان خدا جي مرضي جي خلاف پنهنجو پاڻ کي متضاد معاشي طبقن ۾ ورهائي ڇڏيو. هڪ ننڍڙي ٽولي خدا جي طرفان انسانن جي فائدي جي لاءِ پيدا ڪيل وسيلن تي قبضو ڪري گهٽائيءَ کي محروم ڪري ڇڏيو ۽ انهن محروم فردن جي محنت جي استحصال سان دولت گڏ ڪرڻ شروع ڪئي. اهڙي طرح معاشرو ٻنهي گروهن جي گڏيل مفادن جي ڇڪتاڻ ۾ پريشانيءَ جو شڪار ٿي ويو ۽ اها حالت ان وقت تائين قائم رهندي، جيستائين پيداواري وسيلن تي عوام جو قبضو نٿو ٿي وڃي.

متضاد مفاد رکڻ وارن انهن طبقن جي پاڻ ۾ ڇڪتاڻ جي ڪري فرد هڪ منو تي خدا ڏانهن به متوجهه نٿو ٿي سگهي ۽ اهڙي طرح هو اُن قرب الاهي کان محروم رهجيو وڃي جيڪو ان جي زندگيءَ جو مقصد آهي. ائين معاشري جي گهٽائي، پيداواري وسلين کان محروميءَ جي ڪري، غربت ۽ جهالت ۾ قاتل رهي ٿي ۽ تهذيب جي برڪتن کان پڻ محروم رهجيو وڃي.

مذهبي پيشوائن، پيداواري وسلين تي قابض طبقي جي مفاد ڪي، مذهبي نقطه نظر سان تحفظ ڏنو ۽ عوام کي عبادت ۽ رسمن جي ادائگيءَ سان مطمئن ڪري ڇڏيو. اهو ئي سبب آهي جو اڄ دنيا جا سيئي مذهب محنت جي استحصال کي جائز سڏي رهيا آهن ۽ غربت ۽ حڪومت کي خدائي تقدير تصور ڪن ٿا. تنهن ڪري خدا کي مڃڻ جو مقصد ئي اهو آهي ته پيداواري وسيلن کي ٿورڙن فردن جي قبضي مان ڪڍي، عام مزدور طبقي جي ملڪيت ۾ ڏنو وڃي ته جيئن هر ماڻهو پنهنجي جسماني ۽ مادي ضرورتن جي پورائي سان مطمئن ٿي، عبادت الاهي ڏانهن متوجه ٿي سگهي. اهڙي طرح هو پنهنجي علم ۽ عمل سان پنهنجي مالڪ الله سان ويجهو ٿيندو وڃي، جيڪو ان جي تخليق جو اصل مقصد آهي.

علم ڇا آهي؟

پهرين وحيءَ وجود ۽ علم جي باري ۾، جيڪي علم بنسبت فلسفي جا بنيادي مسئلا آهن، پنهنجو نقطه نظر پيش ڪيو آهي. وجود به الله تعاليٰ جو آهي ۽ علم جو سرچشمو به الله تعاليٰ جي ذات آهي. وحي الاهي رڳو اهو نه ڇيو ته خدا تعاليٰ انسان کي علم ڏنو آهي پر ان کي علّم بالقلم چيو آهي.

اسلام جي ظاهر ٿيڻ وقت يوناني عقليت هر طرف ڇانيل هئي. ارسطو جيتوڻيڪ منطق جي ٻنهي قسمن يعني داخلي منطق (Inductive Logic) ۽ استخراجي منطق (Deductive Logic) جو ذڪر ڪيو آهي پر معاشرتي حالتن جي ڪري داخلي منطق وڌي ويجهي نه سگهيو، ان جي بدران استخراجي منطق سوچڻ جو اوزار بڻجي ويو.

ٻنهي ۾ فرق اهو آهي ته استخراجي منطق گهٽائي کان هيڪڙائي ڏانهن اچي ٿو، جڏهن ته داخلي منطق هيڪڙائيءَ جي مطالعي سان گهٽائي کي ترتيب ڏئي ٿو: مثال طور جيڪڏهن چيو وڃي ته انسان فاني آهي، ته استخراجي منطق انهيءَ مان اهو نتيجو ڪڍي ٿو ته جيئن ته سمورا انسان فاني آهن انهيءَ ڪري زيد به فاني آهي جو اهو ”هڪ“ انسان آهي. پر داخلي سوچ جو ذريعو زمين جي هر خطي جي هر انسان جو مطالعو ڪري ٿو ۽ انهيءَ جي تفصيلي مطالعي مان اهو نتيجو ڪڍي ٿو ته سمورا انسان فاني آهن. ارسطو جي زماني ۾ پيغام رساني ۽ لڏپلاڻ جا وسيلا به ترقي يافته نه هئا، انهيءَ ڪري هيڪڙائي وارو مطالعو تمام ڏکيو هو، جنهن ڪري

داخلي منطق وڏيو ويجهيو. جنهن ۾ هيڪڙائيءَ جي تفصيلي مطالعي جي ضرورت نہ هئي.

ڇاڪاڻ پنهي منطقن جي باري ۾ سترهين صديءَ جي محقق فرانس بيڪن چيو آهي تہ استخراجي منطق جو مثال هڪ ڪوريئڙي وانگر آهي، جيڪو هڪڙي ڪنڊ ۾ ويهي پنهنجي اندران پڪَ ڪڍي پنهنجي شڪار ڪي ڦاسائڻ جي لاءِ ڄارو اڻيندو رهندو آهي. اهڙيءَ طَرح استخراجي محقق بہ پنهنجي ڪمري ۾ ويهي گهڻائيءَ مان هيڪڙائي نتيجو ڪڍندو رهندو آهي. جڏهن تہ داخلي محقق جو مثال ماکيءَ جي مک وانگر آهي جيڪا سوين گلن ۽ ميون مان رس چوسي پنهنجي ماناري ۾ ماکي ٺاهي ٿي. داخلي محقق ڪنهن وڏي واقعي (General Proposition) مان نتيجو ڪڍڻ جي لاءِ تفصيلي مطالعو ڪندو آهي، جنهن ۾ ان کي ڪيترين ئي جاين جو سفر بہ ڪرڻو پوندو آهي. تحيق جي داخلي طريقي کي تحقيق جو سائنسي طريقو سڏيو وڃي ٿو.

علم بالقلم جو مطلب تحقيق جو داخلي طريقو آهي، ڇو تہ قلم تفصيلي تحقيق جي نتيجن کي لکي ٿو، جنهن مان ڪو نتيجو نڪري ٿو. قلم بنا حاصل ٿيڻ وارو علم تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل نہ هوندو آهي، جڏهن تہ قلم جي ذريعي حاصل ٿيندڙ علم تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل هوندو آهي. پهرين وحي علم بالقلم چئي ڪري سائنسي علم جو ڏس ڏنو آهي، يعني غير سائنسي يا غير داخلي علم کي پيش نہ ڪيو آهي. اصل ۾ تحقيق جو داخلي طريقو وڏي يا ننڍي نتيجي جي معروضي يا مادي حقيقت سان مطابقت نٿو رکي. مثال طور جيڪڏهن چيو وڃي تہ وڻ دسترخوان هوندا آهن (وڏو نتيجو) هي بہ وڻ آهي: (ننڍو نتيجو) انهيءَ ڪري هي بہ دسترخوان آهي. (نتيجو) جيستائين وڏي نتيجي ۽ ننڍي نتيجي جو تعلق آهي، نتيجو صحيح آهي پر وڏو نتيجو معروضي حقيقت جي مطابق نہ آهي، وڻ دسترخوان نہ هوندا آهن، انهيءَ ڪري نتيجو معروضي حقيقت مطابق نہ آهي.

انهيءَ جي مقابلي ۾ تحقيق جي داخلي يا سائنسي طريقي موجب جيڪڏهن وڏو نتيجو معروضي حقيقت سان هڪجهڙائي نٿو رکي تہ سائنسي طريقو نتيجي کي قبول نہ ڪندو آهي ۽ ان کي غلط سڏيندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اولهہ واري تحقيق جي سائنسي طريقي جي استعمال سان، صحيح علم کي اخذ ڪيو آهي جنهن جي ڪري يورپ تمام گهڻي ترقي ڪري ويو آهي. ڇو تہ سائنسي طريقي سان حاصل ڪيل علم

فرضي ڳالهين تي ٻڌل نہ هوندو آهي، پر پڪين حقيقتن تي ٻڌل هوندو آهي ۽ تجربي ۽ مشاهدي سان اُن جي سچائيءَ کي پرکي سگهجي ٿو.

پر افسوس هيءُ آهي تہ اسان جي عالمن ۽ مفسرن علم بالقلم جي حقيقت کي سمجهڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي آهي، جنهن جو نتيجو هيءُ نڪتو آهي جو مسلم معاشرو اڄ ڏيڍ هزار سال گذري وڃڻ کان پوءِ بہ پوئتي پيل ۽ غير ترقي يافتہ آهي. مسلم ملڪن جي يونيورسٽين ۾ جيڪي علم پڙهايا وڃن ٿا اهي سڀئي علم اولهہ جي محققن جا تحقيق ڪيل آهن. پهرين وحيءَ جي انهيءَ علمي حقيقت جي نشاندهي جي باوجود، مسلم عالم ۽ محقق عام طور استخراجي عقليت جي ڏيڻ ۾ قائل رهيا. ايتري تائين جو اڄ بہ ديني مدرسن ۾ استخراجي عقليت کان ئي ڪم ورتو پيو وڃي ۽ ان جي لاءِ دليل اهو پيو ڏنو وڃي تہ خدا جي هستي ۽ طبعيات کان هٽي ڪري ٻيا عقيدا، تجربن ۽ مشاهدن سان معلوم نٿا ڪري سگهجن. جڏهن تہ اها ڳالهہ بلڪل ئي غلط آهي. قرآن ڪريم وري وري فطرت جي مطالعي جي تاڪيد ڪئي آهي. جيتوڻيڪ امام غزالي ۽ ڪانٽ ٻڌايو آهي تہ طبعيات کان هٽي ڪري، حقيقتن کي ڄاڻڻ جي لاءِ عقل ڪم نٿو ڏئي سگهي پر غزالي ۽ ڪانٽ پاڻ بہ وجدان جي واڌويجهہ جي ذريعي، طبعيات کان پوءِ وارين حقيقتن جو مشاهدو ڪرڻ جي امڪان جو اظهار ڪيو آهي. دنيا جي هر مذهب جي صوفين سڳورن انهن حقيقتن جو مشاهدو ڪري ثابت ڪيو آهي تہ اهي حقيقتون ڪنهن فرضي ڳالهہ تي ٻڌل نہ، پر صحيح معنيٰ ۾ حقيقتون آهن. تنهن ڪري علم بالقلم تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل هوندو آهي، پوءِ ڀلي اهو عقل جي ذريعي حاصل ٿئي يا وجدان جي ذريعي حاصل ٿئي. وري جيڪڏهن مشاهدن تي غور ڪيو وڃي تہ انهن مشاهدن جي هڪجهڙائي انهيءَ ڳالهہ جو دليل بڻجي وڃي ٿي تہ طبعيات کان پوءِ واريون حقيقتون فرضي ڳالهيون نہ آهن پر ڪي حقيقتون آهن جيڪي زندگيءَ تي پنهنجو اثر ڇڏينديون آهن.

برگسان وقت (Time) جون بہ شڪليون ٻڌايون آهن. انهن مان هڪ زمان متسلسل (Serial Time) ۽ ٻيو زمان خالص (Duration) آهي، جنهن جي ذريعي حواس ۽ عقل جو واسطو زمان متسلسل سان رهندو آهي، جيڪو رات ۽ ڏينهن ۾ ورهائبو آهي. زمان خالص جو تعلق وجدانِ سان هوندو آهي. زمان متسلسل شيءِ (Thing) کي ان جي جزن ۾ ڏسندو آهي. اُن جي پهچ سڀ (Whole) تائين ناهي

هوندي. جڏهن تہ زمان خالص حقيقت کي سڀ جي حيثيت سان ڏسندو آهي. تنهن ڪري ڪانٽ ۽ غزالي جو هيءُ موقف صحيح آهي تہ عقل ۽ حواس حقيقت تائين پهچ حاصل نٿا ڪري سگهن، ڇو تہ انهيءَ جي لاءِ وجدان جي ضرورت آهي. وحي الاهي وجدان سان تعلق رکي ٿي پر هيءَ حقيقت ياد رکڻ گهرجي تہ وجدان جو تعلق بہ تجربي ۽ مشاهدي سان آهي. اهو غير عقلي نہ آهي جيتوڻيڪ ظاهر ۾ عقل کان متاهون آهي.

جيئن تہ هن کان پهريان بيان ٿي چڪو آهي تہ انقلاب جي جزن مان سڀ کان پهريون جز نظريو هوندو. انهيءَ نظريي ۾ انقلاب جو فلسفو ۽ نصب العين جو تفصيل هوندو آهي. نظريي تي سهمت ٿيڻ وارن فردن جي جماعت يا پارٽي جوڙي ويندي آهي جيڪا سياسي جاکوڙ سان انقلاب آڻڻ جي ڪوشش ڪندي آهي.

غار حرا ۾ نازل ٿيڻ وارين پنجن آيتن ۾ اسلامي انقلاب جو مکمل نظريو ۽ نصب العين ڏنو ويو هو. جيئن تہ ايران ۽ روم جي پاڻ ۾ جنگين جي ڪري واپاري رستا بند ٿي ويا هئا. قريش جي سردارن جي معاش جو ذريعو رڳو حج جو ميلو ۽ واپاري قافلا هئا. انهيءَ ڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن سوچيو تہ جيڪڏهن هن وقت کين بت پرستي کي ڇڏي ڏيڻ جي صلاح ڏني وئي تہ اهي سمجهندا تہ انهن جي روزيءَ جو آخري سهارو بہ ختم ڪيو پيو وڃي، تنهن ڪري فيصلو اهو ڪيو ويو تہ ڪجهہ عرصي تائين چپ چپات ۾ ڪم ڪيو وڃي ۽ جيڪي بہ ماڻهو انقلاب جا پانهن ٻيلي هئا، انهن تي ٻڌل هڪ جماعت جوڙي وڃي. ان کان پوءِ حالتون بدلجندي ئي عليٰ الاعلان جاکوڙ شروع ڪئي وڃي.

ڪوهہ صفا جي ڪڇ ۾ ابو الارقمؓ (اسدي) جي گهر ۾ نبي ڪريمﷺ جن نويڪلائي اختيار ڪئي ۽ هتان کان ئي ڳجهي دعوت پکيڙي پئي وئي. حضرت ابو بکرؓ جي ڪوششن سان ڪجهہ آزاد ۽ غلام ماڻهن انهيءَ دعوت کي قبولي ورتو. شروع ۾ مؤمن يا مسلم جي بدران سچار جو لفظ استعمال ٿيندو هو. دعوت هيءَ هوندي هئي:

(1) گهڻن ئي پالڻهارن جي جاءِ تي رڳو هڪڙي ئي پالڻهار جي پوڄا ڪئي وڃي ۽ ارباب من دون الله جي ٻانهپ ۽ غلاميءَ جي خلاف بغاوت ڪئي وڃي. مقصد هيءُ هو تہ الله جي جوڙيل نظام حيات جي مقابلي ۾ اهي مشرڪ آهن جن زندگيءَ جو نظام پنهنجي مرضي موجب ٺاهي ورتو هو. خدا جي نظام

۾ رزق حاصل ڪرڻ جا ذريعا سيني لاءِ ڪليل ۽ عام هئا. هر ماڻهو پنهنجي جسماني ۽ ذهني قابليت موجب انهن مان فائدو ماڻي سگهي پيو. انساني معاشري ۾ متضاد معاشي مفاد رکڻ وارا طبقا ڪونہ هئا. يعني آقا ۽ مالڪ جو وجود نہ هو پر انهن ”ارباب من دون الله“ معاشري ڪي آقا ۽ غلام ۾ ورهائي ڇڏيو هو. انهيءَ ورڇ مطابق گهڻائي غلامن تي ٻڌل هئي جڏهن تہ آقائن جو تعداد تمام ٿورو هو. جيئن تہ انهن آقائن جو رزق، علم ۽ تهذيب جو وسيلن تي قبضو هو، اِن ڪري انسانن جي گهڻائي غربت، جهالت، غلامي، مسڪيني ۽ ڪسمپرسي جي حالت ۾ جڪڙيل هئي.

”ارباب من دون الله“ اهي مالڪ هئا، جن ڪي مذهبي پيشوائن، بتن ۽ انهن تي قائم ڪيل مذهبي اڳواٽيءَ واري نظام ڪي سردارن تائين محدود ڪري ڇڏيو هو تہ جيئن آقائن جا مفاد محفوظ رهن. ان ڪان پوءِ معاشري جي ارتقا سان گڏوگڏ اهي آقا، جاگيردار، صنعتڪار ۽ ڪارخانن جي مالڪن واري حيثيت اختيار ڪري ويا ۽ غلام، زرعي غلام ۽ پگهاردار غلام جي شڪل اختيار ڪري ورتي.

”ارباب من دون الله“ جي خلاف بغاوت اصل ۾ معاشي طبقاتي نظام ۽ بتن جي حمايت ۽ حفاظت ڪرڻ واري مذهبي اڳواٽي واري نظام جي خلاف بغاوت هئي، جنهن اڄ بت پرستيءَ جي خاتمي ڪان پوءِ هاڻي مذهبي پيشوائيت جي شڪل اختيار ڪري ورتي آهي. گڏوگڏ اهو بہ تہ اڄ جا ”ارباب من دون الله“ جن جي قبضي ۾ رزق جا وسيلا، جهڙوڪ زمين، ڪارخانا، ڪوئلو ۽ ٻيون معدني ڪاڻيون، پيٽرول ۽ گيس جا ذخيرا، ٻيلا ۽ دريا وغيره آهن، سي انهيءَ جاگيردار، صنعتي سرمائيدار، وڏن واپارين جيڪي اسٽاڪ ايڪسچينج جي وڏي جوئاخاني سان تعلق رکن ٿا، شاهوڪار نظام رکندڙ بينڪرن ۽ سمگلرن وغيره جي نالن سان بہ سڏيا وڃن ٿا. اڄ بہ انسانن جي اڪثريت هارين ۽ مزدورن تي مشتمل آهي، انهن سان گڏ وڏو تعداد پوئتي پيل ۽ نادار انسانن جو آهي.

معاشي طبقن تي ٻڌل هن نظام انسانن جي وچ ۾ هڪجهڙائيءَ کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ نظام خود غرضي، حسد ۽ نفرت کي هٿي ڏني، جنهن جي نتيجي خوف، ڳٽتي ۽ بک جو هر طرف راڄ آهي. نيڪي ۽

شرافت جا جذبا ڏبجي ويا آهن.

(2) جيڪي ماڻهو انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري وٺن ته رڳو رب الخالق المعلم جي پوڄا ڪئي وڃي، انهن کي گهرجي ته ٻين کي به شرڪ ۽ ڪفر جي اونداهيءَ مان ڪڍن ته جيئن انساني هڪجهڙائي قائم ٿي سگهي ۽ طبقاتي معاشرو توحيدي معاشري ۾ بدلجي وڃي. پيداواري وسيلا ٿورڙن ماڻهن جي قبضي مان نڪري مزدورن ۽ عوام جي ملڪيت ۾ اچي وڃن ۽ ائين ڪيني، نفرت ۽ خودغرضي جي جاءِ محبت، نيڪي ۽ شرافت والاري وٺي. اهڙي قسم جي تبديلي ئي بک، خوف ۽ جهالت کي ختم ڪندي.

(3) هن دعوت کي عام ڪندڙن جي جماعت جا امام نبي ڪريم ﷺ جن پاڻ هئا، جيڪي رب الخالق والمعلم جا موڪليل پيغمبر هئا. اهو رحماني پيغام انسانيت کي اونداهي ۽ ڪفر مان ڪڍي سوجهري ۽ ايمان ڏانهن، اڻڄاڻائيءَ مان ڪڍي علم ڏانهن ۽ اڻ ڳڻين آقائن جي غلامي ۽ ذلت مان ڪڍي رڳو هڪ آقا (الله) جي غلامي جي شرف ڏانهن وٺي وڃي ٿو. اها ئي ڳالهه اسان جي دؤر ۾ جاگيردارن ۽ صنعتي سرمائيدارن جي غلاميءَ مان ڇوٽڪارو ماڻڻ آهي. اسلام جي شروعاتي دؤر ۾ مڪي جا پيداواري وسيلا واپار تي مشتمل هئا. مڪي ۽ مديني ۾ زمين پيداواري وسيلو نه هئي. ان جي باوجود به نبي ڪريم ﷺ جن زمين جي باري ۾ اهو فيصلو ڏنو ته پوکي ڪرڻ جي بدران جيڪڏهن زمين کي هاريپي تي ڏنو وڃي ته اهو معاملو ربوا (وياج) جو آهي، تنهن ڪري ڪڙمت کي ناجائز سڏيو ويو ۽ ٻڌايو ويو ته زمين جو مالڪ اهو آهي جيڪو ان کي پاڻ کيڙي ٿو... پر بادشاهي نظام جي دٻاءَ ۾ اچي، جنهن ۾ غلامن جي ادارن کي مستقل بڻايو ويو هو، جڏهن ته قرآن فديي يا احسان سان غلام کي آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، امام ابو يوسفؒ ڪڙمت جي اجازت ڏئي ڇڏي، جنهن سان مسلمانن ۾ جاگيرداري نظام قائم ٿي ويو. اصل ۾ انهيءَ جي شروعات دمشق جي خلافت کان ئي ٿي وئي هئي پر انهيءَ جي تڪميل عباسي خلافت ۾ ٿي.

نبي ڪريم ﷺ جن ڪڙمت کي وياج تي مبني ڪاروبار سڏيو هو جنهن جو نتيجو اهو ٿيو ته حضرت عمرؓ جي زماني ۾ جڏهن عراق، شام ۽ مصر وغيره جي زمينن جي ورهاست جو مسئلو اڳيان آيو ته حضرت عمرؓ انهيءَ ورهاست مان

مطمئن نہ ٿيو، ايتري تائين جو کين قرآن حڪيم مان ڄاڻ ملي تہ اِنهن زمينن ۾ انهن جو بہ حصو آهي، جيڪي هن کان پوءِ اچڻ وارا آهن. تنهن ڪري سيئي زمينون گڏيل ملڪيت ۾ ورتيون ويون ۽ خلافت راشده تائين مسلم معاشرو جاگيرداري جي لعنت کان محفوظ رهيو.

جن ماڻهن حضرت رسول الله ﷺ جي دعوت تي ڪن ڏنو ۽ ڳجهي پارٽيءَ جا ميمبر بڻجي ويا، انهن جا نالا هيٺ ڏنا ويا آهن. انهن اصحابن جي باري ۾ تفصيل سيرت جي عام ڪتابن ۾ ملي ويندو. انهن ۾ ڪيترا تہ اهڙا ماڻهو بہ آهن، جن تي لڱ ڪانداريندڙ ظلم ڪيا ويا:

1. حضرت خديجة الڪبريٰؓ، نبي ڪريمؐ جي شريڪ حيات.
2. حضرت زيدؓ بن حارث، نبي ڪريم ﷺ جو آزاد ڪيل غلام.
3. حضرت عليؓ بن ابي طالب، نبي ڪريمؐ جو سؤٽ.
4. حضرت ابوبڪرؓ بن قحافہ، نبي ڪريمؐ جو ننڍپڻ جو سنگتي ۽ ساٿي.
5. حضرت عثمان بن عفان (4 محرم 24 ھ ۾ حضرت عمرؓ کان پوءِ خليفا چونڊيا ويا ۽ 8 ذي الحج 35 ھ ۾ شهيد ڪيا ويا).
6. حضرت زبير بن العوام (اسدي) رسول الله ﷺ جي پڦيءَ جو پُٽ. هن سخت سور سٺا. 36 ھ ۾ سجدي جي حالت ۾ شهيد ڪيو ويو.
7. عبدالعزيٰ بن عوف (زهري) اسلام کان پوءِ ان جو نالو عبدالرحمان رکيو ويو. حضرت عمرؓ جي خلافت کان پوءِ ڪنڌائتو ٿي ويهي رهيو.
8. طلحہ بن عبيد اللهؓ (تميمي) حضرت ابوبڪرؓ جو مائٽ هو. احد جي جنگ ۾ رسول الله ﷺ کي بچائيندي سندس آڱريون ڪٽجي ويون. حضرت عليؓ جي زماني ۾ خلافت جو اميدوار هو پر حضرت زبيرؓ جي الڳ ٿي وڃڻ سان هي بہ پاسي تي ٿي ويو. شهيد ڪيو ويو.
9. ابو عبيده عامر بن الجراحؓ (فهري). نجران وارن جي لاءِ معلم ٿي ڪري ويو. شام جي فوجن جو سالار بڻيو. بيت المقدس کي صلح سان فتح ڪيو. 8 ھ ۾ وفات ڪيائين.
10. سعد بن ابي وقاصؓ (زهدي) فاتح ايران.
11. عمير بن ابي وقاصؓ، مائٽيءَ ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جو مامو هو. ڪوفي کي آباد ڪيائين ۽ 55 ھ ۾ مديني کان ٻاهر ڪنڌائتو رهندي وفات

ڪيائين.

12. ابو سلمہ عبد الله بن عبدالاسدؓ. رسول الله ﷺ جو پڦات ۽ رضاعي ڀاءُ هو. جنگ احد ۾ زخمي ٿيو ۽ 4 هہ ۾ وفات ڪيائين.

13. ام سلمہؓ. ام المؤمنين هئي. پاڻ سڳورن ﷺ سان نڪاح ۾ اچڻ کان اڳ ابوسلمہ جي زال هئي.

14. عثمان بن مظعونؓ.

15. سائبؓ ۽ ان جا ٻہ ڀائر

16. قدامہؓ.

17. عبد اللهؓ. سؤٽ هو.

18. معمر بن الحارثؓ 2هہ ۾ وفات ڪيائين. هو تهجد گذار ۽ روزا رکندڙ هو.

19. عامر بن فهيره (ازدي) حضرت ابوبڪرؓ ان کي خريد ڪيو ۽ آزاد ڪيو هو. غار ثور وارن ڏينهن ۾ اهو ئي ٻڪريون چاريندي هجرت جي موقعي تي کير پياريندو هو. 4 هہ ۾ جڏهن ستر (70) قاري شهيد ٿيا تہ هيءُ بہ انهن ۾ شامل هو.

20. ابو حذيفہؓ بن عتبہ شروع ۾ اسلام جو سخت مخالف هو پر ايمان آندائين. 54 سالن جي عمر ۾ مسيلمہ ڪذاب سان وڙهندي شهيد ٿيو.

21. رقمؓ بن ابي ارقم (اسدي) پيءُ جو نالو ابو ارقم هو. صفا جبل جي هيٺان سندس گهر هو. اتي ئي رسول الله ﷺ جن پناهہ ورتي هئي. 83 سالن جي عمر ۾ وفات ٿيس. 140هہ ۾ خليفي منصور عباسي سندس يادگار گهر کي خريد ڪري ورتو هو.

22. غلامن ۽ عورتن جي طرفان تصديق. وقفي وقفي سان ٿورڙا غلام ۽ عورتون بہ انهيءَ انقلابي برادريءَ ۾ شامل ٿيند رهيا. غلامن مان:

(أ) عمار بن ياسرؓ 20 هجريءَ ۾ ڪوفي جو والي بڻيو. هن پنهنجي پر اثر تقريرن سان تقريباً ڏهہ هزار ڪوفين کي حضرت عليؓ جو حامي بڻائي ورتو. 90 سالن جي عمر ۾ جنگ جمل ۾ شهيد ٿيو.

(ب) صهيبؓ بن سنان (رومي) موصل جو رهاڪو هو. حضرت عمرؓ جي شهادت کان پوءِ خلافت جي فيصلي تائين خليفو رهيو. 38هہ ۾ مديني ۾ 72 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون.

(ت) بلال حبشيؓ، اميہ بن خلف جو غلام هو جيڪو مٿس لڳ ڪاندارينڌڙ انداز سان ظلم ڪندو هو. حضرت ابوبڪرؓ ڪيس خريد ڪري آزاد ڪري ڇڏيو هو.

(ث) ان ڪان سواءِ ڪيترائي غلام هن انقلابي هلچل ۾ شامل ٿي ويا ۽ تڪليفون برداشت ڪرڻ ڪان پوءِ بہ حق تي قائم رهيا. اسلامي دؤر ۾ انهن کي عزت ۽ مرتبو مليو.

(ج) اسماء بنت عميس، حضرت جعفر بن ابي طالب سان گڏ حبش ڏانهن هجرت ڪئي. هن، ڪيترن ئي سالن تائين جلاوطني برداشت ڪئي. 7 هجريءَ ۾ رنڙ ٿي وئي ۽ حضرت ابوبڪرؓ جي نڪاح ۾ آئي.

(ح) ام الفضلؓ زوجہ عباسؓ، عورتن مان حضرت خديجہؓ ڪان جلد پوءِ مسلمان ٿي وئي هئي. ياد رهي تہ هيءَ ۽ ٻيون عورتون پنهنجن مڙسن ڪان پهريان ئي انهيءَ جماعت ۾ شامل ٿي ويون هيون ۽ پنهنجي خلاف هر قسم جي خانداني مخالفت کي برداشت ڪيائون.

(خ) اسماء بنت حضرت ابوبڪرؓ جو ايمان آڻڻ وارن ۾ ارڙهون نمبر آهي. هي انهيءَ عبدالله بن زبير جي ماءُ آهي، جنهن يزيد جي خلافت جو انڪار ڪيو ۽ شهيد ڪيو ويو.

(د) رسول الله ﷺ جون بہ نياٽيون بي بي رقيہؓ ۽ بي بي ام ڪلثومؓ بہ انهيءَ ٽولي ۾ شامل هيون جيڪي اسلام آڻڻ ڪان پوءِ سخت تڪليفن ۾ مبتلا ٿيون.

(ذ) عائشہؓ بنت ابي بڪرؓ پاڻ پيدائشي مسلمان هئي. پاڻ نبي ڪريم ﷺ جي سڀ ڪان ننڍي عمر واري گهرواري هئي. جنگين ۾ زخمين کي پاڻي پيارينديءَ ۽ انهن جي ملم پٽي ڪندي هئي. 11 هہ ۾ نبي ڪريم ﷺ جن سندن ڪوٺيءَ ۾ ئي دفن ٿيا. بيواهيءَ جا 48 سال گذارڻ ڪان پوءِ 62 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين. پاڻ وڏي فقيهہ هئي.

(ر) فاطمہؓ بنت خطاب، حضرت عمرؓ جي ڀيڻ هئي. هن حضرت عمرؓ ڪان پهريان اسلام قبوليو هو.

(ز) امينہؓ بنت خلف بہ شروعاتي مسلمانن مان هئي. پنهنجي پاءُ اميہ بن

خلف جي سخت مخالفت جي باوجود مسلمان ٿي وئي. پنهنجي مڙس خالد بن سعيد سان گڏ حبشہ ڏي هجرت ڪيائين.

هن فهرست تي هڪ نظر وجهڻ سان اها ڳالهه چٽي ٿي وڃي ٿي تہ اسلامي انقلاب هڪ عوامي انقلاب هو. اهو رعايت يافتہ طبقي جي مفادن جي حفاظت جي لاءِ نہ آيو هو. ڪڙمت ڪي ربوا (وياج) سڏڻ جو مطلب ئي اهو هو تہ انهيءَ دؤر ۾ جيئن تہ پيداواري ذريعو صرف زمين هئي، تنهن ڪي مزدور يعني عوام جي قبضي ۽ ملڪيت ۾ ڏنو وڃي تہ جيئن جاگيرداري نظام قائم نہ ٿي سگهي. رعايت يافتہ طبقي جا ڪجھ فرد، جيڪي انقلابي جاڪوڙ ۾ شامل هئا سي نيڪ دل ۽ انسان دوست هئا ۽ هيءُ ٿورڙو تعداد هر عوامي انقلاب ۾ شامل رهيو آهي. اهي ماڻهو اصل ۾ زمين جا مالڪ نہ هئا جيڪي محنت جي استحصال جو ذريعو بڻبا رهيا آهن، پر واپاري هئا. هن دؤر جي واپار ۾ محنت جي استحصال جو تمام ٿورڙو شبهو هو. اهو واپار قافلن جي صورت ۾ هوندو هو، جنهن ڪي حڪومت پنهنجي قبضي ۾ وٺي نٿي سگهي.

اسلامي انقلاب تي، رعايت يافتہ طبقي حضرت عثمانؓ جي خلافت جي آخري سالن ۾ قبضو ڪرڻ جي ڪوشش شروع ڪري ڏني هئي. سندن شهادت کان پوءِ جنگ جمل ۽ جنگ صفين ۾ انهيءَ طبقي خلافت تي قبضو ڪري ورتو ۽ انهيءَ کي مديني کان دمشق کڻي ويا، جتي انهيءَ عوامي انقلابي جمهوريت کي بادشاهت ۾ بدلائڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي وئي.

ڳجهي دعوت جو دؤر لڳ ڀڳ ٽي سال جاري رهيو. انهيءَ عرصي ۾ غلام، عورتون ۽ مرد سڀئي هن نئين ايرندڙ انقلابي تحريڪ ۾ شامل ٿي رهيا هئا. خوف، بک، جهالت ۽ نالي چڙهين مذهبي پيشوائن کان آزاديءَ جو پروگرام بڻجي چڪو هو ۽ الله تعاليٰ، جيڪو پالڻهار، خالق ۽ ڪريم هو، تنهن جي ٻانهپ جي ڳجهي تياري ٿي رهي هئي.

اُن دؤر ۾ وحي الاهي جي ذريعي جيڪي سورتون نازل ٿيون، انهن جو خطاب نہ تہ اميرن سان هو ۽ نہ عام ماڻهن سان. اهي رڳو رسول الله ﷺ جي دل کي ڏڍ ڏيڻ ۽ ڪين انقلاب جي ڏکين مرحلن مان گذارڻ جي لاءِ دل ٻڌائڻ خاطر هيون. اهي سورتون والضحيٰ، الم نشرح، الفلق، الفيل ۽ القدر وغيره هيون، جن جو مفهوم هيءُ هو تہ انقلاب جي مقصد ۽ حڪمت عمليءَ جي باري ۾ رسول الله ﷺ جي دل

کي ڪشادو ڪيو وڃي. پڪ سان سندن ڳالهه مڃانهين هوندي. ڏک ۽ سک جو اچڻ انساني زندگيءَ جو حصو آهي. ڪين يتيميءَ جي حالت ۾ پناهه ملي. انقلاب جو ڌڪ نه ملڻ تي ڪين ڌڪ ڏسيو ويو. مسڪينيءَ کان شاهوڪاري ملي. اهڙي طرح هر اچڻ وارو دؤر پهرين دؤر کان پلو ٽيندو ويندو. خدا جادوگرن ۽ حاسدن کان ڪين پنهنجي پناهه ۾ رکندو ۽ اهي هاٽين وارن وانگر تباهه ٿي ويندا. جادوگرن وغيره جو مقابلو انهيءَ سلامتيءَ واري تعليم سان ڪيو ويندو، جيڪو الروح آهي، يعني قرآن سان. ساڻن گڏ ملائڪ آهن جيڪي امن، سڪون ۽ سلامتي پيدا ڪندا آهن.

هن دؤر جون ڪي خاصيتون

(1) هن دؤر ۾ خدا جي لاءِ واحد جو لفظ استعمال نه ڪيو ويو، پر اڻ سڌي طرح توحيد الاهي جي تصور تي زور ڏنو ويو ته خلقيندڙ اڪيلو آهي. ٻيو ڪو به خالق نه آهي. وجود به انهيءَ جو آهي ۽ علم جو سرچشمو به اهو ئي آهي.

(2) خدا جي سيني صفتن ۾ صفت ”رب“ تي وڌيڪ زور ڏنو ويو، ڇو ته رب جي معنيٰ آقا آهي. انهيءَ دؤر ۾ غلامي عام هئي. روم، ايران، مصر وغيره وڏيون تهذيبون غلام بڻائيندڙ به هيون ۽ غلامن تي ٻڌل پڻ هيون. سندن مالڪ انتهائي ظالم ۽ مطلبي هئا. سندن مقابلي ۾ رب جو تصور وڏي ٻاجهه ۽ مهرباني وارو هو، جيڪو خالق به هو ۽ علم ڏيڻ وارو ۽ معلم به هو. جيتوڻيڪ ڪجهه مالڪ مهربان به هئا پر الله ڪرم ڪندڙ هو يعني ان جهڙي بي حساب مهرباني ڪرڻ وارو ٻيو ڪو به مدمقابل نه آهي. اِن ڪري انهيءَ (ڳجهي دعوت واري) دؤر ۾ انساني آقائن جي مقابلي ۾ الله تعاليٰ کي رب (آقا) سڏيو ويو آهي ته جيئن غلام پنهنجي دنياوي آقائن کان بغاوت ڪري. ظالم، خونخوار، خود غرض ۽ انسانيت کي علم ۽ تهذيب جي برڪتن کان محروم رکڻ وارا اُن هڪڙي آقا جي بندگيءَ ۾ اچي وڃن جيڪو خالق آهي، مهربان آهي، اجا به انتهائي مهربان آهي ۽ علم ڏيڻ وارو معلم پڻ آهي.

(3) هتي رڳو علم نه چيو ويو، پر علم بالقلم چيو ويو آهي. قلم تجربي توڙي مشاهدي ۽ انهن جي نتيجن کي محفوظ ڪرڻ جو ذريعو هو ته جيئن اچڻ وارا نسل انهن تجربن ۽ مشاهدن مان فائدو ماڻي علم کي وڌيڪ ترقي ڏين. انهيءَ ڪري علم مان مراد سائنس ۽ تاريخ بابت علم آهن. يورپ مسلمانن کان

استفادو ڪري تجربي ۽ مشاهدي تي ٻڌل علم يعني سائنس ڪي، جنهن ڪي استقرائي علم بہ چيو وڃي ٿو، تمام گهڻي ترقي ڏني. انسان زمين ۽ سمنڊن جو مطالعو ڪرڻ کان پوءِ فضا کي بہ فتح ڪري چنڊ تي پير رکيو. سائنس تحقيق جي داخلي طريقي جو ٻيو نالو آهي. استخراجي طريقو سائنسي مطالعي جي برخلاف، ان جو ضد آهي. اُن تي تفصيلي نوٽ پهريان گذري چڪو آهي.

(4) قرآن جي پهرين ئي وحيءَ اخلاقيات کي اقتصاديات سان وابستہ سڏيو آهي. جيڪڏهن معاشرو اهڙي اقتصاديات تي ٻڌل هوندو، جنهن ۾ محنت جو استحصال ڪيو ويندو هوندو ۽ معاشرو آقا ۽ غلام جي طبقن ۾ ورهائجي ويو هوندو، يعني هڪ طبقو جيڪو تمام ٿورڙي تعداد باوجود سمورن پيداواري وسيلن ۽ اقتدار تي قابض هجي ۽ ٻيو طبقو اهو جنهن ۾ مزدورن ۽ پوئتي پيل محروم انسانن جي تعداد جو نوي سيڪڙو هجي، تہ اهڙي اقتصادي ۽ معاشي نظام ۾ سيئي اوڳڻ جهڙوڪ خون خرابو، ويڙهہ جهيڙو، جنسي ڇڙواڳي، جوئا بازي، قرمار، شراب نوشي، عزت جي نيلامي، ڪمزورن جي مال تي ڌاڙي سان قبضو ڪرڻ وغيره شامل هوندا. اجا بہ ائين چئجي تہ اهو طبقاتي معاشي نظام ئي انهن بيمارين کي پيدا ڪندو آهي. انهيءَ جو اصل سبب پيداواري وسيلن تي قابض طبقي (آقا، جاگيردار ۽ صنعتڪار) جي مفادن ۽ انهن وسيلن کان محروم اڪثريت جيڪا پنهنجي محنت وڪڻي ڪري پيٽ پالڻ وارن (يعني غلام، زرعي غلام ۽ پگهاردار غلام) جي طبقي تي ٻڌل، جي وچ ۾ تيندڙ طبقاتي ڇڪتاڻ آهي.

جيڪڏهن پيداواري وسيلا عوام جي ملڪيت ۾ هجن تہ طبقاتي ڇڪتاڻ ختم ٿي ويندي ۽ معاشري ۾ امن، برابري، محبت، پاڻ ۾ تعاون، جنسي صحتمندي، ڪمزور جي مدد ڪرڻ وارا انسان پيدا ٿيندا. تنهن ڪري اخلاقي نظام جو چڱو يا خراب هئڻ معاشي نظام جي طبقاتي يا غيرطبقاتي هئڻ تي دارومدار رکي ٿو. قرآن انهيءَ نظريي تي چڱيءَ طرح روشني وڌي آهي ۽ عياش ۽ وڏائي ڪندڙن جي مقابلي ۾ ڪمزورن، عام انسانن ۽ گهٽائي وارن طبقن جي وضاحت ڪئي آهي ۽ مقصد هيءُ ٻڌايو آهي تہ عياشن جي طبقي کي ختم ڪري معاشري کي غيرطبقاتي معاشري ۾ بدلايو وڃي پر خلافت

جي دمشق ڏانهن منتقل ٿيڻ ۽ اسلام جي انقلابي اڳواٽي تي مراعات يافته طبقي جي قبضي، طبقاتي معاشري کي توحيدي يا غيرطبقاتي معاشري ۾ بدلائڻ جي تصور کي ئي ختم ڪري ڇڏيو ۽ بادشاهت جي اداري کي دائمي طرح مضبوط ڪري ڇڏيو. اهو ئي سبب آهي جو ڏيڍ هزار سالن کان مسلمان معاشرو طبقن ۾ ورهائبو آيو آهي، جنهن ڪري هر طرح جي بداخلاقي ۾ ڦاٿل آهي. جيستائين اهو طبقاتي نظام قائم رهندو، اها ڇڙواڳي ۽ بد اخلاقي به قائم رهندي.

(5) اسلام جادو جي اثرن کي مڃي ٿو پر جادوگر کي انسان دشمن سڏي ٿو ۽ کين پنهنجي جادوگري ختم ڪرڻ جي هدايت ڪري ٿو. هيءُ ڪاروبار نه رڳو انساني معاشري، پر مسلم معاشري ۾ اڄ تائين پنهنجا پير ڄمايون بيٺو آهي. قرآن ضد آهي جادو ۽ منتر وغيره جو. اها تعليم جيڪا حق هجي، هدايت ۽ نور هجي، جنهن جي پڙهڻ سان جبل به هلڻ لڳن، سو ڪلام پڪ سان الله تعاليٰ جي طرف کان هوندو. " وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ" (الرعد:31). ڪافر قرآن کي جادو چوندا هئا ۽ جادو ڪوڙ هوندو آهي "وَلَئِنْ قُلْتَ اِنَّكُمْ مَّبْعُوْثُوْنَ مِنْۢ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُوْلَنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ مُّبِيْنٌ" (هود:7)

(6) ملائڪَ يا ملائڪُ (جمع ۽ واحد) اُهي طبعي قوتون آهن جيڪي سموري ڪائنات ۾ ملن ٿا. يهودي ۽ عيسائي انهن کي جسم وارو سمجهندا هئا ۽ اهو ته اهي الله جون فرمانبردار روحاني قوتون يا فرشتا آهن. جهالت جي زماني ۾ عرب انهن کي ماديون سمجهندا هئا ۽ پنهنجي ديوين (لات، منات ۽ عزيٰ) کي ملائڪَ چوندا هئا. سندن خيال هو ته اهي الله جون ڌيئر آهن ۽ انهن جي ماءُ هڪ جنڙي آهي "فَاسْتَفْتِهِمْ اَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُوْنَ" (الصافات: 149) جڻ ته خدا ۽ جن جي مائٽي ڳنڍي، ٻنهي کي خوش ڪرڻ گهرندا هئا " وَجَعَلُوْا بَيْنَهٗ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا " (الصافات:158)

قرآن ڪيترائي دفعا سڪينه يعني دل جي اطمينان ۽ جنود الله يعني الله تعاليٰ جي عطا ڪيل همت جي نزول جو ذڪر ڪيو آهي. اهڙي طرح ملائڪن سان گڏ الروح يعني خدا جي قوت يا جبرئيل جو ذڪر آهي. انهيءَ ڪري الروح کي امر رب يا وحي چيو ويو آهي. اهڙي طرح "يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوْحِ مِنْ اَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَّشَآءُ

مِنۡ عِبَادِهٖۤ" (النحل:2)، "قُلِ الرُّوۡحُ مِنۡ اَمۡرِ رَبِّیۡ" (بني اسرائيل:58) ۽ "وَكَذٰلِكَ اَوۡحَيۡنَاۤ اِلَيۡكَ رُوۡحًا مِّنۡ اَمۡرِنَا" (الشوريٰ:52) بہ چيو ويو آهي. مطلب تہ قرآني اصطلاح ۾ ملڪ يا فرشتو اها خدائي قوت آهي، جيڪا انسان جي دل ۾ اطمينان، ڀروسو، همٿ ۽ استقامت پيدا ڪري ٿي. موجوده زماني جي اصطلاح ۾ انهيءَ کي ضمير يا وجدان چئي سگهجي ٿو يا استعاري طور هي خدائي آواز آهي، جيڪو هر انسان ٻڌي سگهي ٿو "فَاَلۡهَمَهَا فُجُوۡرَهَا وَتَقۡوٰىهَا" (والشمس:8)

هاڻي انهن سورتن جي مفهوم جي ٿورڙي وضاحت ڪجي ٿي. وڌيڪ وضاحتون توهان کي تفسيرن ۾ بہ ملي وينديون.

(1) غار حرا ۾ آيل پهرين وحي الاهي پنجن آيتن تي ٻڌل هئي، جنهن ۾ فلسفي جي ٻن بنيادي سوالن جو جواب ڏنو ويو هو: هڪ اهو تہ وجود ڇا آهي؟ ۽ ٻيو اهو تہ علم ڇا آهي؟

هستي ۽ معرفت يعني وجود ۽ علم جي هيئت جي ڳولا ۾ انسان فلسفي جا ڪيترا ئي فڪري مڪتب پيدا ڪري ورتا هئا. انهن مختلف مڪتبن انساني ذهن کي پريشاني ۾ وجهي ڇڏيو هو. پهرين وحيءَ حقيقت سان گڏوگڏ اهوبہ ٻڌائي ڇڏيو تہ وجود توڙي علم جو سرچشمو رب، الخالق ۽ المعلم جي ذات آهي. اُن خالق جي حڪمن جي فرمانبرداري طبقاتي معاشري کي، جيڪو سيني بداخلاقين جو بنياد آهي، توحيدي معاشري ۾ بدلائي ڇڏيندي ۽ اهڙيءَ طرح انسان بک، جهالت، خوف ۽ غلاميءَ جي لعنت کان ڇوٽڪارو ماڻيندو.

ڇاڪاڻ تہ پنجن آيتن جي نزول کان پوءِ، انهن ۾ ٻڌايل زندگيءَ جي فلسفي ۽ ڪائنات جي تصور ۽ نصب العين کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ، ڳجهو طريقو ينهنجايو ويو. انهيءَ عرصي ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي دل کي ڏاڍو ڪرڻ ۽ انقلاب جي ڳري بار کي کڻڻ جي لاءِ سندن دل کي ڪشادو ڪيو ويو.

(2) والضحيٰ: انهيءَ سلسلي ۾ ٻي سورة والضحيٰ نازل ٿي. پهرين وحي کان پوءِ وحيءَ جو سلسلو ڪجهہ عرصي جي لاءِ بند ٿي ويو هو.

نبي ڪريم ﷺ سمجهيو تہ شايد انقلابي جاڪوڙ ۾ خدائي هدايت جو سلسلو بند ٿي ويو آهي. اها سورة انهيءَ ئي فڪرمندي جو جواب آهي، تہ فطرت (الله) ۽ ان جون قوتون جڏهن انساني معاشري ۾ انقلابي هلچل شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪري وٺنديون آهن، تہ پوءِ انهيءَ هلچل کي ظالم طبقي هٿان تباهہ ۽ برباد

ٿيڻ لاءِ بي سهارو نہ ڇڏيو ويندو آهي. دنيا جي سماجي انقلابن ۾ بہ اهو ئي عالمگير قانون ڪم ڪندو رهيو آهي. رسول الله ﷺ کي تسلي ڏني وئي آهي تہ فطرت جا مظهر ۽ ان جو ڄاتل سڃاتل وهنوار انهيءَ ڳالھ جو دليل آهي تہ هيءُ انقلاب ضرور ڪامياب ٿيندو. اهڙي طرح تيرهن سالن جي سخت جاکوڙ کان پوءِ رسول الله ﷺ کي مديني ۾ انهيءَ فڪر تي ٻڌل هڪ رياست قائم ڪرڻ جو موقعو مليو. ائين اها اڳڪٿي تہ "توهان کي جلد ئي خوشخبري ڏني ويندي"، پوري ٿي وئي.

هونئن بہ رسول الله ﷺ جي زندگيءَ ۾ شروع کان ئي هڪ ڳجهو هٿ ڪم ڪندي نظر اچي ٿو، جيڪو حفاظت ۽ جاکوڙ جي هر موڙ تي سندن نظرياتي رهنمائي ڪندو هو. پاڻ يتيم هئا، ڪو معمولي واقعو بہ هن بي سهاري ۽ يتيم جي زندگيءَ کي اُجهائي نہ سگهيو، اجا بہ کين مضبوط پناھ ڏني وئي. انسانيت کي ذلت جي اوڙاھ مان ڪڍڻ جو صحيح طريقو ۽ صحيح فڪر جي خبر نہ هئي؛ ڪيترائي رستا موجود هئا، جن مان هڪڙو ئي صحيح ڳس هو، جنهن کي چٽو ڪري ٻڌايو ويو. پاڻ مسڪين هئا، انقلابي هلچل شروع ڪرڻ لاءِ مالي پريشانيءَ مان ڪنهن حد تائين ڇوٽڪارو ضروري هو تہ جيئن پوري توجھ سان هلچل جي انقلابي ۽ جاکوڙي فڪر جي بنيادن کي مضبوط ڪري ۽ هڪ پڙ تي آٽي بيهاري سگهن، کين آسودو ڪيو ويو. هن انقلاب جو مقصد ۽ نصب العين بہ ٻڌايو ويو تہ مظلوم، يتيم ۽ پوئتي پيل ۽ غلام طبقي جي حالت کي تبديل ڪرڻ آهي تہ جيئن اهي مالي خوشحالي، هڪجهڙائي، پاڻ ۾ محبت، علم ۽ تهذيب جي برڪتن مان فائدو ماڻي پنهنجي ذات جي تڪميل ڪري سگهن.

آخر ۾ ٻڌايو ويو تہ اسلامي انقلاب تاريخ جي ٻين غير ديني انقلابن کان الڳ آهي. ٻين دنياوي انقلابن جو مقصد رڳو مادي خوشحالي ۽ امن ۽ سڪون حاصل ڪرڻ هوندو آهي پر نبوي انقلاب مادي خوشحالي ۽ علم ۽ تهذيب جي برڪتن سان گڏوگڏ عبادت الاهي جي ذريعي پنهنجي زندگيءَ جي روحاني پاسي جي تڪميل ڪرڻ پڻ آهي، تہ جيئن انسان اهو قرب الاهي حاصل ڪري سگهي، جيڪو ان جي زندگيءَ جو مقصد آهي، ڇو تہ مرڻ کان پوءِ ڪيس پنهنجي مالڪ جي اڳيان پيش ٿيڻو آهي. سورة مزمل ۾ رسول الله ﷺ جي راتين جو عبادت ڏانهن اشارو ڪندي، ڏينهن واري انقلابي جاکوڙ جي لاءِ انهيءَ کي گهٽائڻ جي هدايت ڪئي وئي آهي.

اسان جي دؤر ۾ اشتراڪي انقلاب جو نصب العين رڳو عوام جي خوشحالي هو. انساني نفس ۾ عبادت جي ذريعي اخلاقي ۽ روحاني گڻن کي واضح ڪرڻ ان جو مقصد نہ هو. انهيءَ ڪري ئي اهو ناڪام ٿي ويو ۽ انسان وري معيشت جي استحصالي نظام واري ڄيڙ ۾ ڦاسي ويو.

(3) ٽين سورة الم نشرح آهي، جنهن سان اسلام جي نظريي کي سمجهڻ ۽ ان کي زندگيءَ تي لاڳو ڪرڻ ۽ زندگيءَ کي ان جي گهرجن موجب تبديل ڪرڻ لاءِ صحيح گس ۽ طريقيڪار تي ذهن جي چٽائي بابت شرح صدر آهي. حضرت شاهہ عبدالعزيزؒ الم نشرح جي تفسير ۾ ٻڌايو آهي تہ نبي ڪريم ﷺ جو چار دفعا سينو ڪوليو ويو. (1) حليمہ سعيده وٽ جڏهن پاڻ اڃا ٻالڪ هئا. (2) ڏهن سالن جي عمر ۾ جڏهن ٻالڪپڻ جو دؤر ختم ٿيو ۽ پاڻ ابو طالب سان گڏ شام ويا. (3) وحي جي نازل ٿيڻ کان پهريان، يعني چاليهن سالن جي عمر کان پهريان، جڏهن پاڻ مڪي ۽ ان جي اوسي پاسي جي ماڻهن کي هدايت ڪرڻ وارا هئا. (4) طائف مان موٽڻ کان پوءِ جڏهن سورة اسراء نازل ٿي ۽ پاڻ ﷺ جن ٻين قومن ۾ اسلام جي تبليغ تي ڌيان ڏيڻ شروع ڪيو. انهيءَ جو مطلب اهو آهي تہ انقلابي جاکوڙ جي هر موڙ تي سينو کلندو رهيو. ڇو تہ انقلابي جاکوڙ ۾ انقلابي ڪارڪنن ۽ انقلابي نظرين جي پيروڪارن جي سلامتي انهيءَ ڳالهہ تي دارومدار رکندي آهي تہ انساني مسئلن جو صحيح حل پيش ڪرڻ وارو انقلابي نظريو ۽ ان کي ڪامياب ڪرڻ وارو صحيح رستو ٻئي صحيح هجن، نہ تہ انقلاب جي ناڪاميءَ جي صورت ۾ انقلابي ڪارڪنن کي مخالفت چٽي ڇڏيندي آهي، تنهن ڪري تباهيءَ جو تصور ئي انقلابي رهنما جي چيلهہ ڇٻي ڪري ڇڏيندو آهي. انهيءَ کان سواءِ اهو بوجهہ جنهن کي پاڻ ڪريم ﷺ جن محسوس ڪري رهيا هئا، سو هيءُ هو تہ نہ رڳو مڪي ۽ حجاز ۽ عرب ۾ ئي انساني زندگي شڪست ڪاڌل هئي پر عرب کان ٻاهر بہ پاڻ ﷺ جن پنهنجي واپاري سفرن ۾ مشاهدو ڪري ڏٺو هو تہ هر جاءِ تي غلاميءَ جو نظام رائج آهي ۽ معاشري جي مظلوم طبقن تي هر قسم جا ظلم ڪيا پيا وڃن. جنسي ڇڙواڳي عام آهي. ماڻهن جي سامهون زندگيءَ جو ڪو اعليٰ مقصد بنهہ نہ آهي. جبلتن جي حيواني گهرجن جي پورائي لاءِ سموري جاکوڙ ڪئي پئي وڃي. پنهنجي عملن جي جوابدهيءَ جو تصور اٽلي هو. مذهبن جا پيروڪار پڻ آخري زندگيءَ جي تصور کي وساري چڪا هئا. معاشري کي طبقاتي ڇڪتاڻ مان ڪڍي، ان ۾ وحدت پيدا

ڪرڻ واري نصب العين کي مذهبي اڳواڻن، مراعات يافته طبقي جي مفادن جي تحفظ جي لاءِ، ديني فرضن وانگر عوام جي نظرن کان پري رکيو هو. رڳو ظاهري عبادتن جي ادائگي ۽ عبادتگاهن جي اڏاوت ۽ سينگار کي ئي آخرت واري زندگيءَ ۾ ڇوٽڪاري جي ضمانت سڏيو ويو هو. مذهبن جي پاڻ ۾ اختلاف تي تشدد ڀريا ٽولا بڻجي پيا هئا ۽ دين جي وحدت جي تعليم جو تصور ختم ٿي ويو هو، جنهن تي وحدت انسانيت جو قيام ممڪن ٿي سگهي پيو.

توحيد الاهي، آخرت ۽ رسالت تي ايمان جي باري ۾ پاڻ ﷺ جن الله تعاليٰ جي خاص مهربانيءَ سان سمجهي ورتو هو ته اهو ئي زندگيءَ جي هر بگاڙ جو علاج آهي. الله تعاليٰ جي انهيءَ رهنمائيءَ سان سندن ذهن جو بوجهه هلڪو ٿي ويو. الله تعاليٰ ٻڌايو ته هر اهنجائيءَ کان پوءِ سهنجائيءَ جو اچڻ لازمي آهي ۽ حضور جن جو انقلابي ڪم اڳتي وڌي رهيو آهي ”وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ“ جڏهن پاڻ ڪليل دعوت جي شروعات ڪيائون ته مڪي جي غلام ٻٽائيندڙ سردارن جي پاسي کان سخت مخالفت هوندي به انقلابي هلچل ۾ شامل ٿيڻ وارن جو تعداد لڳاتار وڌندو رهيو.

آخر ۾ زور ڏنو ويو ته جڏهن به توهان انقلابي ڪمن يا ذاتي ضرورتن مان واندڪائي حاصل ڪريو ته پنهنجي خالق حقيقيءَ ڏانهن متوجهه ٿيو. انهيءَ سان هڪ ته انقلابي تعليم ۽ عمل جي باري ۾ سينو ڪلندو ۽ ٻيو عبادت ۾ الله تعاليٰ سان رابطو قائم ٿيندو جيڪو صحيح فڪر ۽ عمل جو سرچشمو آهي ته رهبر به آهي.

(4) سورة فلق: جادو ۽ ٽوٽڪي جو عمل تمام آڳاٽو آهي. انسان پنهنجي تجربي سان هيءَ ڳالهه سمجهي ورتي هئي ته جيڪڏهن نفس کي قابو ڪيو وڃي ته انهيءَ جي اثرن سان ڪم ڪڍي سگهجي ٿو، جيئن اڄ ڪلهه مسمريزم جو عمل آهي. جيڪڏهن توجهه کي هڪ جاءِ تي مرڪوز ڪرڻ جي سگهه پيدا ڪئي وڃي ته انهيءَ قوت کان هو پنهنجي مرضيءَ موجب ڪم وٺي سگهجي ٿو. اسلام جادو يا سحر ۽ اُن جي اثرن کي مڃي ٿو، جو دشمن کي زير ڪرڻ يا تباهه ڪرڻ جي لاءِ اهو به هڪ حيلو هو.

رسول الله ﷺ تي هڪ يهودي لبيد بن اعصم ۽ ان جي ٻن ڀينرن جادو ڪيو هو، جنهن سان پاڻ ڪريم ﷺ جن جي جسم تي اُن جا اثر ظاهر ٿيا. انهيءَ واقعي جو تفصيل تفهيم القرآن ۾ ڏنو ويو آهي. قرآن ۾ بابل جي هاروت ۽ ماروت جو ذڪر آهي، جن کان ماڻهو جادو سکندا هئا. اِهو به حضرت موسيٰ ؑ جي سامهون

جادوگرن لٽيون ۽ رسا اڇلائي انهن کي نانگن بلائن جي شڪل ۾ بدلائي ڇڏيو هو ۽ سوين ماڻهن جي هجوم تي سندن جادوءَ جو اثر ٿيو هو. ايتري تائين جو حضرت موسيٰؑ بہ انهن لٺين ۽ رسن کي نانگ سمجهي رهيو هو. وحي الاهي کين لٺ اڇلائڻ جو حڪم ڏنو جيڪو هڪ اجگر بلا بڻجي ويو ۽ جادوگرن جي نانگن کي کائي ويو هو.

اسلام ٽوٽي ڦيٽي ۽ جادو وغيره کي پنهنجو ڌنڌو ناهي، دولت ڪمائڻ جو ذريعو بنائڻ کان منع ڪئي آهي. اها ڳالهہ پڌري هجي تہ جادوءَ جو اثر نبي ڪريم ﷺ جي جسم تائين محدود هو، سندن نبوت جي ڪمن تي ان جو ڪوبہ اثر نہ ٿيو هو.

فلق جو مطلب آهي: تخليق جو عمل ٽٽي جدا ٿيڻ يا جدليات (Dialectics) سان ٿيندو آهي. انهيءَ عمل ۾ مثبت مان ان جو منفي پيدا ٿيندو آهي ۽ ٻنهي ۾ ٽڪراءَ سان طفره (ٽپي) جي ذريعي هڪ نئون ميلاپ وجود ۾ ايندو آهي جيڪو پنهنجي خاصيت ۽ شڪل، ٻنهي ۾ پنهنجي مثبت ۽ منفي کان الڳ هوندو آهي. اهو ميلاپ تخليق ۾ هڪ واڌارو هوندو آهي جيڪو ان کان پهريان موجود ڪونہ هو.

برائي سراسر منفي يا ناڪاري شيءِ آهي. برائي جيڪڏهن پنهنجي اندر هاڪاري خاصيتون نٿي رکي تہ اها سراسر برائي ئي آهي. برائيءَ جو وجود انهيءَ ڪري آهي جو هر شيءِ عيبدار ۽ هڪ حد اندر آهي. انهيءَ ڪري پنهنجو ناڪاري پاسو بہ رکندي آهي. پنهنجي تڪميل جي عمل ۾ هاڪاري ۽ ناڪاري پاسا پاڻ ۾ ٽڪراءُ ۾ اچي ويندا آهن، جنهن سان نئين تخليق ٿيندي آهي، جيڪا ما قبل کان وڌيڪ مڪمل هوندي آهي. اقبال چيو آهي تہ:

کائنات ابھی ناتمام ہے شاید
کہ آ رہی ہے دمادم صدائے کن فیکون

بچڙائي پسند جماعتون ۽ ماڻهو پنهنجي بڇڙائي پکيڙڻ جي لاءِ رات جي وقت جي چونڊ ڪندا آهن. نفث في العقد جو مطلب جادوگر جماعتن کان سواءِ انقلابي فڪر جي خلاف ستون سٽڻ واريون جماعتون بہ ٿي سگهن ٿيون. ساڙولو ماڻهو ٻئي ڪنهن کي پنهنجي مرتبي کان وڌيڪ مرتبو حاصل ٿيڻ تي پيو سڙندو ۽ پڇرندو آهي ۽ مختلف حيلن سان انهيءَ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ابوجهل بہ انهيءَ ڪري ئي مخالف هو تہ هو رسول الله ﷺ جي قبيلي کي، پاڻ

سڳورن ﷺ کي نبوت ملڻ جي ڪري، پنهنجي قبيلي ڪان متاهون سمجهندو هو ۽ اها ڳالهه سهي نٿي سگهيو، تنهن ڪري مخالفت تي لهي آيو هو. نبي ڪريم ﷺ کي الله تعاليٰ جادو ۽ حسد جي باهه ڪان آخري گهڙيءَ تائين محفوظ رکيو.

اها ڳالهه ياد رهي ته هر انقلابي هلچل جي خلاف حسد ڪرڻ وارا ۽ اُن هلچل کي ناڪام ڪرڻ جي لاءِ مختلف ٽوڙ ڦوڙ وارا حربا هلائڻ وارا ماڻهو موجود هوندا آهن پر آخرڪار اهي ناڪام ٿيندا آهن.

(5) الفيل: هيءَ پاڪ سورت ٻڌائي ٿي ته فطرت جن انقلابن کي پاڻ پيدا ڪرڻ گهرندي آهي، انهيءَ سان انسانيت جي هر قسم جي سگهه ۾ ارتقا ۽ واڌويجهه جو عمل پيدا ٿيندو آهي. انهن انقلابن ۾ اهڙا واقعا پيدا ٿيندا آهن، جيڪي انقلاب لاءِ جاکوڙيندڙ ماڻهن ۽ قوتن جي مرضي ۽ وس ڪان ٻاهر هوندا آهن پر اهي واقعا انقلاب جي ڪاميابيءَ جي لاءِ ضروري هوندا آهن. ابرهه جو حملو ۽ ان جي تباهي به اهڙن ئي واقعن مان هڪ آهي.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ روسي فوجن جي هار ۽ انهن جي ڏتڙيل حالت وغيره، اهڙا واقعا هئا جو ڪامريڊ لينن جي وس ڪان ٻاهر هئا، پر اهي ئي واقعا اشتراڪي انقلاب جي ڪاميابيءَ جي ضمانت پڻ بڻيا.

رسول الله ﷺ جي پيدائش ڪان چاليهه ڏينهن پهريان هيءُ حملو ٿيو هو. هاٿين جي فوج کي هارائڻ عربن جي وس ڪان ئي ٻاهر هو. عبدالمطلب ته رڳو پنهنجا اٺ واپس وٺي آيو. جيڪڏهن ابرهه پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي وڃي ها ته اسلامي انقلاب آڻڻ ممڪن ئي نه هو، ڇو ته هو پنهنجي سگهه سان انهيءَ کي چِٿي ڇڏي ها. تاريخ ۾ اهو ڏسجي ٿو ته غلامن ۽ پوئتي پيل طبقن جي انقلابن کي ڇڙواڳ حڪومتن پنهنجي سگهه سان چِٿي ڇڏيو. انهيءَ ڪري ابرهه جي تباهي اسلامي انقلاب جي ڪاميابيءَ جي لاءِ سراسر الله تعاليٰ جي طرفان پلانٽي هئي.

(6) القدر: اسلامي انقلاب جي اهميت ۽ عظمت تي روشني وڌي وئي آهي. اها رات يا گهڙي جنهن ۾ انسانن جي تقدير کي بدلائڻ لاءِ انقلابي پروگرام ۽ جاکوڙ جا طريقا جڙندا آهن، سا سيني غيرانقلابي راتين يا گهڙين ڪان وڌيڪ پلاري ۽ مانائتي هوندي آهي.

غار حرا ۾ اها رات، جنهن ۾ پهرين وحي نازل ٿي، مڪي، حجاز يا عرب نه پر سموري دنيا جي تقدير کي بدلائڻ واري رات هئي ۽ اها ئي انهيءَ جي عظمت

هئي. اهڙيءَ رات ۾ ملائڪ انسانن جي تقدير بدلائڻ جي لاءِ خدائي تعليم ڪٺي انقلابي اڳواڻ جي دل تي نازل ٿيا. ايتري تائين جو انقلابي جاڪوڙ، جهالت جي اونداهي رات کي ختم ڪري، انسانن جي لاءِ امن، سلامتي، ترقي ۽ عظمت جي روشن صبح کي نروار ڪري ڇڏيو. دنيا جا سيئي انقلاب، جن انساني ترقي ۽ سلامتيءَ جي لاءِ نوان پروگرام ڏنا آهن، انهن انقلابن جا پروگرام جوڙڻ واريون گهڙيون صحيح اندازن واريون گهڙيون هونديون آهن ۽ امن ۽ سلامتي واريون هونديون آهن. سورة دخان ۾ ليلة القدر کي "ليلة المباركة" به چيو آهي.

دعوت واري ڳجهي دؤر ۾ جيڪي سورتون نازل ٿيون، انهن سيني مان گڏيل طور تي هدايت ۽ انقلابي جاڪوڙ جا جيڪي قانون ۽ نصب العين جڙيا سي هي آهن:

(1) دنيا جي سيني قومن جو خالق ۽ مالڪ هڪ آهي.

(2) انسان جي سيني ڏکن ڏاکڙن جو علاج علم، محبت، پنهنجي مالڪ جي فرمانبرداري ۽ غلاميءَ جو خاتمو ڪري انساني برابري قائم ڪرڻ ۽ پيداواري وسيلن تي عوامي ملڪيت قائم ڪرڻ ۽ نفس جي پاڪائي آهي. (پهرين وحي)

(3) انقلاب جو مقصد توحيد الاهي جي بنياد تي، هر ماڻهوءَ جي لاءِ علم جي روشني، جبلتن جي حيواني گهرجن تي اعليٰ اخلاقي گڻن جو ضابطو، انهيءَ مقصد جي لاءِ حيواني گهرجن جي غيرانساني ۽ غيراخلاقي حدن کان پاسو ڪرڻ ۽ گهٽائيءَ سان عبادت ۽ خدائي ياد کي اپنائڻ (والضحيٰ، الم نشرح). ٻين لفظن ۾ غلاميءَ واري نظام جو خاتمو آڻي عوامي جمهوريت کي قائم ڪرڻ.

(4) انقلاب جي دشمن قوتن، جهڙوڪ پيداواري وسيلن تي قبضو ڪرڻ وارن جادوگرن، پوپن، سازسڙين، مذهب جي نالي تي غيرعقلي وسوسا پکيڙيندڙن، سياسي ڏاڍ جي ذريعي شخصي ۽ قومي آزادي کسڻ وارن، جنسي ڇڙواڳي ۽ بيحيائي پکيڙيندڙن، علم جي واٽ ۾ رڪاوٽون وجهڻ وارن، قوم ۾ نفرتون پکيڙيندڙن ۽ مزدورن جي محنت جو استحصال ڪرڻ وارن جو خاتمو ڪرڻ. (الفلق)

(5) انقلابي نصب العين کي حاصل ڪرڻ واري جاڪوڙ دوران انهيءَ ڳالهه تي

ويساهه رکڻ تہ فطرت (الله تعاليٰ) اٽل ۽ اڏول آهي ۽ مخالف قوتن کي اک
ڇنڀ ۾ ختم ڪري سگهي ٿو. (الفيل)

(6) انهيءَ رات جي برڪت سان، جنهن ۾ پهرين وحي نازل ٿي هئي، پنهنجي نصب
العين سان مضبوط وابستگيءَ کي تازو ڪرڻ ۽ عبادت ۽ ذڪر الاهيءَ جي
ذريعي پنهنجي نفس ۾ نوراني ڪيفيت پيدا ڪرڻ. (القدر)

نوٽ: غار حرا ۾ نازل ٿيڻ وارين پنجن آيتن ۽ ”ڳجهي دعوت“ واري زماني ۾ نازل ٿيندڙ ٻين پنجن سورتن ۾ قيامت جي ڏينهن جو تصور نہ آهي، پر الله سان لاڳاپو قائم ڪرڻ لاءِ سختيءَ سان تاڪيد ڪئي وئي آهي. ٻئي پاسي سمورو قرآن انهن سورتن جو تفصيل آهي. خاص ڪري پهرين وحي جي پنجن آيتن جي تشريح سڄو قرآن آهي. انهيءَ جو مطلب اهو آهي تہ قرآن جي نظر ۾ مرڻ کان پوءِ واري زندگي هن دنيا واري زندگيءَ جو ئي هڪ سلسلو آهي. انهيءَ دنياوي زندگي ۾ ماڻهو ۽ قوم جي نفسيات ۾ اعليٰ اخلاقي ۽ روحاني گڻن کي سگهارو ڪرڻ ئي آخرت واري زندگيءَ ۾ ڇوٽڪاري جي ضمانت آهي. اڄ جي جديد ٻوليءَ ۾ قرآني انقلاب جو نصب العين هي آهي:

(1) پيداواري وسيلن ۽ روزيءَ جي سرچشمن مان شخصي ملڪيت کي ختم
ڪري مزدور يعني عوام جي ملڪيت کي قائم ڪرڻ.

(2) انهيءَ معاشي انقلاب کان سواءِ سياسي ڏاڍ ۽ جبلتن جي حيواني گهرجن جي
انسان جي اعليٰ تخليقي صلاحيتن تي بالادستي ختم نٿي ٿي سگهي. ڇو تہ
هن معاشي انقلاب کان سواءِ دولت گڏ ڪرڻ واري لالچ ۽ جذبو ختم نٿو ٿي
سگهي.

(3) عوامي جمهوريت قائم ڪرڻ جيڪا مزدورن جي اجتماعي نظام جي سياسي
شڪل آهي. (نماز جو قائم ڪرڻ اصل ۾ هڪ اجتماعي نظام پڻ آهي.)

(4) علم حاصل ڪرڻ لاءِ هر قسم جي رڪاوٽ جو خاتمو ۽ علم جي اشاعت
کي عام ڪرڻ.

(5) فنون لطيفہ جو اعليٰ اخلاقي گهرجن جي حدن ۾ رهندي اظهار ڪرڻ.

(6) عورت کي سيني معاشي ۽ سياسي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ جي اجازت پر
جاهليت جي لوڏ کان روڪڻ. جاهليت جي لوڏ قرآن جو اصطلاح آهي،
جنهن جو مطلب آهي: ظاهري ٺاهہ ٺوهہ ۽ هار سينگار ڪري ٻاهر اچڻ، اڌ

اگهاڙو ويس پهرڻ وغيره. انهيءَ جو علاج هيءُ آهي تہ چادر ڍڪي، جنهن سان سمورو جسم پردي ۾ اچي وڃي ٿو، ٻاهر اچجي. منهن کليل رکڻ جي اجازت آهي.

(7) زندگيءَ جو مقصد آخرت واري زندگيءَ ۾ ڇوٽڪارو ماڻڻ آهي، جو تہ فرد جي محدود "انا" جو حق تعاليٰ جي لامحدود "انا" ڏانهن چاڙهو ضروري آهي. انهيءَ جي لاءِ سماجي ذميوارين جي پورائي سان گڏوگڏ عبادت ۽ خدا جي ياد سان روح ۾ نورانيت پيدا ڪرڻ ضروري آهي. علامہ اقبال قرآن جي تعليم کي هيٺ ڄاڻايل پاڳن ۾ بيان ڪيو آهي. جاويد نامہ ۾ قرآني جهان جي شعبن جو عنوان ڏنو آهي. پهريان بہ حصا ڇهين خطبي جي آخر ۾ ڏنا آهن:

(1) ڪائنات جي مادي تصور جي مقابلي ۾ ان جو روحاني تصور.

(2) رڳو مادي ۽ جسماني ضرورتن جي پورائي جي مقابلي ۾ انسان جو روحاني ڇوٽڪارو.

(3) خلافت آدم يعني اهڙي عالمي حڪومت ۽ انساني وحدت قائم ڪرڻ جنهن جو بنياد وحدتِ دين آهي.

(4) الاهي حڪومت (ميڪاولي جي مطابق روحاني ۽ اخلاقي ڳڻن تي ٻڌل حڪومت ۽ اهي ڳڻ سيني مذهبن ۾ ساڳيا ئي آهن) ۽ عوامي جمهوريت جو قيام.

(5) الارض لله: "الارض" جو مطلب رڳو زمين نہ پر زمين جي هيٺان ۽ ان جي مٿان، قدرت جيتريون بہ شيون پيدا ڪيون آهن، اهي سيئي زمين جي لفظ ۾ شامل آهن: جهڙوڪ ڪوئلو ۽ معدني ڪاٺيون، پيٽرول ۽ گيس جا ذخيرا، ٻيلا وغيره. جڏهن تہ "لله" جو هتي مطلب عوام آهي، نہ ڪي ٿورڙا ماڻهو. جيڪا شيءِ الله ڏانهن منسوب ٿي وڃي سوا عوامي ٻڌجي ويندي آهي.

(6) حڪمت وڏي ڀلائي آهي (سائنسي علمن جي ذريعي معلوم ڪيل سيني علمن ۽ فنن کي انسان کي ٽوڙڻ جي بدران ان جي جوڙڻ ۽ اڏاوت ۽ ترقي جي لاءِ استعمال ڪرڻ، ايٽم جي ٽوڙڻ سان ايٽم بم ٺاهڻ جي بدران ان سان بجلي پيدا ڪرڻ ۽ ٻين ڪمن ۾ استعمال ڪرڻ). پر سرمائيداري نظام ۾ اهو سڀ ڪجهہ ناممڪن آهي، ڇو تہ سرمائيداري نظام ۾ شين جي پيداوار،

زمينون، ڪارخانا يا تحقيقي ادارا وغيره، مالڪ جي ذاتي نفعي جي لاءِ قائم ڪيا ويندا آهن. جڏهن ته سماجي معيشت ۽ عوامي جمهوريت ۾ پيداوار عوام جي گهرجن جي پورائي لاءِ ڪئي ويندي آهي، نه ڪي نفعو حاصل ڪرڻ جي لاءِ.

حضرت علامه پاڻ چيو آهي ته قرآني جهان جي شعبن جو هيءُ نظام اڃا تائين زمين تي قائم نه ڪيو ويو. اشتراڪي انقلاب اهو خواب پورو ته ڪيو هو پر انهيءَ انقلاب جي نظرين جو بنيادماديت جي فلسفي تي رکيو ويو هو، جنهن ۾ رڳو مادي گهرجن جي پورائي کي ئي انساني ڇوٽڪاري جو ذريعو سمجهيو ويو هو. اُن جو نتيجو اهو ٿيو جو آخرڪار اهو نظام به پيچ ڏاهه جو شڪار ٿي ڪري ختم ٿي ويو.

هاڻي اهو مسلمانن جو فرض آهي ته اهي زندگيءَ جي هن نظام کي ديني نقط نظر سان خدائي حڪم سمجهندي قائم ڪن. باقي شريعت جي نفاذ ۽ اسلام کي ٻيهر رائج ڪرڻ جون زباني دعوائون، بي مقصد بحث ڪان وڌيڪ ڪا حيثيت نٿيون رکن.

سيرت پاڪ جو تت

اسلام جي پس منظر جي مطالعي مان خبر پوي ٿي ته دنيا ۾ شروع کان ئي ٻن قسمن جا مذهب ۽ نظريا ۽ ٻن قسمن جا ماڻهو موجود رهيا آهن، جن مان ڪي ماڻهو ته سموري انسانيت جي ڀلائيءَ جو سوچيندڙ هئا ۽ ڪي وري رڳو ننڍڙي جماعت جو ڀلو سوچڻ جي صلاحيت رکندا هئا، پر انهيءَ سان ٻين انسانن کي نقصان ٿيندو هو. تنهن ڪري اهو دين ۽ فڪري ڳالهيون جيڪي اهي سيکارين ٿا ته سمورا انسان برابر ۽ ڀائر آهن ۽ جن جو مقصد معاشي برابري، سياسي آزادي ۽ ذهني آزادي وارن قدرن کي انسانن ۾ رائج ڪرڻ آهي، سي سچائيءَ تي آهن ۽ نور هدايت جي واٽ ڏيکارين ٿا.

اِن جي برخلاف جيڪي مذهب ۽ فڪري سوچون تنگ نظري ۽ رڳو هڪ خاص ٽولي جو ئي ڀلو گهرن ٿيون ۽ انسان جي معاشرتي زندگيءَ کي ناهموار ورڇ ڪري برابريءَ وارن حقن ۽ ترقيءَ کي روڪين ٿيون سي باطل آهن ۽ اونداهي ۽ گمراهيءَ ڏانهن وٺي وڃن ٿيون.

سموري دنيا جي آخرت ۽ دنيا جي ڀلائيءَ جي لاءِ رسول الله ﷺ به اهو ئي محبت وارو پيغام دنيا اڳيان آڻي پيش ڪيو جيڪو انساني تاريخ جي شروع کان ئي هر هادي ۽ مصلح (نبي) پيش ڪندو آيو آهي ته:

(1) هڪڙي الله جا فرمانبردار يعني مسلم ٿي وڃو.

(2) اهو مڃو ته هر چڱي ڪم جو اجر ۽ هر بڇڙي ڪم جي سزا ضرور ملندي، پوءِ اها هن دنيا ۾ ملي يا آخرت ۾.

الله تعاليٰ جو فرمانبردار يا ٻانهو ٿي رهڻ جو اهو مطلب آهي ته سمورا انسان پاڻ ۾ برابر آهن. يعني انساني حيثيت ۾ ڪنهن انسان يا قوم کي ٻين انسانن يا قوم تي رنگ، نسل، وطن جي لحاظ کان ڪا به فوقيت حاصل نه آهي. آدم جو اولاد هئڻ جي ڪري پاڻ ۾ ڀائر ڀڄي رهو. مال دولت ۽ اقتدار ۾ واڌاري جي لاءِ پنهنجي ڀائرن جي رت ۾ هٿ نه رڱيو. محبت جو مطلب آهي ته محبوب جي ڀلائي سامهون هجي. محبت انهيءَ کي چوندا آهن جنهن ۾ ماءُ پيءُ وانگر اهڙو جوش، جذبو ۽

قربانيءَ جو جذبو پيدا ٿي پوي جو ٻار جي خدمت ۽ پالنا جي مصيبت بہ راحت لڳي.

دنيا جي تاريخ ۾ رڳو رسول عربي حضرت محمد ﷺ جن کي ئي انهيءَ سلسلي ۾ ڪاميابي ملي سگهي جو رڳو مختلف نبين، ڏاهن، هادين، سڌارڪن ۽ فلسفين وانگر خالي محبت ۽ رحمت جو پيغام ئي نہ ڏنائون، پر هڪ اهڙو انقلابي معاشرو جوڙيائون جنهن ۾ اها صلاحيت هئي تہ اهو نفرت ۽ خود غرضيِ، جنسي ڇڙواڳي، مال جي حُب، ڏيک ويک ۽ حرص ۽ هبچ جو خاتمو ڪري ڇڏي. اُن معاشري پنهنجي انهيءَ مقصد کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ مديني ۾ هڪڙي رياست قائم ڪري ورتي جيڪا ڊاڪٽر خليفي عبدالحميد اشتراڪيءَ چواڻي: هڪ اشتراڪي جمهوريت هئي پر افسوس جو انهيءَ رياست يا انهيءَ خلافت کي، جيڪا نبوي طريقي تي قائم هئي، انقلاب دشمن قوتن ختم ڪري انهيءَ جي جاءِ تي بادشاهت واري حڪومت قائم ڪري ڇڏي جنهن جي شروعات حڪومت جي گادي مديني کان دمشق ڏانهن ڪٽي وڃڻ سان ٿي.

نبي ڪريم ﷺ جن پنهنجي زندگيءَ ۾ اهو عظيم الشان ڪم ڪهڙي طرح پورو ڪيو، سو سيرت جي مطالعي مان چڱيءَ پر پروڙي سگهجي ٿو پر انهيءَ لاءِ شرط اهو آهي تہ انهيءَ کي قرآني نزول جي تاريخي ترتيب سان پڙهجي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مختلف دؤرن مان گذرندڙ جاکوڙ، سندن تعليم ۽ انهيءَ تعليم جي نتيجي ۾ جيڪا انقلابي جماعت جڙي، تنهن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي.

سيرت جو مطالعو ڪرڻ وقت انهيءَ ڳالهہ کي ذهن ۾ هر وقت رکڻ گهرجي تہ رسول الله ﷺ جن جنهن حق تي مبني دين جي تعليم ڏني، انهيءَ جو مقصد رڳو ظاهري عبادتن ۽ رسمن جي ادائگي ۽ مسجدن جي ٺاهہ ٺوهہ ۽ سينگار ڪرڻ نہ هو پر سموري اسلامي دنيا مان مذهب ۽ ملت جي لحاظ کان جهالت، غربت، مسڪيني، خون خرابي، جنسي ڇڙواڳي، شراب نوشي، جوئا بازي، محنت جي استحصال، مذهبن جي وچ ۾ نفرت ۽ جارحيت، فڪر ۽ عمل جي آزادي جي انڪار فساد ۽ ويڙهہ جهيڙي جو خاتمو ڪرڻ هو پر بين مذهبن وانگر ڪن مذهبي قوتن بادشاهت واري نظام جي پنيرائي ڪري اسلام کي هڪ مذهبي ٽولي جي حيثيت ڏئي ڇڏي. جڏهن تہ ختم نبوت موجب اسلام انقلاب جي هڪ بين الاقوامي هلچل

هئي. ان جو مقصد معاشري ۾ اهڙي تبديلي آڻڻ هو ته جيئن هر ماڻهو پنهنجي مادي ۽ جسماني ضرورتن کان مطمئن ٿي، پنهنجو توجهه ۽ تعلق الله تعاليٰ سان قائم رکڻ جي لائق ٿي وڃي. ڇو ته هن زندگيءَ جو مقصد انا لله و انا اليہ راجعون مطابق پنهنجي دل ۾ الله تعاليٰ جو خوف پيدا ڪرڻ آهي.

رسول الله ﷺ پنهنجي واپاري سفرن ۽ مڪي ۾ حج اڪبر جي موقعي تي لڳندڙ بازارن (سوق عڪاظ ۾ مختلف ملڪن کان ايندڙ واپاري قافلن جي ماڻهن سان ملاقاتن دوران سندن مذهبن ۽ فڪرن جي باري ۾ معلومات وٺي الله تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان اهو نتيجو ڪڍي ورتو هو ته تاريخ جي شروع کان علم ۽ دولت هڪ ننڍڙي طبقي ۾ محدود ٿي چڪي آهي، جنهن ڪري اُن ننڍڙي مالدار ۽ غلام ساز طبقي ڪانسواءِ انسانن جي گهڻائي غلام بڻجي چڪي آهي ۽ اهي غلام ۽ پنتي پيل انسان معاشي بدحالي، جهالت، غربت ۽ محڪومي ۾ ڦاسي پيا آهن.

اهڙي طرح مالدارن ۽ پروهتن يعني مذهبي پيشوائن جي ور چڙهيل طبقو نہ رڳو پاڻ ئي خود غرضي ۽ هيچ جي ذہڻ ۾ ڦاسي پوي ٿو پر جاهل ۽ غريب مظلومن جي سوچ ۽ فڪر کي بہ اپاهج ڪري ڇڏي ٿو ۽ اهي سيئي شيطاني طريقن سان زنده رهڻ جا منصوبا تيار ڪرڻ لڳندا آهن. اهڙي طرح پنهنجو پاڻ ۾ ڇڪتاڻ، جنگ ۽ غربت جي شڪل ۾ ظاهر ٿي ٻنهي کي تباهه ڪري ڇڏي ٿي. انساني تاريخ انهيءَ ئي طبقاتي ڇڪتاڻ ۽ انهيءَ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ خون خرابي، بغاوت ۽ رتوڇاڻ سان رتو رت ٿي وئي آهي.

دنيا کي خوف (جنگ ۽ ويڙهه جهيڙي) کان امن ڏانهن، بک کان معاشي خوشحالي ڏانهن، جهالت جي تاريڪيءَ کان علم ۽ عقل جي روشني يا ايمان ڏانهن وٺي وڃڻ کو آسان ڪم نہ هو. انهيءَ انقلابي ڪوشش ۾ پاڻ ڪريمﷺ جن ٽيويهه سال لڳائي ڇڏيا. وک وک تي مذهبي پيشوائن جي هٿ يرغمال بڻيل جماعتن رڪاوٽون وڌيون ۽ تشدد ڪيو. ايتري تائين جو ڪين قتل ڪرڻ جون سازشون بہ ڪيون. مٿن ٺٺوليون ڪيون ويون ۽ پنهنجي لوفر ڇورن کي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي تنگ ڪرڻ لاءِ سندن پويان لڳائي ڇڏيو.

اِن سلسلي ۾ عرض ڪيو وڃي ٿو تہ سيرت نبويءَ کي طبقاتي معاشري کان توحيدي معاشري ۾ بدلائڻ واري هڪ انقلاب پسند داعي الي الله جي حيثيت سان مطالعو ڪيو وڃي تہ جيئن اها خبر پئجي سگهي تہ قرآني يا آسماني انقلاب ڪهڙن

ڏکين منزلن مان لنگهيو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪهڙي طرح انسانذات کي جهالت ۽ ڏتڙيل حالت مان ڪڍي علم ۽ خوشحالي جي سڌي واٽ تي وٺي آيا هئا ۽ نفرتن جي ٻاٽ اونداهيءَ کي محبت ۽ رحمت جي چانڊوڪيءَ سان روشن ڪري ڇڏيو هو.

جيڪڏهن سيرت پاڪ جو انهيءَ انقلابي نظر سان مطالعو ڪيو وڃي ته هر دؤر جو مسلمان پنهنجي دؤر جي معاشري کي توحيدي معاشرو بڻائڻ ۾ روشني حاصل ڪري سگهندو. انهيءَ لاءِ شرط اهو آهي ته مسلمان اسلام جي انقلابي ۽ عالمگير ڪردار کي سامهون رکي ۽ اهو سمجهي ته معاشري کي بدلائڻ لاءِ جاکوڙ انفرادي عبادت کان وڌيڪ اهم آهي. جيئن ته الله تعاليٰ پاڻ به سورت مزمل ۾ رسول الله ﷺ جن کي پنهنجي عبادت جو وقت گهٽائڻ جي تاڪيد فرمائي آهي ته جيئن معاشري جي تبديليءَ واري عمل ۾ وڌ کان وڌ حصو وٺي سگهن.

اهو ياد رهي ته مذهبي ٺيڪيدارن وٽ يرغمال بڻيل جماعتن ۽ تبديلي ۽ انقلاب جي دشمن قوتن کي قائم رکندي، معاشري ۾ ڪابه تبديلي نٿي آڻي سگهجي. انهن جي موجودگيءَ ۾ اسلام جي جياپي ۽ شريعت جي نفاذ جون سموريون ڪوششون ناڪام ٿينديون رهنديون.

انهيءَ دؤر جون قرآني سورتون هي آهن:

(1) **سورت علق جون پهريون پنج آيتون:** جسماني بک ۽ غلامي، روحاني خوف ۽ مذهبي ٺيڪيدارن کان آزاديءَ جو پروگرام بڻجي چڪو هو. آزاد ۽ غلام، عورت ۽ مرد سيئي رسول الله ﷺ جي تصديق ڪري رهيا هئا ۽ جهانن جي پالڻهار ۽ خلقڻهار جي ٻانهپ جي ڳجهي تياري جاري هئي.

(2) **والضحيٰ:** پڪ سان توهان جي ڳالهه ٿي آخرڪار مٿانهين ٿيندي. جهڙي طرح يتيميءَ جي حالت ۾ توکي پناهه ملي ۽ حق جي ڳولا ۾ تڙپ کان پوءِ توکي هدايت ملي، غربت کان پوءِ توهان کي شاهوڪاري ملي، اهڙي طرح ايندڙ زمانو پوئين زماني کان ڀلو هوندو.

(3) **الم نشرح:** انهيءَ زماني ۾ الله تعاليٰ جي طرف کان سندن دل کي سگهه ڏني پئي وئي. چيو ويندو هو ته توهان جو سينو کوليو ويو آهي. ڏک کان پوءِ سک جو اچڻ لازمي آهي.

(4) **الفلق:** فلق جو پالڻهار توکي حاسدن ۽ جادوگرن کان پناهه ۾ رکندو.

(5) **الفيل:** توسان حسد يا ساڙ ڪندڙ جادوگر اصحاب فيل (هاٿين وارن) وانگر

تباهه ۽ برباد ٿي ويندا.

(6) **القدر:** انهن حسد ڪندڙن ۽ جادوگرن جو مقابلو تون انهيءَ اسلامي تعليم سان ڪري سگهندين جيڪو الروح يا قرآن آهي. انهيءَ سان گڏ ملائڪ آهن جيڪي امن ۽ سلامتي پيدا ڪن ٿا. انهيءَ سموري خدائي ڪلام کي پاڻ ﷺ جن ڪُليءَ طرح اسلام جي دعوت واري زماني ۾ ماڻهن کي ٻڌايو.

هاڻي اسلامي انقلاب جي مڪي ۽ مدني دؤرن تي روشني وڌي وڃي ٿي. انهن دؤرن جو هر هر مطالعو ڪرڻ جي ضرورت آهي ته جيئن قرآني فڪر جي نوعيت ۽ انهيءَ بنياد تي معاشري جي نئين سر اڏاوت ڪرڻ واري جاڪوڙ کي سمجهي سگهجي.

اسلامي انقلاب جي پهرين منزل

ڳجهي دعوت:

جيئن ٻڌايو ويو آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن مختلف قومن ۾ واپاري سفر ڪرڻ ڪانپوءِ الله تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان اهو محسوس ڪري ورتو هو ته تاريخ جي شروعات کان وٺي دنيا ۾ ٻه ٽولا موجود رهيا آهن. انهن مان هڪڙو اهو آهي جيڪو خدائي حڪمن تي عمل ڪري ٿو ۽ ٻيو اهو آهي جيڪو پنهنجي نفس کي خدا بڻائي ”مَنِ اتَّخَذَ اِلٰـهَهٗ هَوٰىهُ“ شيطان جو ٻانهو بڻجي وڃي ٿو. اڄڪلهه جي ٻوليءَ ۾ انهن ٽولن يا طبقن کي پيداواري وسيلن تي قابض طبقو. جيڪو تعداد ۾ سموري انساني آباديءَ جي لڳ ڀڳ ڏهه سيڪڙو رهيو آهي، غلام بڻائيندڙ آقا، پوءِ جاگيردار ۽ ان کان پوءِ صنعتڪار جي شڪل ۾ موجود رهيو آهي. جڏهن ته ٻيو انهن پيداواري وسيلن (زمين، ڪارخانن، کاڻين، گيس ۽ پيٽرول جي ذخيرن، ٻيلن وغيره) کان محروم رهيو آهي، جنهن جو تعداد نوي سيڪڙو کان به وڌيڪ آهي. ڄاڻايل ٻنهي طبقن ۾ هڪ پاسي دولت جي جهجهائي ۽ ٻئي پاسي غربت ۽ ڏتڙيل حالت هجڻ جي ڪري نبين جي انقلابي تعليم کان نفرت ڪرڻ وارا ماڻهو به موجود رهيا آهن.

ڊاڪٽر علي شريعتي تفصيل سان ٻڌايو آهي ته قابيل پنهنجي ڀاءُ هابيل کي قتل ڪرڻ کان پوءِ تاريخ کي ٽن شڪلن ۾ وري وري اپاريندو رهيو آهي ۽ اڄ به ايري

رهيو آهي. يعني حڪمران طبقو (فرعون)، مالدار يا سرمائيدار طبقو (قارون) ۽ مذهبي پيشوا طبقو (بلعم باعور يا هامان) جي شڪل ۾. معاشري ۾ سمورن اخلاقي قدرن جي تباهيءَ جو سبب اها ئي طبقاتي ورڇ آهي.

اسان جي دؤر ۾ سوشلسٽ معيشت جي پنيرائي ڪرڻ وارن، مذهب جو انهيءَ ڪري انڪار ڪيو جو سمورن مذهبن جي تاريخ ۾ مذهبي پيشوائن پاڻ وٽ يرغمال بڻايل جماعتن جي مفادن ڪي ديني نقط نظر ڪان تحفظ ڏئي ڇڏيو آهي.

اِن ڪري انهيءَ صورتحال کي بدلائڻ لاءِ جڏهن پاڻ ﷺ جن کي الله تعاليٰ ايمان ۽ يقين جي واٽ تي آڻي ڇڏيو ۽ نصب العين ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ انقلابي طريقي کي چٽو ڪري ڇڏيو ته ڳجهيءَ طرح سان پنهنجي ڪن خاص دوستن کي ڪم ۾ شامل ڪرڻ شروع ڪيو ته جيئن دنيا کي اللهُ جو ٻانهو بڻايو وڃي ۽ شيطان پرستي يعني خود پرستي ۽ نفرتن ڪان بچايو وڃي. اُن دؤر ۾ فڪر ۽ عمل جو بنياد انهيءَ عقيدي تي رکيو ويو ته هن دنيا ۽ انسانن، ٻنهي جو خلقڻهار هڪ الله ئي آهي. هر چڱي ڪم تي اجر ۽ هر بڇڙي ڪم تي سزا نه رڳو هن دنيا ۾ ملندي پر جيڪڏهن هتي نه ملي سگهي ته مرڻ ڪان پوءِ آخرت واري زندگيءَ ۾ ضرور ملندي. سورت علق جي پهرين پنجن آيتن ۾، جيڪي حرا واري غار ۾ نازل ٿيون، ڪائناتي، شهري ۽ نفسياتي ڳالهين کي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ ٽن سالن جو وقت لڳي ويو ۽ رڳو ڪن ٿورڙن ماڻهن ايمان آندو جن ۾ غلام ۽ آزاد ٻنهي قسمن جا ماڻهو شامل هئا.

اِن عرصي دوران نازل ٿيڻ وارين سورتن ۾ ڳالهه ٻولهه جو رخ رسول الله ﷺ جن جي ذات پاڪ سان هو ته جيئن انقلاب جي اهميت، ان جي حاصلات جي ڏس ۾ پيش ايندڙ ڏکيائين ۽ انقلاب جي ڪاميابيءَ ۾ الله تعاليٰ جي غيبي مدد تي روشني وجهي سگهجي.

اسلامي انقلاب جي ٻين منزل

اعلانيه دعوت:

ٽن سالن جي ڳجهي تبليغ ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن ديجاريندڙ ۽ پاڪ ڪندڙ جي حيثيت سان اعلانيه تبليغ جي شروعات ڪري ڇڏي هئي. انهيءَ اعلانيه

دعوت واري دؤر ۾ رسول الله ﷺ جن جي حيثيت گناهن ۽ الله تعاليٰ جي نافرمانين جي نتيجن کان ڊيڄارڻ واري ۽ نيڪ ڪم ڪرڻ وارن کي پاڪ رهڻ جي ڪري الله تعاليٰ وٽان ملندڙ اجر جي خوشخبري ڏيڻ واري رهنما جي هئي. اُن دؤر ۾ پاڻ ﷺ جن قريشن کي سمجهايو ته جن قومن پروهتن (مذهبي ٺيڪيدارن)، بادشاهن ۽ سردارن، غلام ۽ مزدور جي محنت جي استحصال سان گڏ ڪيل دولت کي پنهنجي لاءِ خاص ڪري ڇڏيو، سي تباهه ٿي ويون. جيڪڏهن قريشن به اِن ئي طريقي تي پنهنجي قوم کي رکيو ته اهي به تباهه ٿي ويندا.

انهيءَ صورتحال جو علاج ڪرڻ لاءِ توحيد ۽ عملن جي جزا ۽ سزا لاءِ مرڻ کان پوءِ ٻيهر جيئرو ٿي اٿڻ جو تصور ڏنو ويو. قريشن کي چيو ويو ته پنهنجي معبودن جي پيدا ڪيل ڪا شيءِ ڏيکارين ۽ جيڪڏهن ظالم کي ان جي ظلم جي سزا هن دنيا ۾ پوريءَ طرح نه ملي ته اهو ظلم ٿيندو پر جيئن ته الله تعاليٰ ظالم نه آهي، انهيءَ ڪري آخرت واري زندگيءَ ۾ انهيءَ سزا جو پورائو ڪيو ويندو. اِن جي لاءِ ضروري آهي ته پوپن ۽ جادوگرن جي ٺڳين کان ماڻهن کي آجو ڪري انساني عقل کي انهن شيطانن کان ڇوٽڪارو ڏيارجي.

پهريان ته قريشن اهو سمجهو ته رسول الله ﷺ جن به ٻين وانگر ڪي پوپا يا جادوگر آهن، جنهن پنهنجو پيٽ پالڻ لاءِ اهو ڍنگ رچايو آهي پر پوءِ جڏهن انهن ڏٺو ته مظلوم طبقن جا ماڻهو جهجهائيءَ سان ۽ عام آزاد شهري گهٽ تعداد ۾ رسول الله ﷺ جي تعليم کان متاثر ٿي، سندن ساٿاري ٿي رهيا آهن، ته انهن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مخالفت شروع ڪري ڏني، ڪين ڪوڙو سڏيو ۽ مٿن ٺٺوليون ڪرڻ شروع ڪيون.

(1) قريشن جو چوڻ هو ته عملن واري جزا جي ڪا به پرواهه نه آهي، تنهن ڪري نه ته مرڻ کان پوءِ ڪا زندگي آهي ۽ نه ئي ڪو اهڙو خدا موجود آهي، جيڪو اسان جي ظلم ۽ عيش عشرت تي اسان کي ڪا سزا ڏئي سگهي. جيڪڏهن اهڙو ڪو خدا هوندو به ته اهو اسان جي ديوين لات ۽ عزيٰ جو پيءُ آهي ۽ اهي ديويون پنهنجي پيءُ وٽ سفارش ڪري اسان کي بچائي وٺنديون.

(2) سندن چوڻ هو ته اسان اڄ تائين اهڙي ڳالهه نه ٻڌي آهي ته الله تعاليٰ به ڪنهن سان ڳالهائي ٿو. باقي اسان جي شاعرن ۽ جادوگرن سان شيطان ۽ جن ڳالهيون ڪندا رهندا آهن. اهڙن سوالن جا جواب وحيءَ جي ذريعي دليلن

سان ڏنا ويا سي مختصر طور هن طرح آهن:

أ. هيءُ قرآن قول فيصل آهي، هزل نہ آهي. (الطارق) جهڙي طرح موسيٰ جي تختين ۾ لکيل توريت جي تعليم هئي، اهڙي ئي تعليم قرآن ۾ پڻ موجود آهي. (البروج) اهو ڪلام پراڻن قومن جا قصا نہ آهن پر ذڪر ۽ نصيحت آهي ۽ انهيءَ ۾ اهڙا دليل آهن جن سان الله تعاليٰ جي هستي ۽ قيامت جو ثبوت ملي ٿو. اهو ڪو جادو نہ پر هڪ نصيحت آهي (القلم) اهو خدائي ڪلام آهي جيڪو هڪ امانتدار ملائڪ ڪٺي اچي ٿو. شيطان يا جن جو ڪلام نہ آهي. (التڪوير) آئون پوپن يا شاعرن وانگر هن تعليم جو ڪوبہ معاوضو ڪونہ ٿو وٺان. (الذاريات)

انهيءَ دؤر ۾ خدائي وحيءَ جي ذريعي جيترو ڪلام نازل ٿيو سو الله تعاليٰ جي ثبوت ۽ قيامت جي قائم ٿيڻ ۽ مرڻ کان پوءِ واري زندگيءَ ۾ چڱن بڇڙن عملن جي جزا ۽ سزا ملڻ تي روشني وجهي ٿو. جيڪڏهن انهن دليلن تي گهرائيءَ سان غور ڪيو وڃي تہ اهو مڃڻ کانسواءِ ٻيو ڪوبہ چارو نہ آهي تہ اها قريشن جي هٺ ڌرمي هئي جو هو اِن خدائي ڪلام جو انڪار ڪندا هئا.

ب. قرآن قريش جي شاعرن، جادوگرن ۽ پوپن کي للڪاريو تہ هن ڪلام جهڙو ڪلام ٺاهي پيش ڪن! رسول الله ﷺ جن فرمايو تہ هن ڪلام جو الله تعاليٰ جي طرف کان هئڻ جو ثبوت اهو آهي تہ جيڪڏهن مان ڪوڙ هڻان تہ الله تعاليٰ مون کي تباهہ ڪري ڇڏيندو. هيءَ وحي انهيءَ خدائي وحيءَ وانگر آهي جيڪا سمورن رسولن تي نازل ٿيندي رهي آهي. انهيءَ للڪار جي شروعات سورت الحاقہ سان ٿئي ٿي. رسول الله ﷺ جن کي حڪم ڏنو ويو آهي تہ هو نہ مڃيندڙن کان منهن موڙين.

بهرحال جيڪي ماڻهو دولتمند ۽ اولي نعمة آهن، اهي نہ تہ مسڪينن کي ڪاڏو ڪارائين ٿا ۽ نہ ئي اهو اهو مڃن ٿا تہ الله تعاليٰ موجود آهي جيڪو انهن کي سندن عملن جو بدلو ڏيندو. جيئن تہ قريش تشدد ۽ ٺٺوليون ڪرڻ ۾ حد کان لنگهي ويا هئا، انهيءَ ڪري رسول الله ﷺ جن الله تعاليٰ جي حڪم سان انهن کان منهن موڙي پنهنجي ڪلام جو رخ عيسائين ڏانهن ڪري ڇڏيو.

اسلامي انقلاب جي ٽِين منزل

رحمان پرستن سان دوستي:

مشرڪ رسول الله ﷺ جن تي ايمان آڻيندڙ مؤمنن تي تشدد ڪرڻ ۾ حد کان لنگهي ويا هئا پر مؤمنن کي پڪ هئي ته ظلم ۽ نفرت جو آخري نتيجو بڇڙو ئي ٿيندو آهي. جيڪڏهن ظالم دنيا ۾ انهيءَ نتيجي کان ڪٽي بچي به وڃي ته به مرڻ کان پوءِ الله تعاليٰ کيس سزا ضرور ڏيندو.

اُن زماني ۾ رسول الله ﷺ جن کي قرآن ڪريم المبشر جو لقب ڏنو. ان سان گڏوگڏ رسول الله ﷺ جن عيسائين ڏانهن ڌيان ڏيڻ شروع ڪيو ۽ کين ٻڌايو ته اسان به رحمان کي مڃون ٿا ۽ ان جا ٻانها آهيون. رحمان الله تعاليٰ جو نالو آهي ۽ اسان به عيسيٰ[۴] کي الله تعاليٰ جو ٻانهو سمجهون ٿا پر کيس الله تعاليٰ جو پٽ نٿا مڃون. الله تعاليٰ هر شيءِ تي وسوارو آهي، اِن ڪري هو انهيءَ ڳالهه تي به وسوارو آهي ته بنا پيءُ جي پٽ پيدا ڪري، جيئن هن ڪراڙي ۽ سنڍ پيءُ ماءُ جي گهر ۾ يحييٰ کي پيدا ڪيو (سورت مريم). اهو ساڳيو ئي بحث مديني ۾ نجران جي عيسائين جي وفد سان به ٿيو هو. ايمان آڻڻ وارن حبشہ ڏانهن لڏپلاڻ شروع ڪئي. اُن دور ۾ هيٺيون ڳالهيون بحث هيٺ آيون:

اَ. **شفاعت ۽ ڪفارو:** ڪافر گهرن پيا ته پاڻ ڪريم ﷺ جن انهن ديوين جي شفاعت کي مڃن. پاڻ ڪريم ﷺ جن پڻ انهن جي باري ۾ ڪجهه نرمي رکن پيا پر نہ رڳو قريشن، پر عيسائين کي به چئي ڇڏيائون ته ظالم جي ڪوبہ سفارش نٿو ڪري سگهي. جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي وارو اصول سڀني جي مٿان لاڳو ٿئي ٿو. شفاعت ۽ ڪفارو ڪابہ معنيٰ نٿو رکي.

ب. **الله تعاليٰ جي وجود جون نشانيون (آيتون):** ڪافر چوڻ لڳا ته الله تعاليٰ جي موجودگيءَ جو ڪهڙو ثبوت آهي. قرآن انهن کي چيو ته ڇا الله نہ ته توهان جون ديويون خلقيندڙ آهن؟ (العلق) ڇا پکين کي اڏامڻ جي طاقت الله کانسواءِ ٻيو ڪو ڏئي ٿو؟ (الملڪ) هر هڪ مخلوق ان جي نشاني (آيت) آهي ته ڪائنات جي اندر هڪ خالق آهي (يٰسين، رعد، الشعراء) ڇا انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ ته هر عمل جي جزا يا سزا ملندي، ڪنهن ٻئي دليل جي ضرورت آهي؟ پڪ سان جيڪڏهن توهان نہ مڃيندؤ ته توهان تي الله تعاليٰ

جو عذاب ايندو (الدخان). مرڻ کان پوءِ ٻيهر جيئرو ٿي اٿڻ برحق آهي (الحجر). جانورن کي ڏسو، ٻيڙين تي نظر وجهو، اهي سيئي الله تعاليٰ جي خالق هجڻ جا اهڃاڻ آهن.

ت. **ڪافرن جو عذاب ڀوڳڻ:** ڪافرن مرڻ کان پوءِ واري زندگي ۽ الله تعاليٰ جي قيامت جي ڏينهن جو مالڪ هئڻ جو انڪار ڪري ڇڏيو ۽ چيو ته اسان تي الله تعاليٰ جي طرف کان پلي ته پٿر وسراءِ. قرآن انهن کي چيو ته جڏهن وقت آيو ته توهان تي عذاب به اچي ئي ويندو. (الحجر) ۽ بداعماليءَ جو ضرور مزو چکندؤ (الڪهف). مالدار ماڻهو ئي آخرت جي عذاب کي نٿا مڃن، ڇو جو اهي ظالم آهن. تنهن ڪري اهي مرڻ کان پوءِ واري زندگيءَ جا ئي انڪاري آهن. ياد رکو ته الله تعاليٰ عدل ڪرڻ وارو آهي تنهن ڪري هو هر شيءِ جو بدلو ڏيندو. ان لاءِ ڪنهن دليل (معجزي) جي ضرورت نه آهي. (الانبياء)

ث. **قرآن جي تعليم خدائي تعليم آهي:** رسول الله ﷺ جن فرمايو ته مان چوان ٿو ته ظلم نه ڪريو، اڃا به بڇڙائيءَ جو بدلو نيڪيءَ سان ڏيو. ڇا هيءُ جنن ۽ شيطانن جو ڪلام آهي؟ (المؤمنون) هيءُ ڪلام هڪ ملائڪ جي ذريعي مون کي مليو آهي. شاعرن وانگر اهو شيطاني ڪلام نه آهي. اهو خدائي ڪلام آهي ۽ ظالمن کي ظلم کان ڊيڄاري ٿو. اهو ڪم شاعر نه ڪندا آهن. (الشعراء) اهو ڪلام صاف ۽ آسان (عربي) ٻوليءَ ۾ آهي. پوين واريون کي منجهيل ڳالهيون نه آهن. اهو اڳاٽن رسولن تي موڪليل وحي وانگر ئي آهي (الشوريٰ، الانبياء) جيڪڏهن توهان جي پوين ۾ شاعرن وٽ نيڪي ۽ محبت ڏانهن وٺي ويندڙ ڪلام آهي ته اهو ڪٿي اچو (اها للڪار الاحقاف ۾ آهي: (اِيۡتُوۡنِىۡ بِكِتٰبٍ مِّنۡ قَبۡلِ هٰذَاۤ اَوۡ اَثٰرَةٍ مِّنۡ عِلۡمٍ اِنۡ كُنۡتُمۡ صٰدِقِيۡنَ) اها تعليم عيسائين جي لاءِ ڪتاب يا انجيل واري آهي (الڪهف). ياد رکو ته الله تعاليٰ ڪنهن انسان سان ناهي ڳالهائيندو يعني هيءُ الله جو ڪلام برزبان الله ناهي. باقي الله تعاليٰ وحيءَ جي ذريعي دل ۾ هڪ علم ۽ جز پيدا ڪندو آهي. اهو هڪ ڪلام آهي جيڪو پردي پنيان (من وراءِ الحجاب) ايندو آهي. يعني قرآن ”ڪلام من عندالله“ آهي. اهو خدائي الهام آهي خدا جو ڪلام نه آهي. (الشوريٰ). اهو حق ۽ سچ آهي، جادو نه آهي. ان جي تعليم

اها آهي تہ ظلم کي ڇڏي ڏيو (السباء) الله تعاليٰ جنهن تي گهري پنهنجو
ڪلام (روح) نازل ڪري ڇڏي (المؤمن) اهو قرآن تيڏو ڦڏو ڪلام نہ آهي.
ان ۾ اڳين نبين جي تعليم کي هر هر ورجايو ويو آهي ۽ انهن سان
هڪجهڙائي (مشابہ) رکي ٿو. (الزمر: كِتٰبًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ). مطلب اهو تہ 7
نبوي تائين قريش ظلمن ۾ حد ڪان لنگهي ويا ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان
بائيڪاٽ ڪيائون. پاڻ شعب ابي طالب ۾ 10هين نبوي تائين قيد رهيا.

اسلامي انقلاب جي چوٿين منزل

بائيڪاٽ ۽ يهودين ڏانهن ڏيان:

رسول الله ﷺ جن جي مٿان هيءَ منزل تمام سخت هئي. بهرحال، اسوه
ابراهيمي ۽ يوسفي، يعني قتل ۽ قيد جي منزلن مان بہ پار پوٽو هو. ان ڪانسواءِ
موسوي طريقي تي هلندي هجرت ۽ جهاد جي واٽ بہ ونٽي هئي. انهيءَ دؤر جون
مصيبتون ڇڻ تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن کي سبق ڏئي رهيون هيون تہ بنا سهاري ۽
آسري جي بہ حضرت يوسف وانگر اهو چوڻ گهرجي تہ صبر ۽ ثابت قدمي
ڪاميابيءَ جي ڪنجي آهي ۽ ڪافر پلي مجن توڙي نہ مجن، اها ڳالهہ پڪي آهي تہ
الله تعاليٰ ڪانسواءِ ٻيو ڪوبہ فيصلو ڪرڻ وارو (حاڪم) نہ آهي. اهو ئي قيامت جي
ڏينهن ظالمن کي سزا ڏيندو.

اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ (يوسف: 40)

لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۭ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْاُوْلٰى وَالْاٰخِرَةِ ۡ وَلَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ
(القصص: 70)

اسلامي انقلاب جي پنجين منزل

مختلف قبيلن ۾ خدائي قانون (دين) جي تبليغ:

هاڻي 10هين نبويءَ جو اهو زمانو اچي ويو هو جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن

کي شعب ابي طالب مان آزادي ملي وئي هئي پر ابوطالب جي وفات کانپوءِ کين ڪوبہ خانداني سهارو نہ رهيو هو. تنهن ڪري پاڻ مختلف قبيلن ۾ اُن الهامي قانون جي تبليغ شروع ڪري ڏنائون تہ ”حڪم“ يعني بادشاهت رڳو الله تعاليٰ جي آهي. ڪوبہ انسان جيڪڏهن هن دنيا ۾ خدائي قانون جي خلاف ڪنهن تي ظلم ڪندو تہ الله تعاليٰ، جيڪو سمورن انسانن جو مالڪ ۽ خالق آهي، سو قيامت جي ڏينهن آخري فيصلو ڪندو. تنهن ڪري شيطان کان بچو (الاعراف). انهيءَ زماني ۾ رسول الله ﷺ جن مختلف قبيلن کي هن ريت چيو:

الف- **بني اسرائيل:** کي چيو تہ توريت بہ خدائي قانون آهي ۽ ٻڌايو تہ شيطان جي ڪوڙڪي ۾ اچي ظلم ڪرڻ جو نتيجو بڇڙو هوندو آهي. هن ۾ بني اسماعيل جي امي نبيءَ جو ذڪر آهي، جيڪو نيڪيءَ جو حڪم ڏيندو ۽ بڇڙائيءَ کان روڪيندو، تنهن ڪري اچو تہ اسان سيئي هڪ ٿي وڃون تہ اهڙيءَ طرح توهان غلاميءَ مان ڇوٽڪارو ماٽيندؤ. (الاعراف). توريت تي عمل ڪرڻ وارا سنا ماڻهو آهن (الفاطر) اي بني اسرائيليو، جيڪڏهن توهان قيامت جي ڏينهن تي ايمان رکو ها تہ پوءِ ظلم نہ ڪريو ها ۽ غلاميءَ واري زندگيءَ ۾ ٽي دفعا خوار نہ ٿيو ها. مون کي وحيءَ جي ذريعي خبر پئي آهي تہ جيڪڏهن بني اسرائيل الله تعاليٰ سان بغاوت ڪرڻ ڇڏي ڏين ۽ مسلمانن سان هڪ ٿي وڃن تہ انهن جي لاءِ اها ڳالهہ ڏاڍي سٺي ٿيندي. مڪي کان يروشلم تائين الله تعاليٰ جو قانون (دين) نافذ ٿي ويندو (سورت اسراء).

ب- **مجوسي:** مجوسين کي چيو ويو تہ ٻن خدائن جي پوڄا نہ ڪريو ۽ نہ سج ۽ چنڊ کي سجدو ڪريو. (السجده) اونداهي ۽ سوجهرو الله تعاليٰ جا ئي پيدا ڪيل آهن، اهي خدا نتا ٿي سگهن (الانعام).

ت- **طائف جي مشرڪن جو پاڻ سڳورن ﷺ جي دعوت قبولڻ کان انڪار ۽ معجزا ڏيکارڻ لاءِ مطالبو:** معجزا ڏيکارڻ الله تعاليٰ جي ئي اختيار ۾ آهن. انهيءَ ڳالهہ جو ثبوت تہ الله تعاليٰ موجود آهي، اهو آهي تہ جڏهن مشرڪ ٻيڙين ۾ سوار ٿيندا آهن تڏهن اهي الله تعاليٰ کي ئي سڏيندا آهن (العنڪبوت). مان بہ هڪ انسان آهيان، انهيءَ ڪري معجزو نٿو ڏيکاري سگهان. اهو ڪم رڳو الله تعاليٰ جو ئي آهي. ڀلا انهيءَ ڳالهہ ۾ معجزي جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ مان تہ چوان ٿو تہ دشمن سان بہ ڀلائي ڪريو تہ هو

توهان جو دوست بڻجي ويندو (السجده). ڳجهه جون ڳالهيون رڳو الله تعاليٰ ئي ڄاڻي ٿو. ايتري تائين جو اهي جنَ جيڪي توهان جي شاعرن وغيره کي ڳجهه جون ڳالهيون ٻڌائڻ جا پابند آهن، سي پڻ انهيءَ ڳالهه جا قائل آهن ته اهي ڳجهه نٿا ڄاڻن. ڳجهه جي ڄاڻ رڳو الله تعاليٰ وٽ ئي آهي (الجن). پوءِ الله تعاليٰ جي موجود هئڻ جي ثبوت لاءِ معجزي جي ڪهڙي ضرورت آهي. ذري ذري مان الله تعاليٰ جي قدرت جون نشانيون ظاهر آهن (الجاثيه). الله تعاليٰ جي قدرت جي ثبوت طور معجزا نه ڏيکاريا ويندا، باقي الله جي وجود جا نشان (آيتون) سموري ڪائنات ۾ پکڙيل آهن. اکيون اَتوَ ته ڏسو (بني اسرائيل، الجاثيه). مون کي پڪ آهي ته الله تعاليٰ پنهنجي وجود جون نشانيون انڪار ڪندڙن تي ظاهر ڪري ڇڏيندو (النمل). ڏسو، الله تعاليٰ جي قدرت جون نشانيون سموري ڪائنات ۾ پکڙيون پيون آهن ۽ هر شيءِ اُن جي قانون تي هلندي، ان جي اڳيان سجدي ۾ آهي ۽ هر شيءِ ان جي مقرر ڪيل قانون ۾ جڪڙيل آهي. (بني اسرائيل). ڏسو، انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ هر عمل جي جزا يا سزا ضرور ملندي، اِن لاءِ ڪنهن معجزي جي ضروت نه آهي. مرڻ کان پوءِ جيئرو ٿي اٿڻ پڪي ڳالهه آهي. (يونس) الله تعاليٰ کي انهيءَ ڳالهه جو اختيار آهي ته هو توهان تي عذاب ڪري. مان جيڪڏهن زمين ۾ ڇِر هڻي گهڙي وڃان يا آسمان تي چڙهي وڃان، تڏهن به توهان لاءِ ڪو معجزو آڻي نٿو سگهان. مان ته رڳو خوشخبري ڏيندڙ ۽ ڊيڄاريندڙ آهيان. مان نه ته ڳجهه جي ڄاڻ رکان ٿو ۽ نه ئي ڪو ملائڪ آهيان، پر هڪ انسان آهيان (الانعام) ڪليل حقيقت جي لاءِ معجزي جي ضرورت ئي نه آهي.

هي شيطاني ڪلام نه پر رحماني تعليم آهي. (لِلڪار)

الڪتاب خدائي ڄاڻ کي چيو ويندو آهي (الفاطر). انسان کي علم الله تعاليٰ ڏئي ٿو (العلق). انهيءَ ڳالهه کي جنِ به مڃن ٿا ته انهن کي ڳجهه جو علم نه آهي، اجا به الله تعاليٰ ئي ڳجهه جو علم رکندڙ آهي (الجن). اها رحماني تعليم آهي، ”روح“ آهي. اها ئي وحي آهي. توهان کي تمام ٿورڙي ڄاڻ ڏني وئي آهي. توهان اها ڳالهه سمجهي نه سگهندؤ ته اهو ڪلام يا روح يا وحي ڪهڙي طرح نازل ٿئي ٿو. بهرحال، وري به توهان کي لِلڪاريو وڃي ٿو ته توهان جا شيطان پلي توهان جي ڪيتري به مدد ڪن، اسان جي نازل ڪيل نيڪ عملي، انصاف ۽ محبت واري تعليم جو مقابلو نٿا

ڪري سگهن. سچا يهودي ۽ عيسائي اها ڳالهه مڃن ٿا تہ اها تعليم روح القدس (جبرائيلؑ) جي آندل آهي ۽ رحماني تعليم آهي (بني اسرائيل). جيڪڏهن توهان لاءِ اها ڳالهه ممڪن آهي تہ هن جهڙيون ڪي ڏهہ سورتون ٺاهي آڻيو (هود). جيڪڏهن اهو بہ ممڪن نہ هجي تہ پوءِ توهان هن قسم جي نيڪ عمليءَ جي تعليم ڏيڻ واري هڪ ئي سورت ٺاهي آڻيو (يونس). هيءُ قرآن روح القدس جي ذريعي الله تعاليٰ وٽان آيو آهي. مان يهودين جي هٿ ٺوڪين ڳالهين کي الله تعاليٰ جي وحيءَ واري حڪم سان بدلايان ٿو. جيڪو ڪجهہ آڻيا ٿو، سو پاڻ ٺتو لکان ۽ نہ ئي وري نفساني خواهش سان اٿين ڪريان ٿو. الله تعاليٰ جي پانهن تي شيطان جو ڪوبہ وس نٿو هلي. (النحل).

الله تعاليٰ جنهن لاءِ گهري ان تي وحي نازل ڪري سگهي ٿو:

اهو ضروري نہ آهي تہ الله تعاليٰ شاهوڪارن تي ئي وحي نازل ڪري. (الزخرف) هر امت ۾ الله تعاليٰ جي واٽ سونهائيندڙ هڪڙو پيغامبر ايندو رهيو آهي (يونس). توهان نٿا ڄاڻو تہ پوءِ اهل ذڪر (يهودين ۽ عيسائين وغيره) کان پڇي وٺو (النحل). هيءَ ڪا نئين تعليم نہ آهي پر هيءَ تہ الله تعاليٰ جي بندگيءَ ڏانهن سڏيندڙ ابراهيم جي تعليم آهي (الانعام).

مڪِي تعليم جو تت

قرآن جي ذريعي پاڻ ڪريم ﷺ جن جيڪا مڪي تعليم ڏني، انهيءَ جو تت اهو آهي تہ هن سموري تعليم ۾ انقلابي نظريي وارا جزا ڏنا ويا آهن. مديني ۾ انهيءَ نظرئي تي معاشري جي نئين سر جوڙجڪ ڪئي وئي آهي:

الف- رحمت وارو الله: الله اهو آهي جنهن جي ڪوبہ سفارش نٿو ڪري سگهي. اُن جي قدرت ۾ ڪوبہ شريڪ نہ آهي. اهو ظالمن کي سزا ۽ نيڪن کي اجر ڏيندو آهي ۽ قيامت جي ڏينهن آخري فيصلو ڪندو. هو سيني تي ڪرم ڪندڙ آهي، تنهن ڪري ان جي انصاف ۾ رحمت بہ داخل آهي ۽ هن پنهنجي لاءِ بہ رحمت جو قانون جوڙي رکيو آهي، تنهن ڪري عدل سان گڏوگڏ رحم ڪرڻ بہ پاڻ تي لازم ڪيو اٿس. (كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ). هو

ڪرم ڪندڙ ۽ مالڪ آهي. هو سڀ ڪجھ ڪري سگھي ٿو پر ظلم نٿو ڪري "وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلۡعَبِيۡدِ" . هو رحم ڪندڙ آهي. هو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جي ڏوھ جي سزا ٻئي ڪنهن کي نٿو ڏئي، تنهن ڪري شفاعت ۽ ڪفارو بي معنيٰ شيءِ آهي. هو سيني قومن جو پالڻهار آهي ۽ ڪا بہ قوم هن جي لاڏلي نہ آهي. ان جي قدرت جون نشانيون هر جاءِ تي پکڙيل آهن. معجزن جي ڪا بہ ضرورت نہ آهي.

ب- مرڻ ڪان پوءِ واري زندگي ۽ مايوسي: ظلم ۽ ڏاڍ ڪان مڙي وڃو. دنيا جون قومون انهيءَ جي ڪري ئي تباھ ۽ برباد ٿي ويون. اهو نہ سمجھو تہ ظلم جي سزا ڪان بچي ويندؤ. پڪ ڄاڻو تہ جھڙي پوک پوکيندؤ، تهڙي ئي لڻندؤ. اها ئي الله تعاليٰ جي سنت آهي. جيڪڏهن دنيا ۾ توهان بچي بہ ويؤ تہ آخرت ۾ ضرور سزا ڀوڳيندؤ. مرڻ ڪان پوءِ جيئرو ٿي اٿڻ پڪي ڳالھ آهي پر جيڪي ماڻهو ظالم آهن سي مايوسيءَ واري دنيا ۾ آهن ۽ ٻيهر پيدا ٿيڻ واري ڳالھ جا انهيءَ ڪري ئي انڪاري آهن. انڪار سان مايوسي پيدا ٿيندي آهي.

ٻيهر جياپو ۽ الله ۾ اميد: نيڪوڪاري (عدل سان گڏ رحمت) جو نتيجو هن دنيا ۾ خوشحالي آهي ۽ مرڻ ڪان پوءِ بہ بهشت آهي، تنهن ڪري محبت ۽ رحمت جي دنيا وسايو ۽ نا اميديءَ کي ڪفر سمجھو. خدا پرستيءَ جو لازمي نتيجو خوشي، زندگي ۽ اميد آهي. گناھ ڪان پوءِ توبہ ڪريو، الله تعاليٰ رحم ڪندڙ آهي، اميد آهي تہ معاف ڪري ڇڏيندو. هن وٽ ڪنهن جي بہ سفارش جي ضرورت نہ آهي.

ت- فڪري آزادي: سمورن هادين ۽ نبين جي اها ئي تعليم رهي آهي. يعني اها ئي قرآن واري تعليم. انڪار ڪندڙن جي لاءِ نہ رڳو قرآن پر سمورا حڪم ۽ خدائي ڪتاب معجزو آهن. انهيءَ ڪري اهي نہ تہ الله تعاليٰ جي وجود جا قائل آهن ۽ نہ ئي مرڻ ڪان پوءِ جيئرو ٿي اٿڻ تي ويساھ ڪن ٿا. اهي پنهنجي عقلن کي مذهبي ٺيڪيدارن ۽ پوپن (موجوده دؤر ۾ سائنس ۽ مذهبي پيشوائن) جي هٽ وڪڻي چڪا آهن. تنهن ڪري پلو انهيءَ ۾ اٿوَ تہ خدائي ڪتابن کي مڃو جنهن جو لازمي نتيجو فڪري آزادي آهي. انهيءَ سان طبقاتي ڪشمڪش ختم ٿي وڃي ٿي ۽ محبت ۽ رحمت جي ڪري

ضمير جو سچو آواز خدائي آواز بڻجي ويندو آهي.

ث- محنت جي استحصال سان دولت ميڙڻ ۽ نبين سڳورن سان دشمني:

مکي ۾ نازل ٿيندڙ قرآن ۾ آسودن تي سخت تنقيد ڪئي وئي آهي ۽ معاشي طبقي جي لحاظ کان انهن کي نبين جو دشمن سڏيو ويو آهي. سورت سبا ۾ ڄاڻائي ڪئي وئي آهي ته نبين سڳورن کي تڪليفون ڏيڻ وارا اهي ئي آسودا ماڻهو آهن. ايترو به چيو ويو ته سمورين بد اخلاقين جو بنياد اهو ئي آسودو طبقو آهي. سوال اهو آهي ته اها دولت انهن وٽ آئي ڪٿان آهي؟

زرعي دور کان وٺي اسلام جي ظاهر ٿيڻ تائين اها دولت غلام ۽ زرعي غلام جي محنت جي استحصال سان آئي هئي. مالڪ ۽ جاگيردار انهيءَ دولت جا مالڪ هئا. اسلام کان پوءِ جڏهن يورپ ۾ تحقيق جي سائنسي طريقي جو رواج پيو ته مشينون ايجاد ٿيون ۽ پهريون دفعو هڪ ڪارخاني جي ڇت هيٺ هزارين مزدورن ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ته محنت جي استحصال ۽ انهيءَ مان حاصل ٿيندڙ دولت جي سموري عمل تي روشني پئي. اهڙي طرح خبر پئي ته دولت نه ته آسمان مان لهي ايندي آهي، ۽ نه ئي زمين مان نڪرندي آهي پر اها مزدور جي محنت مان حاصل ٿيندڙ پيداوار جي هڪ وڏي حصي تي ڪارخانيدار مالڪ بڻجي قبضو ڪري وٺندو آهي. غلام ۽ زرعي غلام جي محنت جو استحصال اهڙيءَ ئي طرح ٿيندو آيو آهي، جهڙي طرح اڄ به مزدور جو ٿي رهيو آهي. مالڪ، جاگيردار ۽ ڪارخانيدار جي سموري دولت انهيءَ استحصال جو ئي نتيجو آهي.

قرآن ۽ ٻين پاڪ ڪتابن جي تفسير ۽ تشريح ڪندي مذهبي پيشوائن انهن ڪتابن جو انهن جي تاريخي پس منظر کان جدا ڪري مطالعو ڪيو، جنهن جو وڏو فائدو غلام بڻائيندڙ آقا، جاگيردار ۽ ڪارخانيدار کي حاصل ٿيو. قرآن ڪيترن ئي جاين تي ٻڌايو آهي ته الله تعاليٰ رزق جا سمورا وسيلا پنهنجي ٻانهن لاءِ پيدا ڪيا آهن. هابيل جي قتل ۽ آدم جي زمين تي اچڻ کان پوءِ جيڪو معاشي نظام قائم ٿيو، اُن ۾ ڏهه سيڪڙو ماڻهن جو پيداواري وسيلن تي قبضو ٿي ويو ۽ نوي سيڪڙو اڪثريت انهن وسيلن مان فائدو ماڻڻ کان محروم ٿي وئي.

انسان پنهنجي عملن ۾ خودمختيار آهي. اهو هن جو فرض هو ته هو اهڙو معاشي نظام جوڙي جو پيداواري وسيلا عوام کي فائدو ڏيڻ لاءِ ڪليل رهن ها پر

ايئن نہ ٿيو. قرآن پاڪ جي موجوده ترتيب اندر مڪي ۽ مدني سورتن کي پاڻ ۾ ملائي ڇڏيو ويو آهي. انهيءَ سان مڪي دؤر ۾ نازل ٿيڻ واري قرآن ۾ مالدارن تي جيڪا سخت تنقيد ڪئي وئي آهي، سا نظرن کان اوجهل ٿي وئي آهي. انهيءَ سبب جي ڪري قرآن معاشري ۾ ڪابہ بنيادي تبديلي آڻڻ ۾ مدد نہ ڏئي سگهيو، اجا بہ غلاميءَ جو ادارو دائمي بڻايو ويو. سياسي نظام ۾ بادشاهت قائم ڪئي ويئي. عوام ۽ ان جي مفادن کي حڪومت، قانون سازي ۽ معاشي نظام جوڙڻ کان بي دخل ڪري ڇڏيو.

جيستائين قرآن جي تعليم موجب پيداواري وسيلن کي ٿورڙن ماڻهن جي قبضي مان ڪڍي پورهيت عوام جي ملڪيت ۾ نٿو ڏنو وڃي، اها صورتحال جيئن جو تيئن قائم رهندي.

مون پنهنجي لکڻي ”انقلاب مڪ“ ۽ ”فهم قرآن ڪي جديد طريقي“ ۾ امام ابن تيميہ جي فتويٰ نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ امام موصوف چيو آهي تہ موجوده صحيفي واري ترتيب تلاوت جي لاءِ آهي، باقي تحقيق جي لاءِ ڪنهن بہ ترتيب کان ڪم وٺي سگهجي ٿو، تنهن ڪري ضروري آهي تہ تحقيق جي لاءِ مڪي ۽ مدني دؤر ۾ نازل ٿيندڙ قرآن جو جدا جدا مطالعو ڪيو وڃي.

اسلامي جي معاشي نظام جي باري ۾ اها ڳالهہ سمجهي ڇڏڻ گهرجي تہ مديني ۾ نبي ڪريم ﷺ جن ڪڙمت کي وياج تي مبني ڪاروبار سڏيو هو. پر بغداد واري خلافت جي دباءَ هيٺ اچي مجتهد فقيهن جي شاگردن ڪڙمت کي ڪن شرطن سان جائز سڏيو. جڏهن تہ حضرت ابوبڪر صديقؓ مال غنيمت جي برابر ورڇ لازم ۽ حضرت عمرؓ مصر ۽ شام مان حاصل ٿيندڙ زمينن کي بيت المال جي ملڪيت چئي ڇڏيو هو. اهو ئي عمل خيبر جي فتح کان پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ اختيار ڪيو هو تہ زمينن ۽ باغن کي تہ رياست جي ملڪيت ۾ شامل ڪري ڇڏيو ۽ يهودي هارين کان ڍل وٺڻ شروع ڪئي.

جيئن تہ ڪڙمت کي جائز سڏيو ويو هو، انهيءَ ڪري مشين جي ايجاد کان پوءِ ڪارخاني کي بہ انهيءَ ئي اصول هيٺ مالڪ ۽ مزدور جي شڪل ڏني وئي. فقيهن جهڙي طرح جاگيرداري کي جائز سڏيو، اهڙيءَ ئي طرح ڪارخانيداري کي بہ جائز چئي ڇڏيو. هاريءَ جي محنت جي استحصال وانگر مزدور جي محنت جو استحصال بہ رڳو فقهي نقط نظر کان جائز سڏيو ويو. جيستائين اها صورتحال

رهندي، دولت هڪڙي ننڍڙي طبقي جي ملڪيت ۾ گڏ ٿيندي رهندي.

قرآن چيو آهي ته ڪمزور ۽ غريب طبقي جي ماڻهن جو فرض آهي ته اهي پنهنجي شعور کي بيدار ڪن ۽ پنهنجي تنظيم قائم ڪري، هلندڙ جاگيرداري ۽ سرمائيداري معاشِي نظام جو خاتمو ڪري ڇڏين. هن دؤر جي انسان جو معاشي ڇوٽڪارو گڏيل معيشت اختيار ڪرڻ ۽ حقيقي مذهب يعني توحيد خدائي جي نظريي هيٺ اخلاقي ۽ روحاني خصوصيتون اختيار ڪرڻ يا نه ڪرڻ جي جزا ۽ سزا جي لاءِ مرڻ کان پوءِ واري زندگيءَ تي ايمان آڻڻ ۾ آهي. جيستائين اهي ٻئي جزا جدا جدا رهندا، انساني معاشرو تباهيءَ جي ڪُن ۾ قاتل رهندو. حقيقي مذهب ۾، جنهن کي پاڪ مذهبن جي بانين رواج ۾ آندو هو، اهي ٻئي جزا گڏايا ويا آهن پر مذهبي پيشوائن انهن کي جدا جدا ڪري ڇڏيو.

تنهن ڪري قرآن پاڪ ۽ سيرت پاڪ جو جيستائين طبقاتي نقط نظر ۽ ترتيب نزول جي روشنيءَ ۾ مطالعو نه ڪيو ويندو، قرآن ۽ سيرت معاشري ۾ ڪابه تبديلي نٿا آڻي سگهن.

مديني جي هجرت کان پوءِ

مڪي ۾ اسلامي نظرئي جا جزا ڀڏايا ويا هئا. ڪوبه انقلاب نظرئي کانسواءِ نه ايندو آهي. هجرت کان پوءِ مديني ۾ ان ئي نظرئي جي بنياد تي رياست قائم ڪئي وئي جنهن مڪي تعليم جي بنياد تي معاشري ۾ اهڙا قانون نافذ ڪيا هئا، جن کي لاڳو ڪرڻ سان جهالت، بک، غلامي ۽ مسڪينيءَ جو خاتمو ٿي ويو ۽ انسان رحمت ۽ محبت جو پتلو بڻجي ويو. ڏوهاري ۽ خطا ڪندڙ جي لاءِ توبه جي ذريعي خدائي رحمت جا دروازا کوليا ويا ۽ ماڻهو نذرانن ۽ مذهبي ٺيڪيدارن جي سفارش واري جهنجهٽ مان آجا ٿي ويا.

اسلامي انقلاب جي ڇهين منزل

قومن جي سرداري:

هجرت کان پوءِ انقلاب جو مرڪز مديني کي بڻايو ويو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن نہ رڳو مهاجرن ۽ انصارن، پر يهودين جا بہ حاڪم ۽ امير بڻيا. پاڻ ﷺ امير العالمين جي حيثيت سان مديني جي اوسي پاسي ۾ ويٺل مشرڪن سان بہ دفاعي معاهدا ڪيائون. پنهنجي نظريي جي حفاظت ۽ نفاذ جي لاءِ مهاجرن جي فوجي تربيت بہ ڪيائون. انفاق يعني جنگي خرچن جي لاءِ چندو بہ گڏ ڪيائون ۽ يهودين سان اهڙو معاهدو ٿيو جنهن جي ذريعي پاڻ ﷺ جن حڪمران، جڏهن تہ مسلمان ۽ يهودي هڪ ئي امت سڏيا ويا، جنهن ۾ مذهب جي اختلاف باوجود بہ معاشري جي ڀيهر تعمير جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. ان کي ميثاقِ مدينہ جو نالو ڏنو ويو. اهو ميثاق اصل ۾ ان ڳالهہ جو نمونو آهي تہ مختلف مذهب، رنگ نسل، قوميت ۽ غربت ۽ سرداريءَ جي فرق جي باوجود بہ دنيا جي قومن کي نيڪيءَ تي گڏ ڪري سگهجي ٿو ۽ نہ رڳو آدم جي خلافت پر عالمي حڪومت بہ قائم ڪري سگهجي ٿي.

خوني ويڙهہ جو مقصد:

خوني ويڙهہ جو مقصد زندگين کي بچائڻ آهي نہ مارڻ (المائده) ۽ هڪ انسان جو قتل سموري انسانيت جي قتل برابر آهي. (المائده)

همٿ ۽ بردباريءَ سان ڪم ڪيو وڃي تہ انسان دوست انقلابي نظرئي جي بنياد تي ننڍڙي جماعت وڏي جماعت کي هارائي سگهي ٿي، جو تہ غلط نظرئي واري ڪنهن وڏي جماعت وٽ انسانيت کي ترقي ڏيڻ جو ڪوبہ منصوبو نہ هوندو آهي. قومي ۽ انساني مفادن تي شخصي مفادن کي ترجيح ڏيڻ سان وڏي جماعت جون پاڙون پٽجي ويندڀون آهن. (بقره، رڪوع 22، طالوت وارو قصو)

اسلامي انقلاب جي ستين منزل

خوني ويڙهہ جي انسان دوست ڪردار تي وڌيڪ روشني:

خوني ويڙهہ جي باري ۾ وڌيڪ انقلابي قانون:

1. انسان کي انسان جي سياسي ۽ ذهني غلاميءَ مان ڇوٽڪارو ڏيارڻ جي لاءِ خوني ويڙهه (مسلح جاکوڙ) ڪرڻي پوندي آهي (بقره، رڪوع نمبر 27) ڇو جو اظهار جي آزادي جو کسجي وڃڻ قتل جي برابر آهي.
2. جيڪڏهن دشمن ناهه ڪرڻ لاءِ آماده ٿئي ٿو ته يڪدم ناهه ڪريو. (انفال)
3. دشمن سان به واعدو نه ٽوڙيو (انفال، رڪوع نمبر 10)
4. ڪنهن به ماڻهوءَ کي جنگ جي ذريعي غلام نٿو بڻائي سگهجي.

(سورت محمد)

5. الله تعاليٰ جي واٽ ۾ جهاد ڪرڻ فائدي وارو واپار آهي (الصف) ڇو ته الله جي لاءِ وڙهڻ جو مطلب غلام بڻائيندڙ جماعتن جي قبضي ۽ اقتدار کي ختم ڪري عوام جي اخلاقي ۽ روحاني ۽ انقلابي ڳڻن کي حاصل ڪرڻ لاءِ آزادي ڏيارڻ آهي.
6. جهاد يا الله تعاليٰ جي راضپي لاءِ خوني ويڙهه ۾ خرچن لاءِ چندو ڏيڻ پنهنجي ئي مدد ڪرڻ آهي. (محمد، رڪوع 4) قتال في سبيل الله اصل ۾ قتال في سبيل العوام آهي، جنهن جي مدد سان غلام بڻائيندڙ جماعتن جي بند مان، عوامي مفادن کي آزاد ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو تاريخ جي ڪيترن ئي دؤرن ۾ مزدور ۽ غلام ۽ پنتي پيل ماڻهن پنهنجي جماعتي مفادن کي حاصل ڪرڻ لاءِ اقتدار ڏٽين، پيداواري وسيلن تي قبضو ڪري ويٺل طبقن ۽ عوام جي گهڻي حصي کي ان مان فائدو ماڻڻ کان محروم ڪرڻ واري معاشي نظام جي حامين خلاف مسلح جدوجهد ڪئي آهي.

قومن جو اتحاد:

اُن دؤر ۾ يهودين کي ڇيو ويو ته الله ۽ آخرت کي مڃيندڙن جو قبلو اهو ئي هئڻ گهرجي جيڪو سڀ کان پهريان ابراهيمؑ مکي ۾ جوڙيو هو. يهودين ان کي نه مڃيو ۽ ڇيو ته يروشلم کي ئي هو پنهنجو قبلو قائم رکندا. اهي موسوي دين تي هلي رهيا هئا. پاڻ ڪريم ﷺ جن چاهين پيا ته بني اسرائيل پنهنجي پيءُ ابراهيمؑ جي دين تي گڏ ٿي وڃن، ڇو جو اهو ئي قديم دين ۽ اصل اسلام آهي.

عيسائين ڏانهن ٻيهر ڏيان:

يهودين جي معاهدو ٽوڙڻ جي ڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن ٻيهر عيسائين ڏانهن ڌيان ڏنو ۽ انهيءَ زماني ۾ روزا فرض ڪيا ويا، جڏهن عيسائي عيسيٰ ؑ جي ڄمڻ جي خوشيءَ ۾ روزا رکندا هئا.

قرآن ڪريم ۾ قومن جي اتحاد دين يعني ڪائنات جي وحدت ۽ مرڻ کان پوءِ وري جيئرو ٿي اٿڻ، عملن جي جزا ۽ سزا جي ملڻ ۽ اعليٰ اخلاقي ۽ روحاني ڳڻن کي مڃڻ بنياد سڏيو ويو. ان سان گڏوگڏ عبادتن ۽ رسمن جي اختلاف ۽ عقيدن جي تشريح ۽ وضاحت کي پوءِ واري حيثيت ڏني آهي.

> ”انهيءَ ڪانسواءِ قرآن رنگ نسل، قوميت ۽ وطنيت جي اختلاف کي قومن جي سڃاڻپ ۽ هڪٻئي سان واقفيت جي لاءِ استعمال ڪيو آهي، يعني اهڙن بنيادن تي انسانن جي ورهاڱي کي انسان دشمني سڏيو آهي. انهيءَ سان گڏ ئي قرآن ڪريم پيداواري وسيلن کي عوام جي ملڪيت سڏي ٿو.“ (بقره: 29)

قرآن موجب قومن جو اتحاد اصل ۾ انسانيت جو اتحاد ۽ عالمگير روحاني گڏيل معاشري جو قيام آهي، جنهن کي توحيدي معاشرو به چيو وڃي ٿو.

اسلامي انقلاب جي اٺين منزل

گذريل نبين جي تصديق ۽ نبوت جو خاتمو:

احد جي جنگ ۾ شڪست کان پوءِ وارا ٽي سال وڏين تڪليفن سان ڀرپور هئا. انهن ٽنهي سالن جو مقابلو شعب ابي طالب وارن ٽن سالن سان ڪريو ته خبر پوندي ته اسلامي انقلاب جي بنياد جي اها منزل ڏاڍي سخت هئي. شعب ۾ توريت جي تعليم مان سبق ڏنو ويو هو. هاڻي احد جي شڪست کان پوءِ انهيءَ کي عملي طرح جاري ڪرڻو هو ۽ اهڙيون حالتون پيدا ٿي ويون هيون جو جيڪڏهن انهن قانونن کي جاري نه ڪيو وڃي ها ته ابراهيمي دين خطري ۾ پئجي وڃي ها. اِن ڪري انهيءَ دؤر ۾ پاڻ ﷺ هب جو لقب خاتم النبيين ٿيو، يعني پاڻ ﷺ نبين جي تصديق ڪندڙ هئا ۽ سختيءَ سان انهن ابراهيمي قانونن کي جاري ڪرڻ گهرن پيا،

جن کي يهودي مڃڻ نہ پيا گهرن. هڪ پاسي يهودي غداري ڪري رهيا هئا ۽ قبلي جي تبديليءَ کان پوءِ مصدق النبيين تي ٺٺوليون ڪرڻ لڳا هئا. ٻئي پاسي مسلمانن جي اندر بہ منافقن جي هڪ اهڙي ٽولي گهڙي آئي هئي جيڪا ڪافر قريشن سان ڳٽ جوڙ ڪري رهي هئي. ٽئين پاسي عرب جا مشرڪ ننڍيءَ سان مسلمانن کي گهرائي قتل ڪري رهيا هئا ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي پنهنجي ئي زندگي خطري ۾ هئي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي لاءِ هٿياربند پهريدار مقرر هئا. اهڙين حالتن ۾ بہ پاڻ ﷺ جن اڳين نبين جي تصديق کان پاسيرا نہ ٿيا ۽ پاڻ اعلانيہ طور عمل ڪري ڏيکاريائون:

1. يهودين کي فرمايائون تہ ابراهيمي قبلو موسوي قبلي کان اڳاٽو آهي، تنهن ڪري هاڻي اڳتي بہ اهو ئي قبلو هوندو.
2. پاڻ اهو بہ فرمايائون تہ اٺ جو گوشت ابراهيم جي وقت کان وٺي حلال آهي، تنهن ڪري اهو حرام نٿو ٿي سگهي.
3. پاڻ فرمايائون تہ ڇنڇر جي ڏينهن شڪار نہ ڪرڻ يا جنگ ۾ وڃڻ کان انڪار ڪرڻ غلط ڳالهہ آهي. (جيئن يهودين احد واري جنگ جي معاملي ۾ بهانو ڪيو هو تہ اهو سندن ڇنڇر آهي، انهيءَ ڪري پاڻ شامل ٿي نہ سگهندا) اهو خدائي قانون نٿو ٿي سگهي تہ ڪنهن ڏينهن ڪم نہ ڪيو وڃي ۽ اهو نظريو گهڙيو وڃي تہ ڇهن ڏينهن ۾ الله تعاليٰ زمين ۽ آسمان کي ٺاهيو ۽ پوءِ هن ٿڪجي ستين ڏينهن (يوم سبت) کي ساهہ پٽڻ لاءِ مقرر ڪيو! پاڻ ڪريم ﷺ جن ٻڌايو تہ الله تعاليٰ ڪڏهن بہ ٿڪبو نہ آهي. هو نہ تہ ڪراڙو ٿيندو آهي ۽ نہ ئي سمهندو آهي.
4. منافقن کي پاڻ فرمايائون تہ اها مشرڪاڻي رسم آهي تہ ڀٽيلي جي زال سان نڪاح نہ ڪيو وڃي. نڪاح ابراهيمي قانون آهي ۽ بني اسرائيل بہ انهيءَ کي مڃن ٿا. مان انهيءَ جي تصديق ڪريان ٿو تہ مان زيد جو پيءُ نہ آهيان ۽ ان جي طلاقيل زينب سان نڪاح ڪري ابراهيمي قانون تي عمل ڪري ڏيکاريان ٿو. مان خاتم النبيين (يعني نبين جي تصديق ڪندڙ) آهيان. مون کي خدائي حڪم جاري ڪرڻ ۾ ڪنهن بہ قسم جو شرم ۽ وڏائي نٿي ٿئي. امر بالمعروف ۽ نهي عن المنڪر مسلمانن جو فرض آهي. (آل عمران، رڪوع نمبر 12)

5. مؤمنن کي فرمايو ويو تہ زنا جي تهمت کنهن تي بہ نہ لڳايو. ٻانهين جو بہ نڪاح ڪري ڇڏيندا ڪريو (النور). خلع واري طلاق ڪانسواءِ هر طلاق قابل رجعت آهي (بقره رڪوع نمبر 28 ۽ 29). جيڪو حق جي راهہ ۾ قتل ٿيندو آهي سو ڪڏهن بہ فنا نہ ٿيندو آهي. قوم جي لاءِ مرڻ دولت ڪان ڀلو آهي. (آل عمران، رڪوع نمبر 17)

اسلامي انقلاب جي ٽائين منزل

موت تي بيعت ڪرڻ وارن انقلابين جي جماعت:

تيرهن سال مڪي ۽ ڇهہ سال مديني ۾ گذارڻ ڪان پوءِ 6 هہ ۾ هڪ اهڙي انقلابي جماعت تيار ٿي وئي جنهن شيطانيت ۽ نفرت جو خاتمو ڪرڻ ۽ اڪيلي الله جي ٻانهپ يعني محبت ۽ رحمت کي عام ڪرڻ لاءِ موت تي بيعت ڪري ورتي هئي. اها اسلام جي بنيادي ۽ سڀ ڪان وڏي سوڀ هئي تہ پوري جماعت بيعت رضوان ڪري ورتي هئي. رسول الله ﷺ جن اعلان ڪري ڇڏيو تہ سموري دنيا ۾ خدائي پيغام پهچائڻ لاءِ مان رسول بڻجي آيو آهيان. (اِنِّيْ رَسُوْلُ اللهِ اِلَيْكُمْ جَمِيْعًا، سورت الاعراف) هاڻي قومن جي فاتح هئڻ جي حيثيت ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن معاف ڪرڻ ۽ احسان جا اهي خدائي قانون ماڻهن تائين پهچائي ڇڏيا.

1. **نيڪيءَ جي سڃاڻ:** نيڪي تقويٰ کي چوندا آهن، يعني الله تعاليٰ جي حاڪميت جي خوف ۽ ان جي رحمت جي واعدي تي ظلم ۽ نفرت ڪان بچڻ ۽ عدل ۽ محبت کي ترقي ڏيڻ ئي نيڪي آهي. جهالت واري، اٽڃاٽائي ۽ هَٺ کي ڇڏي اهل ڪتاب يعني تهذيب يافتہ ماڻهن وانگر بردباري اختيار ڪرڻ بہ نيڪي آهي.
2. **انصاف پريو قتال:** قتال بہ نيڪي آهي پر انهيءَ لاءِ شرط اهو آهي تہ اهو عدل تي ٻڌل هجي ۽ اظهار جي آزاديءَ جي حق جي لاءِ هجي (بقره، رڪوع نمبر 24).
3. **نہ وڙهندڙن سان ڀلائي ۽ انصاف ڪرڻ نيڪي آهي:** انهن کي علم جي دولت ڏيڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪريو. جهاد جي حقيقت الله تعاليٰ جي نالي کي بلند ڪرڻ ۾ ئي آهي.

4. **ڪتاب وارن ڪي مذهبي آزادي:** ڪتاب وارن کي پوري پوري آزادي آهي. سندن جان، مال، عزت جي حفاظت مسلمانن جي مٿان لازم آهي. ان جي عيوض انهن کان هڪ ٽيڪس (جزيو) ورتو ويندو جنهن جي بدلي ۾ اهي فوجي خدمت کان آجا هوندا. انهن جي مذهبي پيشوائن، مسڪينن، پوڙهن ۽ عورتن تي اهو ٽيڪس نه لڳندو. (اصل ۾ غير مسلم اقليتن سان اهو سلوڪ روا رکڻ ئي اسلام جو حڪم آهي)
5. **مشرڪن جي تاليف قلب:** فتح مڪي کان پوءِ عام امن جو اعلان ڪيو ويو. جيڪي نوان مسلمان ٿيا يا شرڪ تي قائم هئا، تن سان معافي ۽ درگذر وارو رويو اختيار ڪيو ويو ۽ 8 هه جي حج وارو واپاري نفعو حاصل ڪرڻ کان مشرڪن کي نه روڪيو ويو. اهو مشرڪن توڙي مسلمانن جو گڏيل حج هو.
6. **ڪتابي جمهوريت جو قيام:** هن وقت تائين هر سماجي ۽ سياسي مسئلي ۾ رسول الله ﷺ جن جو حڪم هڪ امير جي حيثيت ۾ هلندو هو. رضوانين جي جماعت تيار ٿي وڃڻ کان پوءِ اسلامي انقلاب کي اڳتي وڌائڻ جي لاءِ انهن رضوانين سان صلاح مشورور به ٿيڻ لڳو، يعني هڪ شورائي جماعت ٺهي وئي جيڪا ڪتاب الله (قرآن) جي روشنيءَ ۾ جماعت جي امير، جناب محمد رسول الله ﷺ کي مشورو ڏئي سگهندي هئي، جڏهن ته فيصلو اڪثريتي راءِ تي آڌاريل نه هو پر اصول (ڪتاب الله) جي روشنيءَ ۾ جيڪا سني ۾ سني راءِ هوندي، انهيءَ تي عمل ٿيندو هو. جيستائين دنياوي معاملن جو لاڳاپو هو، تن ۾ عام ۽ سنين ڳالهين تي عمل ڪيو ويندو هو.

(انتم اعلمون بامور دنياکم — مسلم)

اصل ۾ اسلام جو هڪ سياسي نظام آهي جنهن ۾ ڪلام الله (قرآن) جي قانونن ۽ اصولن جي روشنيءَ ۾ ڀلي ۾ ڀلي راءِ کي اختيار ڪيو ويندو هو. ائين نه ٿيندو هو ته جيڪڏهن گهڻائي هڪ غلط ڪم يا بدڪاريءَ کي اختيار ڪري وٺي ته انهيءَ کي قانوني شڪل ڏني وڃي؛ جيئن اڄ ڪلهه اولهه وارن ملڪن ۾ ٿيندو آهي. اسلام جو سياسي نظام سيني اخلاقي ڳڻن کي تحفظ ڏئي ٿو. انهيءَ ڪري راءِ جي گهڻائيءَ جي بدران، اخلاقي ڳڻن کي

رائج ڪرڻ ۽ عدل ۽ محبت ڪي پنهنجائڻ جي لاءِ سڀ ڪان سٺي راءِ تي ٺي عمل ٿيندو هو. دنيا جي معاملن ۾ سائنسي تحقيق جي طريقن مان ڪم ورتو ويندو آهي، جيئن ڪجيءَ جي وٽن ۽ ميوي جي باري ۾ رسول الله ﷺ جن فرمايو تہ دنيا جي معاملن ۾ توهان پنهنجي معلومات موجب عمل ڪريو. انهيءَ ۾مذهب ڪنهن بہ قسم جي دخل اندازي نٿو ڪري.

7. **عدل ۽ احسان:** هن ڪتابي آمريت يا اصولي شورائيت جو بنيادي مقصد عدل ۽ احسان هو ۽ مرڪزي انقلابي پارٽيءَ جو فرض هو تہ دنيا مان جهالت، غربت ۽ غلاميءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ الله جي واٽ ۾ پنهنجي سر جو سانگو لاهي ڇڏي ۽ انسانيت کي علم جي دولت سان مالا مال ڪري ڇڏي تہ جيئن انسان حقيقي معنيٰ ۾ انس ۽ محبت جو پتلو بڻجي وڃي.

انهيءَ جو اهو مطلب آهي تہ اسلامي معاشي نظام ۾ پيداواري وسيلن يا دولت حاصل ڪرڻ جي سرچشمن تي ڪن ٿورڙن ماڻهن جي بدران عوام جو قبضو هوندو آهي. جيڪڏهن ڪي ٿورڙا ماڻهو ملڪيت تي قبضو ڪري وڃن ٿا تہ عام ماڻهو دولت مان فائدو حاصل نہ ڪري سگهندا. قرآن ڪريم ڪيترين ئي جاين تي اهو ٻڌايو آهي تہ رزق جا سمورا وسيلا الله تعاليٰ سيني انسانن لاءِ پيدا ڪيا آهن. تنهن ڪري اهڙو معاشي نظام ترتيب ڏيڻ گهرجي جنهن ۾ هر ماڻهو انهن پيداواري وسيلن مان فائدو ماڻي سگهي. ايئن نہ ٿيڻ گهرجي تہ ڪي ٿورڙا ماڻهو پيداواري وسيلن تي قبضو ڪري، گهڻن انسانن کي پنهنجي محنت وڪڻڻ تي مجبور ڪري ڇڏين ۽ انهن جي محنت جي استحصال سان پاڻ تہ جهجهي دولت حاصل ڪن پر اهو پورهيت ساڳيو ئي غربت ۽ مسڪينيءَ ۾ پيو گذاري.

علامہ اقبال صحيح ڳالھ ڪئي آهي تہ بادشاهت جي ڪري دنيا اسلام جي معاشي نظام مان لاڀ پرائي نہ سگهي آهي. جڏهن تہ بادشاهت جو اهو ادارو دمشق واري خلافت ۾ ئي قائم ڪيو ويو هو، جنهن سان اڳتي هلي جاگيرداري نظام کي سگهہ ملي. انهيءَ جو مطلب اهو آهي تہ علامہ اقبال چواٽي، مسلمانن ۾ جمهوريت رڳو ٽيھ سالن تائين قائم رهي سگهي. ڏکي بادشاهت کان پوءِ مسلمانن اولھ وارن جي صنعتي سرمائيداري نظام تي ٻڌل نالي واري جمهوريت کي پنهنجائي ورتو، جنهن جي مزاج ۽ روح، ٻنهي تي بادشاهيت جو اثر هو. اڄ بہ انهيءَ سرمائيداراڻي جمهوريت جي ايوانن ۾ پيداواري وسيلن تي قابض ماڻهن جا نمائندا ويٺل آهن ۽

جيڪي پنهنجي مفادن کي تحفظ ڏيڻ جي لاءِ قانونسازي ڪندا رهيا آهن.
اشتراڪي معاشري ۾ ڪجهه عرصي لاءِ عوامي جمهوريت قائم ٿي هئي، جيڪا ڪن سببن جي ڪري ختم ٿي وئي.

8. **الف: پراڻن بحثن جو خاتمو:** سورت حديد ۽ سورت تغابن ۾ خدا ۽ قيامت (مرڻ کان پوءِ وري جيئرو ٿي اٿڻ) وارن بحثن جو خاتمو ڪيو ويو.
ب: معجزا: آيات الله جي بحث جو آخري جواب سورت بقره جي رڪوع نمبر 20 ۾ ڏنو ويو.
پ: خدائي ڪتابن جو معجزو: يعني اعجاز قرآن ۽ سمورن آسماني ڪتابن جو انڪار ڪندڙن جي لاءِ معجزو هئڻ ثابت ٿي ويو.
(بقره رڪوع نمبر 3)

9. **پروهتي (مذهبي پيشوائيت جي) نظام جو خاتمو:** ڪعبي مان پروهتي نظام ختم ڪيو ويو. عقل کي آزاد ڪيو ويو. (پر بادشاهت واري دؤر ۾ مسلمانن هڪ دفعو وري پنهنجي اندر مذهبي پيشوائيت واري نظام کي قائم ڪري ورتو آهي جيڪو سائنس ۽ علم جو دشمن آهي).

اسلامي انقلاب جي ذهين منزل

اسلامي انقلاب جو بين الاقوامي پروگرام:

هاڻي سڄو عرب فتح ٿي چڪو هو ۽ دنيا جي مختلف قومن ۾ اسلامي انقلاب کي آڻڻو هو ته جيئن انساني ڀڏيءَ جي ذريعي مساوات يا برابريءَ کي قائم ڪري سگهجي. علم ۽ عقل آزاد هجن ۽ پروهتن، نجومين، پوپن ۽ جنگ جي باهه لڳائڻ وارن شاعرن جو خاتمو ٿي وڃي. تنهن ڪري عالمي انقلاب آڻڻ جي لاءِ مختلف قومن کي هي پيغام ڏنا ويا.

1. **ڪتاب وارن کي دعوت:** اي ڪتاب وارؤ، اچو ته الله مرڻ کان پوءِ واري زندگيءَ تي ايمان آڻي اسان هِن ڳالهه تي هڪ ٿي وڃو ته الله کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي به پنهنجو پالڻهار نه مڃون ۽ ڪابه قوم ٻي ڪنهن قوم کان عزت واري نه سمجهي وڃي. جيڪو نيڪيءَ جي رستي تي هلندڙ هوندو، سو ئي الله تعاليٰ وٽ وڏيڪ عزت ڀريو هوندو. (آل عمران)

2. **عيسائيو! الله تعاليٰ ئي قادر مطلق آهي:** يعني هو انهيءَ ڳالهه تي وسوارو آهي ته بنا پيءُ جي ڪنهن انسان کي پيدا ڪري. انهيءَ ۾ ڪنهن به قسم جو شڪ گمان نه ڪريو ۽ الله تعاليٰ کي عيسيٰ جو پيءُ نه سمجهو. اهو الله ته مٽيءَ مان (به) انسان جوڙي سگهي ٿو، تنهن ڪري ان جي خالقيت جي قدرت ۾ شڪ نه ڪريو. (آل عمران)
3. **ڪتاب وارن جي هڪڙي جنتري هوندي:** جهڙي طرح روزا هن زماني ۾ رکيا وڃن ٿا، اهڙيءَ طرح رکڻ گهرجن جيئن ڪتاب وارا (عيسائي) رکندا آهن. اهڙي طرح حج جو ميلو به انهيءَ زماني ۾ هجي، جڏهن يهودي، عيسائي ۽ مجوسي (چيٽ جي وچولن ڏينهن ۾) ميلو ڪندا آهن. باقي انهيءَ ۾ مشرڪ نه اچي سگهندا ۽ شرڪ بجاءِ اڪيلي الله جي ٻانهپ ٿيندي. انهيءَ ڪري هاٽي سال جا ٻارهن ئي مهينا ٿيندا ۽ نسئي جي موسم (يعني هڪ مهينو هر ٻئي ٽئين سال وڌائڻ) ختم ڪئي ويندي. انهيءَ جنتري سان ڪتاب وارا ترقي ڪندا.
4. **انفاق جو پاڻ ۾ اتحاد، زڪوات، جهاد:** مؤمنن جي جان ۽ مال کي الله تعاليٰ خريد ڪري ڇڏيو آهي (توبه) تنهن ڪري جهاد يعني دنيا مان خوف ۽ پريشانيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪين خوشيءَ سان (الله جي راهه ۾) خرچ ڪرڻ گهرجي. (البقره، رڪوع نمبر 38) پر اهو ضروري نه آهي ته سيئي جهاد ڪن. جهاد کان ڪراڙا ۽ عورتون آجا آهن. انفاق جي ڪابه حد مقرر نه آهي. باقي زڪوات هڪ قانوني ٽيڪس آهي جيڪو سلطنت وصول ڪندي ۽ دنيا مان خوف (جنگ ۽ فساد) ۽ بک ۽ بدحاليءَ کي ختم ڪرڻ ۾ خرچ ڪندي. بزدلن (منافقن) کان چندو نه ورتو ويندو. سندن بائيڪاٽ ڪيو ويندو. (بقره، رڪوع نمبر 26)

مسلمانن زڪوات کي ذڪر ڪيل مقصدن کي حاصل ڪرڻ ۾ خرچ ڪرڻ بدران پنندڙن ۽ غريبن ۾ ٿورڙن رپين جي شڪل ۾ ورهائڻ شروع ڪيو آهي. قرآن پاڪ زڪوات کي خرچ ڪرڻ لاءِ اَٺ مدُون ڏسيون آهن جتي ان کي خرچ ڪيو ويندو.

5. **گندين شين کان پاسو ڪرڻ:** مؤمنو! ڪي حرام ڪم شروع کان ئي منع ڪيا ويا آهن پر ڪن حالتن ۾ مرون جو گوشت، مردار ۽ رت به حلال ٿي وڃي ٿو. هاٽي

اهو ٻڌي ڇڏيو ته شراب، جوئا، فال ڪڍڻ ۽ نجومت ايتريون ته گنديون شيون آهن جو انهن کان پرهيز ڪجو. اهي ڪنهن به طرح سان جائز نه آهن ۽ پنهنجي نفس جو محاسبو ڪندو رهڻ گهرجي. (مائده، رڪوع: 11) (اهي حڪم رڳو مسلمانن جي لاءِ ئي نه آهن، پر هر مذهب جي مڃيندڙن جي لاءِ آهن. پر انهن جي رواج ۾ اٽڻ جي معاملي ۾ ڪو به ڏاڍ نه آهي.)

6. **هر حال ۾ عدل ڪريو:** مشرڪن سان به ڪيل پنهنجا معاهدا نه ٽوڙيو ۽ دشمنن سان به انصاف ڪريو (مائده) يهودين کي معاف ڪريو (مائده).

7. **عورت جي عزت ڪريو:** عورت ۽ مرد هڪ ٻئي جو لباس آهن. جيئن ته عورت ڪمزور ٿيندي آهي، تنهن ڪري مرد تي اهو فرض آهي ته ان جي کاڌي پيتي جو بندوبست ڪري، ڪابين به ڏي ۽ مري وڃي ته ان جي ميراث ۾ به ان جو حق هجي (قرآن ۽ خطبہ حجة الوداع).

8. **غلام:** غلامن کي آزاد ٿيڻ جو موقعو ڏيو ته اهي ٻي ڪنهن جاءِ تي ڪمائي توهان کي توهان جو قرض ادا ڪن. جيستائين اهي توهان جا غلام رهن، ان وقت تائين جيڪو توهان کائو سو ئي انهن کي به کارايو ۽ جيڪو توهان پهريو سو ئي انهن کي به پهرايو. انهن کان انهن جي وس کان وڌيڪ ڪم نه وٺو. غلام کي به اهو حق آهي ته هو امير المؤمنين بڻجي سگهي جيئن اسامہ بن زيد کي پاڻ ڪريم ﷺ جن اسلامي لشڪر جو امير بڻائي دنيا تي انساني برابريءَ جو ڌاڪو ڄمايو.

9. **الاهي خلافت:** آخرڪار ٽيويهن (23) سالن جي لڳاتار محنت کان پوءِ رحمة اللعالمين ﷺ جن انسانيت کي امن ۽ ڀلائيءَ جي رستي تي روان دوان ڪري ڇڏيو ۽ اهڙي طرح محبت ۽ رحمت جي بهشت ۾ داخل ڪري ڇڏيو جنهن ۾ هر مؤمن خليفة الله في الارض بڻجي پئي سگهيو:

براوج کمال صبح صادق ماییم   حل نکت و کشف دقائق ماییم
سرّ حق و خلق از دل ما بیروں نیست   مجموعہ مجموع حقائق ماییم

ڪلام جو تت:

رحمة اللعالمين دنيا کي نه رڳو ٻڌايو پر عملي طرح سان ڪري به ڏيکاريو ته:

1. سمورا انسان برابر آهن، ڇو جو سيئي آدم جو اولاد آهن ۽ سيني جو هڪڙو ئي الله آهي.
2. هر قوم ۾ خدائي پيغام آڻڻ وارا ايندا رهيا آهن. اسان انهن سڀني جي تعليم کي ميجون ٿا ۽ رسولن ۾ ڪنهن به قسم جو فرق نٿا ڪريون (لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهٖ) يعني سچائي عالمگير آهي ۽ حق وارو دين هر جاءِ تي هڪڙو ئي آهي. الله تعاليٰ جي ٻانهپ ڪريو ۽ شيطان کان نفرت ڪريو.
3. گروهه بندي ۽ ويڙهه جهيڙي جو بنياد پروهت (مذهبي پيشوا) آهن. اهي شيطاني ڪارندا آهن ۽ ظلم ۽ سرڪشي کي پکيڙين ٿا. اهي چوندا آهن ته يهودي بڻجي وڃو ته هدايت وارا ٿيندؤ يا عيسائي بڻجو ته هدايت ملندوَ. "كُوْنُوْا هُوْدًا اَوْ نَصٰرٰى تَهْتَدُوْا" پر قرآن چوي ٿو ته الله تعاليٰ جي ٻانهپ اختيار ڪريو ته هدايت وارا ٿيندؤ "قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهٖمَ حَنِيْفًا".
4. پروهتن (مذهبي پيشوائن) شفاعت جو ڍونگ رچائي رکيو آهي ۽ چون ٿا ته الله تعاليٰ کي اسان سفارش ڪري سگهون ٿا. انهيءَ ڪري انهن آخرت کي دنيا کان جدا ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن ته دنياوي عملن تي ئي آخرت جو دارومدار آهي. اسلام دين ۽ دنيا جي تسلسل کي قائم رکي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته محبت ۽ رحمت ئي دنيا ۽ آخرت جو قانون حيات آهي.
5. پروهتي (مذهبي پيشوائيت جي اداري) کي ختم ڪيو وڃي ٿو ۽ علم ۽ عقل کي آزاد ڪيو وڃي ٿو. ان سان گڏوگڏ بيت المال قائم ڪري دولت ۾ هر انسان جو حق قائم ڪيو وڃي ٿو ته جيئن رڳو دولتمندن ۾ ئي دولت گردش نه ڪندي رهي.

اِن مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ پيداواري ذريعن تي عوام جي ملڪيت قائم ڪرڻ ضروري آهي. ٻي صورت ۾ دولت مزدوري يا خيرات جي شڪل ۾ ئي هيٺين طبقن تائين پهچندي آهي. ان ڪانسواءِ ٽين ڪابه شڪل نه آهي جنهن ۾ محنت جو استحصال نه هجي. جيڪڏهن لميٽڊ ڪمپنيون قائم ڪيون وڃن تڏهن به محنت جي استحصال جو خاتمو نٿو ٿئي. انهيءَ جي خاتمي جي رڳو هڪڙي ئي شڪل آهي ۽ اُها اِها ته پيداواري وسيلن کي

مزدورن جي هڪبئي سان مدد واري بنيادن تي جوڙيل جماعتن جي حوالي
ڪيو ويجي ۽ انهن جماعتن ۾ دانشور به شامل هجن.

6. **جهاد جو مقصد:** اهو آهي ته ڪافرن جو نه. پر ڪفر جي اونداهيءَ جو خاتمو
ڪري ڇڏيو ۽ علم ۽ دولت جي دروازي کي هر ماڻهوءَ تي کولي ڇڏيو.
(يعني پيداواري وسيلن کي ٿورڙن ماڻهن جي قبضي مان ڪڍي پورهيت
عوام جي ملڪيت ۾ ڏنو وڃي ته جيئن هر ماڻهو پنهنجي محنت مان حاصل
ٿيل موڙيءَ جو پاڻ ئي مالڪ هجي)
تنهن ڪري حق جي ڪلمي کي مٿانهون رکڻ لاءِ جهاد ڪرڻ ۽ ڪافرن (غير
مسلمانن) جي پلائيءَ جي لاءِ انهن کي اونداهيءَ مان ڪڍڻ ئي مسلمانن جو فرض
آهي.

مديني ۾ قائم ٿيل معاشري ۽ رياست جو نقشو

هن قرآن جي قائم ڪيل (توحيدي معاشري) ۾ نه چوري هئي ۽ نه ڌاڙيل هئا،
ڇو جو ڪو به ماڻهو هن رياست ۾ مسڪين رهي ئي نه پيو سگهي ۽ نه ئي وري
شاهوڪارن کي دولت گڏ ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويندو هو. (كَيْ لَا يَكُوْنَ دُوْلَةً بَيْنَ
الْاَغْنِيَآءِ مِنْكُمْ) هاڻي ته زنا به ختم ٿي وئي هئي جو نڪاح جو نوڙ دائمي به نه هو.
عورت کي خلع ۽ مرد کي طلاق ڏيڻ جو حق مليل هو. هن معاشري ۾ اها بدترين
بزدلي سمجهي وڃڻ لڳي ته ٻار جي سار سنڀال ۽ خرچ پکي جي ذميداريءَ کان پيءُ
لڪي وڃي ۽ ٻار کي پنهنجي ٻڻ ٻٽياد کان محروم ڪري هڪ سادي سودي عورت
جي مٿان ظلم ڪري. تنهن ڪري جيترن به ڏوهن کي مذهبي پيشوائيت، غير
عادلاڻي نظام ۽ شاهوڪارن کي هٿي ڏني هئي، تن سڀني جو خاتمو ڪري ڇڏيو
ويو، بلڪ اهو نظام ئي ختم ڪيو ويو جنهن جي ڪري دنيا ۾ بي ايماني هئي. دنيا
امن ۽ ترقيءَ جي رستي تي هلي ان کي ٻيهر بهشت بڻائڻ لڳي هئي. نسل، رنگ،
جادو ۽ بادشاهي ظلمت جون اونداهيون پيار ۽ محبت جي روشنيءَ جو تاءُ نه سگهي
سگهيون ۽ سڀني عبدالرحمان جاميءَ چواڻي: جڻ ته يڪ آواز ٿي چوڻ شروع ڪري

چڏيو:

بنده عشق شدی ترک نسب کن جامی
کا ندریں راه فلاں ابن فلاں چیزے نیست

اَلَآ اِنَّ اَوْلِيَآءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ
"الله سان محبت ڪرڻ وارن ڪان خوف ۽ ڳڻتي پري ڀڄندا آهن."

هاڻي علم مذهبي ٺيڪيدارن جي غلاميءَ مان نڪري عام ٿي پيو هو. هاڻي ڪتابي شورائيت واري حڪومت ڪمزورن ڪي سگهارو بڻائي ڇڏيو هو ۽ قياس (استخراجي منطق)، استقراء (سائنسي طريقي) جي روشنيءَ سان دنيا ڪي دين بڻائي ڇڏيو هو. غلامن جي ڏيتي ليتيءَ جون بازارون بند ٿي ويون. عورتن ڪي بہ انساني آزادي ملي وئي. اعلان ڪيو ويو تہ ڪابہ ٻانهي ڪنهن بہ ٻار ڪي غلام نٿي پيدا ڪري سگهي. اهڙيءَ طرح انسان ڪي غلام بڻائڻ منع ٿي ويو ۽ مرد ڪي مجبُو پيو تہ عورت جي خدمت ڪرڻ ان جو فرض آهي جو هوءَ هڪ ماءُ آهي. انسان جو غلام بڻائڻ انهيءَ ڪري ممنوع ٿي ويو جو هو ان جو پاءُ آهي. ڪنهن ڪان بہ علم لڪائڻ ڪنجوسي آهي، خود غرضي آهي، هلڪڙائپ آهي، ڇو جو اهو عمل انساني شرف ۽ عزت جي خلاف آهي ۽ انسان ڪي غير الله جي دروازي تي جهڪائي ٿو. هاڻي علم ۽ عقل، برابري ۽ محبت، امن ۽ ترقي جي دروازن تي طاغوت جي شڪل ۾ ڪو بہ دربان ۽ پوپي جي شڪل ۾ ڪو بہ شفاعت ڪندڙ باقي نہ رهيو ۽ دنيا آخرت جي پوک بڻجي وئي.